Г. ВЕЛЗ

ПОВІСТЬ ПРО ДНІ МАЙБУТНІ

I

КНИГОСПІЛКА

Г. ВЕЛЗ

I

Г. Дж. ВЕЛЗ

ТВОРИ

За редакцією М. Калиновича

Т. I

КНИГОСПІЛКА

Г. Дж. ВЕЛЗ
H. G. WELLES

ПОВІСТЬ ПРО ДНІ МАЙБУТНІ
A STORY OF THE DAYS TO COME

—

ОПОВІДАННЯ
TALES

Вступна стаття М. Калиновича

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літоп. Укр. Друку“, „Картковому реперт. та інших покажчиках Укр. Книжк. Палати.

Обкладинка худ. П. Дейнеки.

Трест „Київ-Друк“, 2-га друк. вул. Воровського 42.

Київ. Окліт. № 2370. Зам. 1224. Тир. 4000 20 1/2 ар.

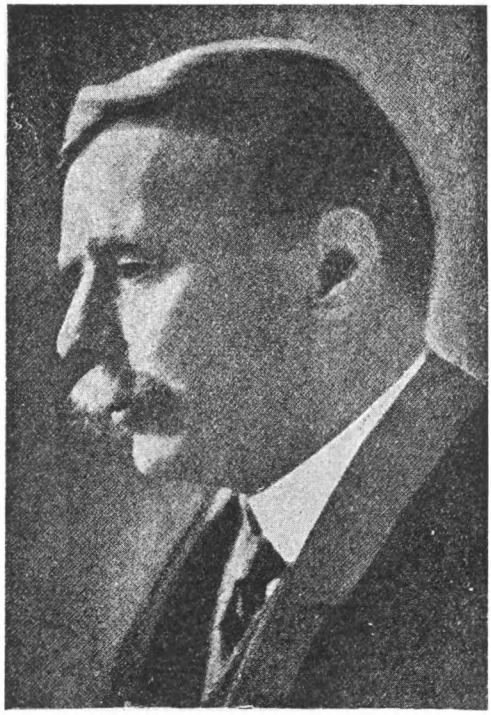

ГЕРБЕРТ ВЕЛЗ

Велзові часто закидають мінливість його поглядів і позицій. Дивно було б сподіватися, щоб письменник, чиїм ім'ям надписано понад сімдесят томів різноманітних творів, спромігся всі тридцять п'ять років своєї літературної праці додержуватися якоїсь ідеальної простолінійности замолоду обраного шляху. І справді Велз не уник нашої спільної долі заходити з бігом часу в суперечність із своїм минулим. Проте в цілому його творчість якраз дуже одностайна. Одностайности надають їй немов заздалегідь накреслений для неї єдиний плян, виняткова скерованість її в майбутнє і одна улюблена Велзова ідея, що просвічує, наче опівденне сонце, густе парощення його книжок.

Герберт Джордж Велз (H. G. Wells) народився 21 вересня 1866 року в Кентському передмісті Лондону, в родині дрібного крамаря, а заразом професіонала-крикетиста, і колишньої покоївки. Чемпіонові крикету з крамарюванням не повелося, — він збанкрутував, і його дружина мусіла знову піти в найми. Вона стала за покоївку в багатій аристократичній господі, за кільканадцять кілометрів на південний захід від Лондону. При матері жив якийсь час і маленький Велз, набираючись тут, у лакейській, перших вражень підневільного існування. Джозеф Велз, письменників батько, готував сина до того фаху, на якому сам ошукався, і тринадцятилітній хлопчик незабаром опинився за прилавком. Але, очевидно, йому, як і його батькові, не хист був купувати-продавати. На останньому перегоні своєї торговельної кар'єри—прикажчиком у мануфактурній крамниці—він поповняв безсонними ночами ті знання, що виніс з початкової школи, і завзятість та стипендії допровадили його до вищої освіти. Вчився він у Нормальній Школі Наук, педагогічній академії при лондонському університеті. В його житті це були роки змагання з злиднями, напруженої праці над самим собою, захоплення природознавством, особливо зоологією, яку він студіював у лябораторії славетного Гекслі, бігання по політичних мітинґах, де можна

було почути тоді між іншим соціяліста-естета Вільяма Морріса. Роки студентські заступила доба учителювання. Лиха пригода підчас одної з тих спортивних ігор, у яких кохаються англійці, і в наслідок її—затяжна хворість, що примусила його взятися задля заробітку до журнальної праці,—на цьому власне і кінчиться зовнішня біографія Велзова. Далі починається історія його книжок, його світогляду, образів, фабул.

Виступив Велз на літературному полі в середині дев'ятдесятих років. То був кінець «великої вікторіянської ери», смуга впевненого в собі імперіялізму і політичної тиші. Грошова та кредитова система функціонувала без перебоїв, торгівля приносила добрі відсотки, земля кілька літ щедро родила. Поміркований англієць був задоволений з своїх законів, із своїх громадських установ, з ідей, що панували в суспільстві. Ідилічний соціялізм фабіянців не лякав, не загрожував, а члени «Соціяль-демократичної Федерації» ще тільки крадькома просмикувалися в ради графств і парлямент. Запаморочливо зростала промисловість, збільшувався народній добробут. Лондон гарячково перебудовувався. Руйновано десятки старих кварталів, околиці втягувались у столичну зону. В закурене небо здіймалися нові і нові димарі, кидаючи вечорами похмурі відблиски на безлюддя суворих цегляних будівель. На ділових і аристократичних вулицях густішав натовп. Полохали коней перші незґрабні конкуренти клясичних кебів—автомобілі, залишаючи позад себе серпанок блакитносивого чаду. Місто не таїло свого замаху на провінцію. Його чіпкі пальці тяглися до чепурних випасів і пещених нив, обсаджених шипшиною, до романтичних придорожніх заїздів і затишних котеджів у нетрях парків. Вілли нового панства впліталися в стародавнє мереживо фарм, майоратів, маєтків. Крикуча реклама плямила крейдяні і ґранітні надмор'я. В цілому королівство й імперія розкошували в благоденстві, у вірі, що державний механізм працює так само незрадно, як годинник на високій Вестмінстерській вежі.

У письменстві йшла повільна зміна ґенерацій. Імпортоване з Франції «мистецтво для мистецтва» не прищеплювалося. Правда, Оскар Вайлд не зник із пам'яті і в своїй неславі, а піднесений естетизм прерафаелітського братства, Рескіна, Морріса і Волтера Патера поступався місцем символістичній ідеології, проте ні Yellow Book ні Savoy —«Весы» і «Золотое Руно» Англії fin de siècle'я—не утворили такого широкого і тривалого руху, який вигартували Франції в шалених баталіях ефемерні revues нової Плеяди. Залишився без талано-

витих послідовників і перейнятливий Джордж Мур у своїх спробах акліматизувати в Англії натуралістичний роман; згодом він і сам зрадив Золя, учителя. Мередіс і Томас Гарді, два великі вікторіянці, ще були живі і ніхто не сперечався з ними за верховенство, та перший завжди писав для небагатьох, а останній майже зовсім замовк, як белетрист, у сяйві й славі на своєму сільському Олімпі. Естетизм і реалізм відходили в глиб літературної сцени. На передньому коні була романтика.

Піонер відродженого романтизму, Стівенсон, менш ніж за п'ятнадцять років відсвіжив реквізит авантюрного й історичного романа. Знову зашептались по небезпечних харчівнях непевні матроси, знову блудні сини занудилися з супокою батьківської хати; на вересових стежках залунав уночі в шотляндських горах тривожний тупіт таємничих вершників, і в гордих серцях горянок відкрився притулок бунтарям і вигнанцям. Які мізерні цифри—дати і кілометри—розлучали мрійника з його раєм! Забувши один тільки вік, уже можна було плисти на архаїчній шкуні за пригодами і скарбами на загублений острів; дванадцять тисяч миль на південь і схід—і Тихий океан, вичерпавши всю приязнь своїх пасатів, випліскував хире тіло і стомлену душу на відрадний безлюдний берег... Стівенсон дожив до неподільних тріюмфів того прямування, в якому блискуче вів перед. Він помер наприкінці 1894 року, саме того року, коли середній смак, вихований на псевдоісторичній фантастиці Райдера Гаґґарда і поліційних пригодах Конан-Дойлевого Шерльока Голмза, вінчав лаврами молодого Ентоні Гопа за його другосортні писання. Однак і справжній національний письменник, романтичний співець британської великодержавности, Редьярд Кіплінґ, уже доходив на ту пору зеніту своєї слави, а перша багатобарвна проза «Стівенсонового спадкоємця», Джозефа Конрада, обіцяла романтику глибшу, трагічну і пристрасну.

Герберт Велз був самотній у цьому оточенні. Тенденції літературної доби відбилися лише на формі його белетристичного первістка і частини дальших його виступів у письменстві. Ні уподобання, ні поривання, ні захвати проводирів неоромантизму йому не передалися. Реаліст із буйною фантазією, з інстинктом ученого-експериментатора і соціолога, він переробив по-своєму схему авантюрного романа і виповнив її свіжим змістом. Його надихала наука, невпинний поступ переможної техніки, несамовитий вихор людських потоків у найбільшому місті, в світовій столиці, де він зріс, де жив.

Дебютуючи року 1895 в красному письменстві «Машиною часу»,

Велз показав недвозначно, куди скерована його уява. На своїй машині він винісся з дев'ятнадцятого віку на тридцять мільйонів літ вперед у майбутнє земної кулі, щоб, продовживши мало не в вічність перекори сьогочасного суспільства, побачити їх довершеними, доведеними до свого нібито логічного краю, споглянути на атрофію м'язів і розуму, на цілковитий занепад людства. І хоч на такі безмірно далекі мандрівки він більше ніколи не зважувався, проте принада невідомого, сподіваного і можливого зосталась і надалі найгострішим стимулом його творчости.

Бажання вийти поза межі повсякденного досвіду взагалі не завжди свідчить про втому, надсаду, незадоволення дійсністю та інші занепадницькі почуття. У Велза ж воно позбулося навіть найлегшої поволоки того романтичного мрійництва, що, як правило з небагатьма винятками, властиве кожному шукачеві нових можливостей. З усіх відмін фантастики він вибрав собі дві найреалістичніші—фантастику наукову і соціяльну, і якщо й відривався ради них від спостереження та відображення живого життя, то не для зідхань за втраченими ідеалами чи недосяжними химерами і не для абстрактної гри уяви, а для виснуваних з сьогочасної науки прогнозів і дедукованих з попередньої історії людства передбачень і пророцтв.

Обминаючи деякі дрібніші, епізодичні теми, у Велзовій науковій фантастиці можна вирізнити три основні тематичні цикли: біологічний, астрономічний і технічний. Щоправда, розмежуванню з цілковитою точністю вони не піддаються. Їх межі раз-у-раз перехрещуються, і кожний Велзів науково-фантастичний твір, маючи в собі, крім основного, і тематичні елементи інших циклів, обох чи одного, звичайно лише найвиразніше репрезентує ту чи ту тему одного якогось типу—біологічного, астрономічного або технічного.

Біологічний цикл найчисленніший. До нього належать два романи—«Острів д-ра Моро» (1896) та «Їжа богів» (1904) і з десять оповідань: «Держава мурашок», «Острів Епіорніса», «Обсерваторія в Абу», «Украдена бациля», «Цвітіння дивної орхідеї» (1896), «У безодні», «Морські розбійники» (1897), «Долина павуків» (1899), «Країна Сліпих» (1911) і деякі інші. В усіх цих творах Велз використав свої університетські природничо-історичні студії. Анатомія і фізіологія людини, етнологія, зоологія і ботаніка—науки статичні. Їх метода—спостереження, завдання їхнє—клясифікація органів, функцій, рас, порядків, родин, родів, відмін. У незліченних томах, присвячених описам людського роду, тварин і рослин, здається, знайшла собі місце кожна віднога органічної природи. А втім чи все, що є живого

на землі, помітили спостережливі очі антрополога, орнітолога, іхтіолога, ентомолога? Чи не можливі найнесподіваніші відкриття незнаних досі відмін тваринного і рослинного світу? І чи справді кожний м'яз, кожний нерв, кожна жилка живого організму має завжди тільки так функціонувати, як їй звеліла сліпа сила еволюції? Велз-письменник, піддавши сумнівові впевнені констатування солідних наукових фоліянтів, порушує спокійний лад загальновизнаних клясифікацій і на мотиві сенсаційного відкриття нової органічної відміни або чудесного способу змінити звичні функції певного організму будує свої захватні біологічні казки.

На теми він невичерпно багатий.—Аґент продавця зоологічних і ботанічних раритетів натрапляє на відлюдному острові на яйця кілька віків тому вимерлого епіорніса. Може з триста років пролежали вони в болоті, та час не знищив життьової сили їх заплоду, і з одного яйця вилуплюється чудний анахронізм, мале епіорнісеня, щоб, перетворившись незабаром на птаха, отак з два сажні заввишки, пожити за П'ятницю коло нового Робінзона, розважаючи його самотність,а згодом завдати йому найбільшого клопоту («Острів Епіорніса»). В лісах Бразілії з'являється нова порода мурашок, розумніших і зорганізованіших за всі до нашого часу знані відміни цього розумного й організованого комашиного роду. Чом би й їй не піти тим самим шляхом еволюції, що підніс людей з барбарського стану до вищих ступенів цивілізації і зробив їх владарями землі?—і от нова біологічна казка («Держава мурашок»). Д-ові Моро замало успіхів дресування тварин, замало сміливих спроб сучасної хірургії пересаджувати ткані з одної частини тваринного організму на одну чи то з одної тварини на іншу. Озброєний знанням умов розвитку живих істот, він перетворює майстерними операціями тваринний організм на людський і заселяє свій похмурий острів різноманітними покручами собак, вовків, ведмедів тощо, викраяними в ляборатоpії на взір людини («Острів д-ра Моро»). Та хіба й самий біологічний тип людський є щось довіку незмінне? Вибух вулькана в Еквадорських Андах назавжди відокремлює від іншого світу гірську долину, на її ізольовану людність спадає дивна хвороба. Вони поволі сліпнуть, ці мимовільні анахорети, і так по кількох століттях витворюється в тій долині рід сліпих людей, що по-своєму, по-сліпецькому, мусить наново розв'язати всі життьові, соціяльні й економічні проблеми людства («Країна Сліпих»). Але ж і свідома творчість, винахідливий розум і вправні руки вмілого експериментатора можуть спричинитися сьогодні чи завтра до найразючіших змін у млявому

органічному світі. Хіба здасться комусь неймовірним, що вперті шукання хемічної харчі нарешті вивершить цілковитий успіх? Кому безсумнівна ця можливість, той повірить і Велзовій казці про винайдення «гераклеофобії», хемічного препарату, споживання якого робить з оси чи щура страшного звіра, обертає буденне бур'янище в непрохідні джунґлі і до сорока футів збільшує людський зріст («Їжа богів»).

У науково-фантастичних творах з астрономічного циклу Велз знаходить джерело чудесного поза сферою земної кулі. Цей цикл репрезентують роман «Війна світів» (1898) і оповідання «Під ножем», «Плятнерова пригода» (1897), «Кришталеве яйце», «Зоря» (1899). Сюди ж треба прирахувати і галюцинаційну пригоду, переказану в оповіданні «Двері в стіні» (у збірці Country of Blind, 1911). Найпростіший спосіб вийти за межі земного притягання—побачити в хвилину самозабуття «астрономічний» сон. Вдавшись до цього способу в оповіданні «Під ножем», Велз змалював феєричне видовище безкраїх зоряних просторів з такою переконливою силою, що читач його оповідання ладен повірити в реальність навіть найоблуднішої з Велзових вигадок—велетенської руки, на якій нібито лежить мізерною порошинкою ввесь всесвіт. У «Кришталевому яйці» і «Війні світів» джерелом чудесного є планета Марс. Звідти, за давніх давен, послали на землю його осельники кілька хитромудрих приладів—обточених на зразок яйця уламків кришталю, щоб за їх допомогою обізнатися з земними справами. Одно таке яйце потрапляє до рук старому антикварові, і той випадково довідується про дивний зв'язок кришталевого яйця з Марсом. Наче в об'єктиві надрекордного телескопа відбивається в таємничому яйці марсіянський крайовид, уривки життя на далекій планеті проносяться перед зачарованими очима земного спостережника. Споконвіку людство вважало її за зорю війни, отож у «Війні світів» Велз прозирає в майбутньому сумне ствердження цієї лихої репутації. Багато вищі за людей розумовим розвитком, зате ближчі до неминучої загибелі на своїй захололій планеті, марсіяни виряджають на землю передові загони химерних завойовників. То не Марсові загрожує небезпека перетворитися на колонію «землян», як мріє дехто з нас, захоплений небувалим розцвітом новітньої техніки, а навпаки самій землі випадає стати за арену нещадної боротьби з жахливим іншопланетним ворогом. «Зоря»—другий Велзів твір на тему про ті катастрофи, що їх може зазнати земля від втручання в спокійний літ соняшної системи розумних мешканців інших світів. Звідкись, з безвісти міжзоряних про-

сторищ, кинуто на наше сонце величезне ядро. Розпечене ядро-зоря пролітає на своєму шляху до сонця повз землю, завдаючи їй найбільшої шкоди. Від нестерпного жару тануть відвічні сніги на земних верхогір'ях, височенні припливи затоплюють земні суходоли, коли ж скінчився переліт штучної зорі, решта людей, що врятувалися від катастрофи, побачили на небі нове, відмолоджене і збільшене сонце, зменшений на дві третини місяць, а крижані пустелі навколо бігунів—укриті тропічною рослинністю. В «Плятнеровій пригоді» і «Дверях в стіні» Велз не задовольняється мотивом тимчасової, скороминущої зустрічі землі чи окремих людей з далекими світами та їх мешканцями. В цих двох оповіданнях саму землю показано як невичерпне джерело вічної астрономічної казки. Не тільки десь там, за незбагненні трильйони миль у порожній безмежності простору, а на тій же землі, притулку людських змагань і праці, тече і вирує, за Велзом, не стикаючись з нами нічим і ні в чому, не відчуваючи нас і нам невідчутне, мов у цілковитій порожняві серед наших гірських кряжів і хвиль океанських, наших тіл і жител, життя чотиривимірового світу. І двом примрійним «землянам» палка Велзова уява дала змогу туди добутися.

Чистий технічний тип Велзової наукової фантастики репрезентують всього два-три твори: роман «Невидимий» (1897), оповідання «Новітній пришвидшувач» (1905). Їх казковий елемент сприймається найлегше, здається найімовірнішим, базуючись на мотиві науково-технічного винаходу, що дорешти відміняє існування кількох людей, проте не порушує ні світового ладу, ні досі знаних законів еволюції. В «Невидимому»—винайдення способу робити абсолютно прозорим, непомітним для ока, людське тіло, в «Новітньому пришвидшувачі»—щасливе натраплення на спосіб у багато тисяч разів прискорювати темп людського життя,—отакі технічні вдосконалення правлять Велзові в науково-фантастичних творах цього третього циклу за вихідний момент до незагрозливих загальному добробутові пертурбацій у житті кількох його героїв. Незважаючи на відносно невелику кількість Велзових творів з технічного циклу, мотив винаходу в царині точних чи то технічних наук займає у фантастичній тематиці Велзовій якнайпоказніше місце. Раз-у-раз він ускладнює або впорядковує біологічні теми (приміром, «гераклеофобія» в «Їжі богів») або астрономічні (наприклад, шедевр марсіянської оптики—кришталеве яйце), а надто теми соціяльно-фантастичні.

Доба розцвіту Велзової наукової фантастики обіймає перші десять літ його літературної творчости, від 1895 року, коли з'явилася

збірка оповідань «Украдена бациля», до 1904 року, дати романа «Їжа богів». З 1911 року, після «Країни Сліпих», збірки з кількома оповіданнями в науково-фантастичному жанрі, Велз ні разу не повертався до нього. Проте створений жанр,—а Велз був справжнім його творцем, дармащо мав таких попередників, як Стівенсон («Химерна історія д-ра Джекіля і м-ра Гайда», 1886), Фляммаріон («Уранія», 1889) і Жюль Верн,— пустив міцне коріння в письменстві всього світу. Досить переглянути перше-ліпше число будь-якого сучасного журнала для юнацтва, щоб переконатися в живучості науково-фантастичної тематики.

Навпаки темам соціяльно-фантастичним Велз донині додержує вірности. Початий у 1895 році «Машиною часу», цей напрямок його літературної праці перейшов відтоді чимало етапів, відбитих у таких творах: «Повість про дні майбутні» (1899), «Сплячий прокидається» (1899—1911), «Перші люди на місяці» (1901), «Армаґеддон» (1905), «В дні Комети» (1906), «Війна в повітрі» (1908), «Визволений світ» (1914), «Люди-боги» (1923). Та й останніми роками Велз уже двічі вдавався до соціяльно-фантастичного обрямування в реалістичних романах «Сон» і «М-р Блетсворсі на острові Ремпол».

Формально коріння Велзової соціяльної фантастики доводиться шукати в давньому минулому філософської республіки Платона, піонера утопічного жанру, що виформувався через два тисячоліття в «Утопії» Томаса Мора і міцно прищепився з того часу в світовому письменстві. Певна річ, як і його попередники від Мора до Беллами та Морріса, Велз малює в своїх соціяльно-фантастичних творах майбутнє суспільство. Але ж механічне, беззастережне зарахування всієї Велзової соціяльної фантастики до утопійного жанру було б прикрою помилкою. «Є дві родові і незмінні ознаки утопії. Одна— щодо змісту; автори утопій дають у них здавану їм ідеальну структуру суспільства, або, коли перекласти це на мову математичну,— утопія має знак +. Друга ознака, що органічно випливає із змісту, горкається форми: утопія—завжди статична, утопія—завжди опис, і вона не має або сливе не має в собі сюжетної динаміки. В соціяльно-фантастичних романах Велза цих ознак ми майже ніде не знайдемо. Передусім, у переважній більшості випадків його соціяльна фантастика виразно позначена знаком —, а не +. Своїми соціяльно-фантастичними романами він користується чи не виключно для того, щоб викрити хиби сучасного соціяльного устрою, а не для того, щоб створити картину якогось майбутнього раю» (Е. Замятин. «Герберт Уэллс», 1922, стор. 43). Ба й більше, «музика майбутнього, яким

воно ввижається Велзові,—то похмура і тяжко-гнітюча симфонія жаху» (С. Динамов. Передмова до рос. перекладу романа «Мир Вильяма Клиссольда», 1928, стор. XIX — XX). «Взагалі ж соціяльно-фантастичні романи Велза від утопій різняться в такій самій мірі, в якій + А відрізняється від —А: це не утопії,—це здебільшого—соціяльні памфлети в художній формі фантастичного романа» (Замятин, там же).

Особливо моторошне передбачення майбутнього суспільства в першому Велзовому соціяльно-фантастичному творі—«Машині часу». Герой цієї повісти, спинивши свій надприродний пристрій у 802.701 році без найменшого сумніву, що втішатиметься там нарешті встановленою на землі непорушною гармонією, направду побачив і в тих без краю далеких віках той самий споконвічний розбрат, що затаврував усю праісторію і донині таврує історію людства. Прадавній антагонізм гнобительства і пригноблення, викристалізований за нашого часу у формі боротьби між капіталистами і робітниками, не тільки не стерся за тисячі збіглих століть, а навпаки ще набагато збільшився. До колишньої соціяльної нерівности обох кляс нібито долучалася з віку в вік органічна відмінність, і порізненість соціяльна кінець-кінцем спричинилася до розгалуження людства на два тваринні види. Нащадки пролетарів, загнані під землю працювати на підземних фабриках, перетворились в огидний рід «морлоків», світлобоязних істот, що животіють у своїх печерах, не проминаючи нагоди поласуватися м'ясом здеґенерованих, зніжених аристократів-«ілоїв», а втім не перестаючи і працювати на них, обслуговувати їх потреби, як служили їх предкам сотні тисяч попередніх поколінь пригнобленого пролетаріяту. Непереборна органічність клясових суперечностей видавалася молодому Велзові такою безсумнівною, що він і на місяць («Перші люди на місяці») поширив гадану довічну чинність клясової структури земного суспільства. На місяці, виходить, теж існують кляси панівна і підлегла, і робітники там уже віддавна перетворилися на інертні безвільні додатки до машин. Сумна перспектива для «землян», якби тільки ті арґументи, що на них спирався Велз у своїх ранніх історичних прогнозах, могли когось переконати!

Він і сам дедалі більше відходив від цього безнадійного песимізму, обмежуючи добу панування на землі взаємної ненависти найближчими століттями і поволі прозираючи в далині, за бурхливою смугою ліквідації клясових конфліктів, світанок назавжди спокійної і щасливої ери. Ті кілька переходових віків жорстокої клясової і національної

боротьби—звичайне тло решти його соціяльно-фантастичних творів. Прогнози Велзові і тут похмурі і трагічні. Ген-ген над обрієм безхмарного дев'ятсот восьмого року йому ввижалися зграї дирижаблів—вісниці всеруїнних війн у повітрі («Війна в повітрі»). Він бачив, як атомна енерґія, розкута в хемічних ляборатоpіях, зривала мов велетенський кріт національні держави недалекого прийдешнього («Визволений світ»). Очима Сплячого, що заснув за королеви Вікторії, а прокинувся через два віки, дивився він на загибель давніх мрій про людину вільну й щасливу («Сплячий прокидається»). Але раз-у-раз міцніло в йому переконання, що темні часи лютої економічної боротьби заступить ясна доба всесвітнього єднання і згоди. В «Повісті про дні майбутні», першому з Велзових творів про життя на землі за часів переможного стрестизованого капіталізму, що мов помацками охопив і придушив усі континенти, ми прочитаємо на закінчення жалюгідних митарств у капіталістичному Лондоні 22-го віку двох Велзових героїв лише про невиразні сподіванки, що «час спливатиме, і люди може стануть розумніші, мудріші». Згодом, у романі «В дні Комети» Велз розкаже, як астрономічне чудо прискорило цей занадто повільний процес зростання поміж людьми соціяльної свідомости. Повз землю пролетіла комета і її зелені тумани просвітили расу злочинців і марнотратників. Людство знає з того часу, чого йому треба: спалити все, все зруйнувати, щоб на заваллі минулого, на попелі спалених помилок зійшло зерно справедливого і мудрого віку. Ще кілька років—і у «Визволеному світі» Велз викладе багато реальнішу історію причин і обставин наступного перебудування землі. То атомічні бомби світової війни, небувалої бійки капіталістичних держав, висадять у повітря стару цивілізацію. Лежатимуть мертві, повалені в порох монархії, конституційні царства, широкомовні буржуазні республіки. На пустці цього розгрому життя відродиться знов. Всесвітній конґрес викує єдину світову державу, встановить єдиний уряд, заведе одну для всієї землі грошову одиницю, виробить єдину світову мову. Войовники і грабіжники, гнобителі і патріоти,—ввесь фус короткозорої людської жорстокости осяде на дно. І тоді почнеться вільна, плодовита доба життя без влади, доба буяння з усіх розколин, з усіх щілин—на світло й простір всього всесвіту. Нарешті, повернувшись нещодавно після десятилітньої перерви до соціяльно-фантастичного жанру, Велз вводить читача в «Людях-богах» і почасти у фантастичному обрямленні романа «Сон» в ідеальне безклясове суспільство майбутнього, в повний спокою, краси і гармонії світ клясичної утопії.

З високостей їх Золотого Віку людям-велетням, «людям подібним до богів» яким убогим здасться наше піґмейство! І, зійшовши на ці вершини Утопії, твердо знаючи, що привиддя його—прозріння, і вони колись здійсняться, Велз знаходить у цьому знанні мірило для міркувань про справи нашого віку. Як суворий суддя—історик прийдешнього часу, він судить «наш світ дріб'язкової заздрости і чванливого гонору, інтриґ і лицемірства», «світ грачів, крутіїв і спекулянтів,—той світ, де нема ні творчости, ні фантазії, ні віри, ні надії, ні любови, ні мужности, нічого крім підлоти, тупости, рутини та злоби проти кожного, хто побажав би цю рутину порушити» («Їжа богів»). Сім'ї, вихованню, освіті, розвагам, забобонам, державному устроєві,—всьому є місце у вирокові потойбічного судді, в книзі історика, що знявся на тисячі літ у височінь над нашим віком («Люди-боги», «Сон»).

А хто ж він сам, цей хмурий провидець, не підманений рожевими мріями про швидке настання на землі золотого віку? В ім'я якої вищої правди трощить він підвалини і надбудови сучасної цивілізації? Звичайно, Велз—соціяліст. Спускаючись з утопічних високостей у низини теперішнього суспільства, він несе з собою скрижаль соціялізму. Але цим ще не «все сказано».

До соціялізму Велз підійшов на самому початку своєї письменницької кар'єри, і підійшов як публіцист, як учений, як політик,—не як художник. Довга серія його соціологічних начерків і трактатів, де він виклав своє розуміння завдань і шляхів соціялізму, починається з надрукованої за кілька місяців до «Машини часу» збірки журнальних статей «Вибрані розмови з дядьком». Правовірним прихильником будь-якого напрямку соціялістичної науки він не був ніколи. Щоправда, якийсь час його ім'я стояло в списку членів фабіянського товариства, та мабуть саме це співробітництво з фабіянцями найбільше й відвернуло Велза від їх благодійницьких намірів соціялізувати бідніші суспільні верстви і віддати їх під провід новій, «освіченій і гуманній» плутократії. Чужим зостався Велзові і соціяль-демократичний рух: марксизм, з приводу якого Велз висловлювався останнім часом двічі,—побіжно—в книжці вражень від подорожі в революційну Росію («Росія в імлі», 1921) і докладніше—в романі «Світ Вільяма Клісслода»,—має в ньому ідейного супротивника. Отже серед соціялістичних теорій Велзова концепція соціялізму може претендувати на самостійне місце. Особливою новиною чи своєрідністю вона не визначається. Є в ній багато спільного з утопічним передмарксівським соціялізмом. Ще тісніше пов'язана вона з тим же фабіянством.

Як у кожного віщувальника неминучости докорінних соціяльних реформ, так і в початкуючого Велза-соціолога стимулом до палких міркувань про гадані й бажані форми нового суспільства було незадоволення тією політичною і господарчою структурою, за якої йому випало жити. Дух мальовничого імперіялізму, що крутив голови поколінню Р. Кіплінґа, встиг на початку 20-го віку вивітритись дорешти. Несподівана, катастрофічна для благоденної вікторіянської Англії війна з бурами розхитала скріпи могутньої імперії, посіяла сумнів, сколихнула опозиційні сили. Соціяль-демократична пропаґанда від року до року міцніщала, і робітнича кляса, її осередок і огнище, швидко вибиваючись із своєї нещодавньої політичної німотности, робилася помітним чинником у державному житті. Відповідно до загального зрушення, і в письменстві, серед молодшої ґенерації на чолі з Бернардом Шов, Беннетом і Ґелсворсі, прокинулась на тлі відцвілої імперіялістичної романтики гостра, часом недовірлива, часом саркастична цікавість до соціяльних і духовних підвалин тієї Англії, що вважала себе за обрану країну апостолів справедливости і культури—керівників світу в соціяльній організації, в науці, в економічних методах. Відвертіше і запальніше за всіх своїх сучасників Велз піддав жорстокій критиці ці месіянські претенсії. Державний «лад», а заразом усе життя своєї батьківщини, так само як і всього світу, він визнав за плутанину, за безпорадний хаос. З винятковим хистом він напав на хвалену політичну демократію з її парляментами і псевдо-народнім заступництвом, що панувала за 19-го віку в «цивілізованих» країнах, тішачись славою найгуманнішої і найраціональнішої системи організації суспільства, а проте тільки отакий безлад і спромоглася витворити.

До бою з хаотичністю по всіх ділянках життя і має стати, за Велзом, соціялізм. То він переможе людську обмеженість, то він до кореня винищить «хащі і джунґлі людської душі», відзволить людство від млявої інерції, від стадної моралі і завислого над ним права дужчого, запровадить у суспільстві пляновість і підпорядкує дальший його розвиток розумному контролеві. Так от, замість примхливого плавання на хвилях часу без визначеної наперед мети—всеосяжний плян, замість пасивної покори перед силою інерції—діяльна свідомість, що майбутнє—то «наше володарство, об'єкт наших домагань і наша повинність». Який же це плян, хто має укласти його і здійснити, коли та за яких обставин можна сподіватися перебудування за ним світу на розумних основах?

У деталі з таким завзяттям проповідуваного пляну Велз ніколи

не заглиблювався, очевидно, покладаючи цю справу на прийдешніх будівників краще зорганізованого суспільства. Але загальні риси жаданого пляну він окреслив виразно. Його ідеал пляновости—то вже згадуване злиття національних держав в одну республіку, вільну від марнотратної конкуренції, від зайвого, безсистемного виробництва та інших фатальних наслідків розпорошености людства між кількома супротивними одна одній політичними й економічними системами. Висловлена побіжно ще в «Передбаченнях» (1901), другому його соціологічному трактаті, ця Велзова ідея універсальної держави чітко виобразилася напередодні війни у «Визволеному світі» і після того зробилась улюбленою темою як публіцистичних, так і художніх його творів. Йому навіть вистачило зваги протипоставити останній варіянт своєї світової держави («Рятування цивілізації», 1921)—єдиний, на його думку, шлях до запобіження таким трагічним подіям, яких зазнали люди в 1914—18 р.р.,—женевській Лізі Націй і не забракло наївности сподіватися, що беззбройних закликів хоч би й дуже впливового письменника послухають широкі кола.

Ролю укладачів і здійсників великого пляну, отже реформаторів суспільного устрою, Велз незмінно віддає науково-технічній інтеліґенції,—тій новій клясі освічених людей, що дедалі більше розростається і чимраз більшої набирає соціяльної ваги в зв'язку з поширенням наукового знання і поступом техніки. Як на різних етапах своєї теорії уявляв він собі перехід влади з рук панівної кляси до «розумних і науково-освічених людей», мова про це буде далі. В усякому разі він і досі запевняє, що силоміць, шляхом революції, чи то по-доброму і повільно, а «сіра суміш, звана демократією», таки відживе своє і поступиться чільним місцем технікам, учителям, лікарям та інших фахів інтеліґентам. Вони матимуть «спільну самосвідомість, спільні цілі і висновки, здобуті шляхом сміливої наукової аналізи», і то вони поведуть людство до нового ладу. В добу «Сучасної утопії» (1905) і захоплення фабіянством керівна верства проводирів нової цивілізації малювалася Велзові, як каста відданих ідеї спільного добра аристократів духа, пильно добираних і спеціяльно виховуваних виконувати покладену на них високу місію. Через кілька років він позбувся цих олігархістських уподобань і приділив у майбутній світовій державі більше простору індивідуальній волі кожного її громадянина. Але первісного свого погляду, ніби справжньої революції треба сподіватися лише від вибраної меншости освічених чоловіків і жінок, ніби має бути ця революція аристократична, а не демократична, не зрікся Велз і донині.

Нарешті питання про час і обставини реалізації пляну—болюче питання про термін довготерпіння і тактику. Велз розв'язав його в дусі еволюційного соціялізму. Відкидаючи соціялізм клясових боїв, що приведуть в остаточному результаті до встановлення безклясового устрою, він замолоду задовольнявся вірою в цілюще спливання часу, як панацеї проти всякої напасти, темряви й неуцтва, проти всього того, що заступає людству дорогу до вимріяної країни його прагнень. Чого так квапитися, так побиватись? Наука ще дуже молода, але вона зростає. Настане день, коли інтеліґенція, набувши доволі знаннів, перейме на себе керування земними справами, і тоді люди житимуть краще, ніж тепер. Ручиться за це історія. Наприклад, історія Англії. Скількись тисячоліть тому там, де розташувався сучасний Лондон, животіли в кочовищах убогі первісні люди, ледве-ледве відстоюючи своє існування серед хижих звірів і поводів, серед хуртовин, моровиць і безнастанного голоду. Адже чимало змін на краще зайшло з того часу! Такі розрадні думки висловлював молодий Велз у «Повісті про дні майбутні» і рівночасному з нею «Оповіданні про кам'яну добу», цій, так би мовити, історичній довідці до його соціологічних і соціяльно-фантастичних творів. Згодом, у «Передбаченнях», він спробував точніше визначити, за яких умов коло державного стерна зможе опинитися освічена меншість. Задовго до 1914 року пророкуючи світову війну, він чекав від збройної сутички демократичних держав, поза всіма тимчасовими злигоднями, безпосередньої користи для людства. За найближчої великої війни, здавалось йому, несподівано для її учасників станеться так, що механізмом влади орудуватимуть не полководці, не поодинокі герої (їх вік безповоротно минувся), а чимала кількість тямущих і талановитих людей. Шляхи і залізничні колії, міста з електрикою і водогонами, харчові запаси, гармати та інші вигубні й лякальні засоби потраплять до їх рук. Отоді легко може статися, що замість повертати цю зброю на подібних до себе людей, підставляючи через дурну міжнародню сварку і самих себе під таку ж зброю, вони надумаються використати її «згідно з велінням вищого розуму» і «виметуть геть із вулиць безглуздий шовіністичний галас». Війна вибухла, не теоретична, а справжня, і відлунала старим звичаєм, не здійснивши Велзових сподіванок, та ще за кілька років перед нею виплекав він проєкт систематичного підготування людства до майбутньої перебудови, зрікшись тим самим як своєї колишньої байдужости до темпів реорганізації, так і пізніших своїх спроб ставити останню в залежність від випадкових чинників. Перший нарис

його проєкту—в книжці «Новий світ для старого» (1908): тут Велз заговорив, як про передумову великої реформи, про потребу прищепити людям принцип колективізму, свідомість спільности їх походження, спільности їх інтересів і долі. Після війни ця думка заполонила його до краю. З найбільшим запалом він розгортав і доводив її в «Рятуванні цивілізації». Якщо давніше прийдешній будівник кращого соціяльного ладу ввижався йому в образі інженера, що будує шлюз на бурхливому потоці, то тепер цей образ замінився в його уяві на образ учителя, який збуджує в широких народніх масах активну і доброзичливу цікавість до життя людства в його цілокупності, який збирає колективну енерґію людей, організує її і скеровує до спільного блага.

Така виховна праця в усесвітньому маштабі, не тільки по школах проваджена, а й силами всіх охочих—вдома, в різних товариствах, у кабінетах письменників і вчених, газетних редакціях, видавництвах тощо, кінець-кінцем закорінить, за Велзом, у сотнях мільйонів мозків ідею універсальної держави, як мірила для політичних установ і для загальної поведінки, і коли еволюція в людській свідомості дійде краю, тоді й мрія про єдину цивілізацію, про єдине суспільство більше не буде химерою, а безбільно, без пролиття крови перетвориться на живу дійсність.

Повертаючись на схилі віку до давніх своїх надій на рятівниче спливання часу, Велз проголосив головною наукою в реорганізованій системі освіти історію, бо хід історичного процесу, поправно зрозумілий, нібито незаперечно промовляє про ймовірність створення на землі єдиної держави. Певна річ, те підказане вузьким національним егоїзмом перекручування і підтасовування фактів, яким, на його погляд, була історія досі, не могло його задовольнити. Він мав на увазі правдиву, прозірливу, суцільну історію землі і людства від протоплазми аж до Версальського трактата. І віра його в можливість перевиховати сотні мільйонів мозків за допомогою кількох сот сторінок друкованого тексту була така безмежна, що він сам найенерґійніше взявся до виховної праці. Року 1920 з'явився Велзів «Нарис історії», слідом за ним—стисліша «Коротка історія світу» (1922),—дві повні бадьорости й оптимізму книжки з серії пам'яток, потрібних для загального перевиховання суспільства, два взірці першого розділу «біблії нової цивілізації».

Навіть ворожа до Велза буржуазна критика відзначила «монументальність» його історичного досліду (W. Weygandt. A century of the english novel, New-York, 1925, стор. 411). Справді, з цими

свіжими оглядами всесвітньої історії, задуманими просторо і написаними як цікавий роман, на дві дотепні книжки стало більше. Але ж коли є помилка в засновках, то й висновок хибить, і затрачене на мудрий силогізм зусилля пропадає марно. А в засновках Велз помилився. Перегорнувши літопис землі, склавши спис людських безумств і злочинств, розвінчавши стількох Цезарів і Наполеонів, як міг він не помітити, що кожна сходинка поступу добре далася людству в знаки? То тільки житійні святі різних визнань сами здирають з себе пурпурові шати і самохіть зрікаються тронів, урядів, гонорів, щоб потім тисячоліття дурив побожні серця облудний огник надії. Реальні ж перемоги завжди коштували крови. Кожний той крок, що провадив життя до волі, свідомости й сили, був кроком в'язня в кайданах, і ще жадний тюремник не віддав з ласки своєї ключів від в'язниці. Гадці, ніби можна винищити одним розумним словом відвічні антагонізми і стерти з землі всілякі кордони, що розмежовують людство, найбільше й суперечить хід історичного процесу. Вона зайвий, непотрібний раз збиває колективну енергію на хибну путь прекраснодушних марень про чудесне перетворення людей владичним помахом руки на «єдину отару з єдиним пастирем». Чи не надійніше дожидатися зелених туманів мандрівниці-комети? А втім подібні закиди не могли б спинити Велза, бо саме напередодні тих років, коли він писав свою історію, лихоліття війни привело його до переконання, що над усім людством незримо царює не хто інший, як бог. Щоб і його вмістити в свою систему, він витратив багато енергії в книжці «Бог—невидимий король» (1917) і в трьох богошукальних романах: «М-р Брітлінґ бачить усе» (1916), «Душа єпископа» (1917), «Незгасний огонь» (1919). Погодьмося чи не погодьмося з привілеєм великих людей плекати свої улюблені помилки і перейдімо до огляду другої половини Велзової творчости.

Справа в тому, що наукова та соціяльна фантастика і соціологія— то не єдиний напрямок його творчої думки. Поряд Велза-провидця, громадянина Утопії, існує й інший Велз—той Велз, що живе серед нас, у світі відомих нам трьох вимірів. І більшої слави зажив на своїй батьківщині саме цей другий Велз—за свої реалістичні романи, а не перший.

Почав Велз дієпис англійського побуту автобіографічним романом. Гупдрайвер, прикажчик з мануфактурної крамниці підчас своєї кумедної подорожі самокатом, — у «Колесах фортуни» (1896), бідний студент педагогічної академії—з «Кохання і м-р Льюїшем» (1900), прикажчик Кіпз—з романа «Кіпз» (1905),—це до певної міри

сам буденний Велз вісімдесятих та дев'яностих років, у гарячу пору своєї торговельної кар'єри і шкільної науки. Провінціяльні пересуди, голодні сподіванки на стипендію, заїздний жанр і вуличний лондонський пейзаж з безпритульною пристрастю, болі та радощі простих душ, трагікомедія окремих існувань,—ні вище, ні дальше в цих трьох романах ще не сягає Велзова спостережливість. Характерно, що вже за першого забігу на англійську дійсність Велз не знайшов у ній нічого просвітлого. Хоч то й була ретроспективна подорож до того оточення, серед якого він жив за дитячих і юнацьких літ, а нам властиво ідеалізувати в пам'яті свої молодощі, проте дістало воно від його дуже низьку оцінку. Тавро нудьги, марноти й суму лежить на міщанському світі Гундрайверів і Кіпзів, від розчарування до розчарування спливає життя заплутаного в злиднях інтеліґента Льюїшема. Таке саме враження порожнього, нікчемного животіння залишають і два інші Велзові твори аналогічного змісту: перший—оповідання про англійське провінціяльне учительство «Серце міс Вінчелсі» (1905), другий—роман з життя дрібної буржуазії «Історія м-ра Поллі» (1910).

На початку 20-го віку Велзове ім'я вже встигло набути широкої слави не тільки в Англії, а й далеко за її межами. Син прогорілого крамаря, колишній прикажчик і скромний учитель вийшов з безвісности рядового існування на авансцену розумового і громадського життя своєї батьківщини. Перед ним розчинилися двері аристократичних сальонів; він зробився почесним гостем у вітальнях політичних діячів, дипломатів, верховодів комерції; йому доводилося зустрічатися з людьми різних фахів і станів, оглядати з близької відстані всю ієрархію англійського громадянства. Поле його зору раз-у-раз ширшало, і це незабаром відбилося в його реалістичних романах. Уже в «Тоно-Банґе» (1909) він розгорнув простору панораму британського суспільства, зосереджуючи увагу на занепаді великовельможної провінціяльної шляхти під натиском зухвалого крамарства. З цього часу побутові романи Велзові робляться справжнім літописом Англії 20-го віку, відображеної в очах одного з найспостережливіших, найрізносторонніших і найталановитіших представників її науково-технічної інтеліґенції. Проблема сім'ї та шлюбу, проблема шкільного виховання, гучні дебати про жіночу рівноправність, парляментські контроверсії,— все, що цікавить і хвилює англійського інтеліґента, вписує Велз чутким пером у свою хроніку. Як його прославлений Брітлінґ, він говорить про все, на все має власні погляди, бо «мати власні погляди йому так само доконче

потрібно, як конче потрібно собаці обнюхати ваші закаблуки». І Велз «обнюхує каблуки дійсности». Він «дивиться в корінь» і «бачить наскрізь». Звичайний діялог, неминучі перипетії жаги переплітаються в його хроніці з міркуваннями на політичні, соціологічні, педагогічні, релігійні теми.

Відійшовши мало не зовсім від фантастичного жанру, віддавши свою виняткову плодовитість на малювання англійської дійсности, Велз після «Тоно-Банґе» по кінець 1915 року написав крім «Історії м-ра Поллі» ще сім побутових романів: «Анна-Вероніка» (1909), «Новий Макіявеллі» (1910), «Шлюб» (1912), «Пристрасні друзі» (1913), «Дружина сера Айзека Гармана» (1914), «Білбі» (1915) і «Величні шукання» (1915). Лише «Білбі», тісніше пов'язана з попередньою групою Велзових реалістичних романів іронічна повість про пригоди свавільного юнака, що наважився вчинити опір своїм простим батькам на їх спробу накинути йому лакейську кар'єру, стоїть осторонь у цьому реєстрі. Решта ж перерахованих творів щільно зступаються в одно нерозривне оповідання про англійську передвоєнну інтеліґенцію. В «Анні-Вероніці», «Шлюбі» і «Дружині сера Айзека Гармана» її показано в сексуальному аспекті, нездольну скинути з себе ті пута умовностей, що перетворюють шлюб на одну з форм безвихідного рабства і рокують одружених чи то коханців на марний бунт проти його. «Новий Макіявеллі», «Пристрасні друзі» і «Величні шукання»—то потрійний мартиролог передової інтеліґенції, заклопотаної політичними справами британської імперії і всього світу, поринулої у відомі вже нам проєкти захоплення промислової і фінансової ініціятиви кращими силами нації, у пляни виховання покоління з здоровими нахилами та з звичкою до колективного мислення заради тієї самої Велзової мети—універсальної держави. Війна поклала край цим «величним шуканням» і разом з іншими зрушеннями принесла англійській інтеліґенції ревізію релігійної проблеми. Велз упіймав і богошукальні пориви враженого жахом війни інтеліґента і відбив їх у трьох згадуваних теологічних романах.

Сила інерції невблаганна. Хоч як зрухнулись основи старої цивілізації підчас найбільшого із струсів, яких їй трапилося зазнати, а все ж усього світу визволенням війна не вдарувала. Тільки на сході Европи впали підпори справічного неладу, що намагався скидатись на лад, і залягли перші підвалини майбутніх сполучених штатів пролетаріяту, але такої можливости Велз не передбачив і шляхів російської революції не ухвалив. Він зостався по той бік клясових боїв, у лавах ліберальної науково-технічної інтеліґенції,

що повернулась поволі до звичних своїх справ,—лишився вести далі щоденника її настроїв, її болячок, турбот, уповань. За десять років цієї праці його хроніка збільшилася на сім розділів. Їх назви: «Джоана і Пітер» (1918), «Таємні закутки серця» (1922), «Сон» (1924), «Батько Христини-Альберти» (1925), «Світ Вільяма Клісcолда» (1926), «Тимчасом» (Meanwhile, 1928) і «М-р Блетсворсі на острові Ремпол» (1928). Стрижнем, навколо якого розгортаються події, змальовані в романах «Джоана і Пітер», «Сон» і «М-р Блетсворсі», є світова війна в британській її частини; інші чотири романи відбивають заколот у думках і настроях, характерний для післявоєнного англійського суспільства. Коли можна одним словом віддати той душевний стан, який залишила в спадщину війна англійським інтеліґентам, то цим словом, вичавленим з новітніх розділів Велзового літопису, може бути слово: тривога. Але Велз додержує вірности прекраснодушному оптимізмові до кінця і останню свою книжку, «М-ра Блетсворсі на острові Ремпол», присвячує пам'яті безсмертного Кандіда.

31. V. 1930 р. *М. Калинович.*

ПОВІСТЬ ПРО ДНІ МАЙБУТНІ

ПОВІСТЬ ПРО ДНІ МАЙБУТНІ

I. Ліки проти кохання.

Шановний містер Морріс був англієць і жив за королеви Вікторії Доброї [1]. Був він чоловік заможний і дуже розсудливий, читав Times [2], ходив до церкви, і коли звернуло йому на середні літа, на обличчі в його застиг вираз спокійної самовдоволеної зневаги до всіх, хто був не такий, як він. Він належав до тих людей, що з незмінною реґулярністю роблять тільки звичайне, пристойне і розумне, вдягався він теж пристойно, потрапляючи саме посередині між шиком та недбальством, жертвував лише на розумно-доброчинні діла,—мудрий компроміс між похвальбою і скнарством,—і неухильно стежив навіть за тим, щоб волосся в нього було підстрижене ні коротше, ні довше, ніж годиться.

Усе, що належить і личить мати порядній людині його стану, він мав, а чого не пристало мати порядній людині його стану,—того він не мав.

Серед належного і пристойного добра, яким володів м-р Морріс, були в нього жінка і діти. Звичайно, і жінку мав він таку, як належить, і дітей саме стільки і саме таких, як годиться. І скільки міг прозирнути м-р Морріс, ні в кого з них не було надто палкої уяви, ані зайвої жвавости. Вони вдягалися цілком коректно, без особливого шику і без нічого екстраваґантного. Жили вони в гарному будинку, збудованому з претенсією на стиль часів королеви Анни [3], як це велося за королеви Вікторії, з прикрасами, витинькованими під дерево і розмальованими шоколядною фарбою,

з панелями під різний дуб, з теракотовою терасою, подібною до мурованої, і з справжнім церковним вікном над парадними дверима. Сини м-ра Морріса ходили до пристойної, поважної школи, і для них обрано почесні професії. Дівчат, не зважаючи на деякі їх химерні протести, повіддавано за статечних і цілком певних старкуватих молодих людей з блискучим майбутнім. І коли, нарешті, прийшов належний час, м-р Морріс пристойно помер. На його могилі поставили нагробок з мармуру, поважний і величний, без будь-якого безглуздого або похвального напису,—за звичаєм тієї доби.

Після смерти м-ові Моррісу довелося зазнати багато всяких змін, як воно завжди буває в таких випадках, і задовго до того часу, коли починаються події, змальовані в нашій повісті, навіть кістки м-ра Морріса обернулися в порох і розвіялись на всі чотири сторони світу. Його сини і внуки, правнуки і праправнуки так само перетворилися в порох і попіл, і теж розвіялись. За життя свого м-р Морріс, звісно, не зміг би й уявити собі, що настане час, коли і його праправнуків сини розвіються за вітром на всі чотири сторони світу. Коли б хто спробував був натякнути йому про це, він би дуже обурився. Він належав до тих шановних людей, що ані трохи не цікавляться майбутнім людства. Сказати правду, мав він чималий сумнів, чи взагалі існуватиме таке майбутнє для людей після того, як він помре.

Йому здавалося зовсім неможливим, щоб по його смерті могло щось там трапитися. Сама думка про те була йому зовсім нецікава. А все ж це майбутнє таки настало, і після того, як умер і зотлів м-ра Морріса праправнук, і про нього забули, після того, як будинок з претенсією на стиль розпався на порох, подібно до інших претенсій, і Times ізник зо світу, і шовковий циліндер зробився кумедним антиком і навіть величний, хоч і скромний м-ра Моррісів нагробок перепалили на вапно, і все, що м-р Морріс уважав за реальне і важне, пов'яло й відмерло,—після всього цього світ не перестав існувати, і люди жили в ньому такі ж нетерплячі і безтурботні щодо майбутнього, а певніше—до всього іншого крім самих себе та своєї власности,—яким був колись і м-р Морріс.

І хоч як це дивно, і хоч як розгнівався б м-р Морріс, коли б йому хтось напророкував таке, одначе по цілому

світі намножилося на той час безліч людей повних життя і сили, в чиїх жилах текла м-ра Моррісова кров. Отак прийде й час, коли життя, що кипить тепер у читачеві цієї повісти, теж розвіється далеко по всіх світах і помішається з тисячами інших подібних джерел існування, що їх неможливо ні уявити собі, ні простежити в глибині минулого.

Серед нащадків м-ра Морріса був один такий самий розсудливий і розважний, як і його предок. Він був такий же кремезний і присадкуватий, як та старожитня людина з дев'ятнадцатого століття, від якої перейшло йому й ім'я Морріс, перероблене тепер на Меріс. Обличчя його теж мало напівзневажливий вираз. Мерісові так само таланило в житті, і що краще йому велося, то запекліше ненавидів він усякі винаходи, і не більше за свого предка Морріса сушив собі голову думками про майбутнє і про нижчі кляси. Звичайно, Times'а він не читав, та й навряд чи знав, що така газета колись існувала, бо всі газети під ту пору давно вже позникали в прірві часу. Але фонограф, що переказував йому світові новини підчас його вранішнього туалету, був неначе живим голосом воскреслого Бловіца [4]. Той фонограф формою своєю і розміром скидався на німецького годинника. На чільній його поверхні; внизу, містилися електричний барометр, такий' же хронометр та календар, і крім того автоматичний покажчик призначених побачень, а там, де в німецькому годиннику буває циферблят, зяяв отвір рупора. Коли були якісь новини, з рупора спочатку вилітало наче індиче квохтання: «гуль-гуль-гуль», а тоді він переказував новини так гучно, як, скажімо, може бути гучною труба. Повним, густим, горловим голосом він розповідав Мерісові, тим часом як той одягався, про нічні пригоди з повітряними омнібусами, що літали кругом світу, про прибуття значних осіб до фешенебельних курортів у Тібеті, про вчорашні збори великих монопольних компаній. Коли Мерісові не подобались якісь повідомлення, йому досить було тільки натиснути кнопку, і фонограф, трохи ніби захлинувшись, починав говорити про інше.

Звісно, туалет м-ра Меріса дуже відрізнявся від туалету його предка. Важко сказати, хто з них почував би себе гірше і більше б мучився, опинившись в одежі другого. Меріс, напевно, волів би пройтися по світі без одежі,

ніж накласти на голову циліндра, убратись у сюртук та сірі штани і почепити ланцюжка від годинника, а якраз це вбрання, в минулому, сповняло м-ра Морріса похмурою самоповагою. І потім—Мерісові вже не доводилося голитись: умілий оператор давно винищив йому на лиці з корінням усе волосся. Одягаючись, Меріс передусім натягав штани з приємної на погляд бурштиново-рожевої тканини, крізь яку не проходило повітря, і за допомогою дотепно пристосованого маленького смока, надимав їх так, щоб вони викликали враження, що він має міцні м'язи. Після того він напинав на себе таку ж пневматичну куртку, отже ввесь він був обкутаний повітрям, і воно якнайкраще захищало його від спеки та холоду. На це пневматичне вбрання він надягав шовкову туніку, бурштинового кольору, а поверх усього накидав кармазиновий плащ з вигадливо повирізуваними краями. На голову,—на ній також давно вже було знищено всякий натяк на волосся,—Меріс накладав гарненького, ясночервоного капелюшка; він був надутий воднем і, присмоктуючись, міцно тримався на голові, кумедно схожий на півнячий гребінь. Скінчивши на цьому свій туалет і почуваючи, що він вдягнений скромно, але так, як годиться, Меріс міг тепер спокійном оком дивитись на людей.

Оцей-о Меріс,—чемний титул «містер» давним-давно вийшов з ужитку,—був один із службовців Тресту Повітряних і Водяних Рушіїв. Ця велика кампанія посідала всі повітряні турбіни і водоспади в цілому світі і постачала тогочасному людству всю потрібну йому воду і всю електричну енерґію. Жив Меріс у величезному готелі, недалеко тієї частини Лондону що звалася «Сьомою Вулицею». Він займав у цьому готелі просторе вигідне помешкання на сімнадцятому поверсі. Хатнє господарство і родинне життя віддавна позникали, поступившись місцем витонченішому побутові. Справді, безнастанне зростання орендної плати й цін на землю, брак хатньої челяді, розвиток кулінарного мистецтва,—все це зробило неможливим окремішні господарства вікторіянської доби, коли б навіть кому й захотілося вернутись до такого дикунського індивідуалізму.

Упоравшись із туалетом, Меріс підійшов до одних із двох дверей своєї кімнати (двері були прилаштовані на

протилежних кінцях кімнати і позначені величезною стрілою; на одних дверях стріла показувала в один бік, на других—в другий) і натиснув кнопку. Двері відчинились, і він опинився в широкому коридорі, середину якого займала рухома плятформа. На плятформі стояли крісла, і на деяких з них сиділи чепурно вбрані чоловіки й жінки. Вклонившись своїм знайомим,—розмовляти перед сніданком вважалося за непристойність, — він сів на одно з крісел і за кілька хвиль його підвезено до дверей ліфту. Він спустився ліфтом у велику розкішну залю, де автоматично подавався сніданок.

Теперішній сніданок дуже різнився від вікторіянського. Великі буханці хліба, що їх треба було краяти на скибки і намащувати кожну скибку тваринним жиром, щоб зробити її приємною на смак; нічим не заличковані шматки щойно забитих тварин, огидно посічені і підсмажені; яйця, немилосердно витягнені з-під якоїсь бідолашної курки,—всі подібні речі, що були звичайною їжею за вікторіянських часів, викликали б тільки жах та огиду в людей з витонченішими почуттями за тієї пізнішої доби. Натомість подавали всіляке тісто та печиво, дуже гарне й різноманітне на вигляд. Ні кольором, ні формою воно зовсім не нагадувало про нещасних тварин, з яких було зроблено як його, так і підлеви до нього. Страви з'являлися на маленьких блюдах з невеличкої скриньки на одному кінці столу і котилися рейками вперед. Коли б людина дев'ятнадцятого віку поглянула на стіл або помацала його, їй здалося б, що він застелений тонкою білою дамастовою скатеркою. А направду поверхня стола була з оксидованого металю, і її можна було вичистити зараз же після їжі. В залі стояли сотні таких столів і здебільшого за кожним сиділи або окремі громадяни тих пізніших часів, або ціли групи їх. Коли Меріс сідав за свій вишуканий сніданок, забреніла музика,—то після деякої перерви заграла невидима оркестра.

Але Меріс не виявив особливої цікавости ні до свого сніданку, ні до музики. Очі його безперестану блукали по залі, немов він сподівався якогось запізнілого гостя. Нарешті він швидко підвівсь і привітав когось рукою. Одночасно в залі з'явилася висока темна постать у жовтому й оливково-зеленому вбранні. Новий прибулець, посуваючись

помірним кроком серед столів, підійшов ближче. В його було бліде серйозне лице і незвичайно пильний погляд. Меріс знову сів і показав йому на крісло поруч себе.

— Я вже почав був боятись, що ви не прийдете,—сказав він.

Хоч минуло стільки часу, проте англійська мова не змінилась і була майже така сама, як за часів Вікторії Доброї. Винайдення фонографа та інших подібних приладів віддавати звук і повільна заміна книжок таким приладдям не тільки врятували людям зір, а й дали їм гарні зразки мови і тим спинили процес її зміни, що до того часу був неминучий.

— Мене затримав пацієнт,—відказав чоловік у жовто-зеленому.—Дуже цікавий випадок,—видатний політичний діяч... гм... захворів з перевтоми.

Він поглянув на сніданок і сів до столу.

— Я не спав сорок годин.

— Ой-ой!—здивувався Меріс.—Лише уявити собі,стільки часу! Та й роботи ж у вас, гіпнотизерів!

— Так, мене дуже часто запрошують,—скромно зауважив гість і взявся до апетитиних драглів кольору амбри.

— Одно небо знає, що б ми робили без вас.

— О, ми не такі вже доконче потрібні, як вам здається,— відповів гіпнотизер, повільно смакуючи приємно пахущі драглі,—світ перебувався без нас цілі тисячоліття. Двісті років тому не знали жадного гіпнотизера,—я маю на оці медичну практику. Звісно, лікарів було безліч,—здебільшого вони були страшенні неуки і всі, як ті вівці, йшли один за одним, та лікувальників духу не було зовсім, якщо не рахувати небагатьох простацьких емпіричних спроб у цій царині.

Він замовк і взявся до своїх драглів.

— Невже люди були такі здорові?—спитав Меріс.

Гіпнотизер похитав головою.

— Тоді не звертали особливої уваги, як хто й був трохи недоумкуватий чи то пришелепуватий. Життя йшло так легко. Ніякої конкуренції вартої згадки, ніякого тиску. Людині треба було геть зовсім глузду відбитися, і тільки тоді на неї звертали увагу. В таких випадках, ви знаєте, людей замикали в спеціяльних домах, так завних божевільнях.

— Я знаю,—сказав Меріс.—В отих безглуздих історичних романах, що на них тепер повелася мода, раз-у-раз говориться про те, як герой визволяє красуню з такого дому або з інших подібних місць. Не знаю, чи вас цікавить цей мотлох

— Цікавить, мушу признатись,—відповів гіпнотизер.— Мимоволі захоплюєшся, слухаючи про ті дивні, повні пригод, напівдикі часи девятнадцятого століття, коли чоловіки були мужні, а жінки—наївні. Найбільше люблю такі історії. Цікава була доба: брудні залізниці, старі залізні паротяги, що викидають клуби диму, кумедні, маленькі будинки, екіпажі, запряжені кіньми! Ви мабуть не читаєте книжок?

— Е, ні,—сказав Меріс,—я вчився в сучасній школі і нам там не випадало вдаватися до цієї старомодної дурниці. Мені задосить доброго фонографа.

— Звичайно, звичайно!—згодився гіпнотизер, і почав придивлятись, чого б йому ще взяти після драглів.—Ви знаєте,—мовив він, накладаючи собі якоїсь темносиньої страви, дуже смачної на вигляд,—за тих часів майже ніхто й не думав про нашу науку. Я гадаю, коли б хто сказав тодішнім людям, що через двісті років ціла кляса лікарів працюватиме виключно коло того, щоб відтискати в пам'яті потрібні і стирати непотрібні думки, контролювати і притлумляти інстинктові, але небажані імпульси тощо,—і все це робитиме за допомогою гіпнози,—вони б і віри не пойняли, що це можливо. Лише мало-хто знав, що накази, дані підчас гіпнотичного сеансу,—навіть наказ забути щось або не захотіти чогось,—буде виконано по скінченні сеансу. А проте вже й тоді дехто міг би сказати їм, що такий наслідок гіпнотичного навіяння настає свого часу з неменшою неминучістю, ніж, скажімо, проходження Венери.

— Виходить, вони знали за гіпнотизм?

— Безперечно! Вони використовували його для безбільних зубних операцій і таке інше... Ця синя штука надзвичайно смачна. Що воно таке?

— Не маю й тями,—відказав Меріс,—але згоден, що дуже смачна. Беріть ще.

Гіпнотизер ще раз похвалив страву і підчас короткої павзи знову зробив їй належну оцінку.

— Розмова про ці історичні романи,—заговорив Меріс робленим недбалим тоном,—нагадала мені... гм... гм...

про те, що я мав на увазі, коли просив вас... коли я висловив бажання побачитися з вами... Він спинився і перевів дух.

Гіпнотизер, не перестаючи їсти, уважно глянув на нього.

— Справа в тому,—вів далі Меріс,—що в мене... факт той, що в мене є дочка. Я, бачте, дав їй, е... найкраще виховання. Вчителі... не було такого більш-менш видатного лектора на світі, що до нього вона б не мала телефонного проводу... Танки, вміння триматись і поводитися, мистецтво, розмови, філософія, художня критика... і все таке.—Він зробив широкий рух рукою.—Я збирався видати її заміж за одного свого доброго приятеля, Біндона з Світляного Товариства... знаєте, такий собі звичайний, невисокий на зріст чоловік, правду кажучи, де в чому не зовсім приємний, але загалом чудовий чолов'яга... чудовий.

— Так,—сказав гіпнотизер.—Що ж далі? Скільки їй років?

— Вісімнадцять.

— Небезпечний вік... ну?

— Бачте, вона, здається, занадто захопилася історичними романами... занадто... до такої міри, що навіть свою філософію занедбала. Запаморочила собі голову нісенітними думками про вояків, що билися з отими, як то їх?— з етрусками, чи що?

— З єгиптянами.

— Еге, мабуть з ними. Знаєте, вони воювали мечами, револьверами, всякою такою зброєю,—вічне проливання крови,—жах який! І ще набралася вона думок про молодих хлопців на міноносках, що висаджували в повітря... еспанців, скільки я пригадую, та про всяких очайдушних авантурників, і кінець-кінцем переконала себе, що може віддатися, тільки покохавши, і що бідолаха Біндон...

— Мені траплялися такі випадки,—зауважив гіпнотизер.— А хто ж другий юнак?

— Не знаю, як його й відповісти,—сказав Меріс із виразом спокійної покори.—Він,—йому з сорому притишився голос,—він простий службовець на одній з плятформ, де пристають паризькі аеропляни. Він, як то говориться в романах, гарний на вроду, дуже молодий і дуже ексцентричний. Захоплюється старовиною, вміє читати й писати.

Моя дочка теж уміє. І замість розмовляти телефоном, подібно до всіх розумних людей, вони пишуть і передають одно одному... як то воно...

— Записочки?

— Ні, не записочки... Ага, поеми, от що.

Гіпнотизер підвів брови.

— А як вона спізналася з ним?

— Випадково. Вона приїхала з Парижу і, виходячи з аеропляна, спіткнулась і впала йому на руки. Досить було одної тієї хвилини, щоб сталося лихо.

— Так, так... Це все?

— Усе. Звісно, все. Справу треба припинити зразу. Саме про це я й хотів порадитись з вами. Що треба зробити і що можна зробити? Я не гіпнотизер, і мої знання дуже обмежені. Але ви...

— Гіпнотизм—не чародійство,—зауважив чоловік у зеленому, поклавши обидві руки на стіл.

— Правда, це так, а все ж...

— Людей не можна гіпнозувати без їхньої на те згоди. Коли їй стало сили волі відмовитись від одруження з Біндоном, то, певно, стане й на те, щоб не дозволити гіпнотизувати себе. Та коли б пощастило загіпнотизувати її,— однаково, хто б це зробив,—усе було б гаразд.

— А ви б могли?

— Звичайно. Аби лише вона далася загіпнотизувати, а тоді ми зможемо навіяти їй, що вона мусить одружитися з Біндоном, що це її неминуча доля, або що той молодик— мерзенний, і що самий вигляд його повинен викликати в неї огиду, чи щось подібне. Абож, якщо ми спроможемось усипити її міцніше, то зможемо навіяти їй, щоб вона навіть зовсім забула його.

— Оце було б найкраще.

— Але вся справа в тому, як її загіпнотизувати. Певна річ, ви сами, в жадному разі не повинні пропонувати їй цього. Нема сумніву, вона й так уже не вірить вам у цій справі.

Гіпнотизер спустив голову на руку і задумався.

— Дуже воно прикро, що людина не може розпоряджатися своєю рідною дочкою,—похмуро вимовив Меріс.

— Дайте мені ім'я та адресу панночки і розкажіть усе якнайдокладніше. До речі, чи не йдеться тут про гроші?

Меріс з хвилину вагався.

— Справді, є певна сума... і навіть чимала,—в акціях Товариства Шляхів. Її залишила дівчині мати. Саме через це найбільше й досадно.

— Розумію,—сказав гіпнотизер і вів далі допит.

Розмова затяглася надовго.

А тим часом Елізабета Меріс, як вона вимовляла своє ім'я, або Єлисавета Морріс, як вимовив би її предок з дев'ятнадцятого століття, сиділа собі в затишній дожидальні під тією плятформою, де приставали паризькі літаки. Поруч дівчини сидів її стрункий вродливий коханий і читав їй свою поему. Він написав її, вартуючи на станції. Коли юнак скінчив, обоє деякий час мовчали. І от, немов їм на розвагу, з'явився на небі і почав спускатися великий аероплян, що повертався того ранку з Америки.

Спочатку він був наче маленька, довгаста, ледве помітна у височині, серед пір'ястих хмар, блакитна плямка. Вона швидко ширшала, щораз робилася біліша, і незабаром уже можна було розглядіти ряди вітрил, кожне кількасот футів завдовжки, потім вузький корпус, що вони підтримували, і нарешті сидіння для пасажирів,—неначе довгу лінію цяток. Літак спускавсь, а закоханим здавалося, що він здіймається вгору. Тінь від його наближалася до них, стрибаючи по дахах міських будинків. Почувся свист завихреного повітря і пронизливий, дедалі гучніший гудок, що сповіщав про прибуття машини. І враз зойк сирени знизився на дві октави, аероплян промчав і спустився, і небо над головою знов стало чисте і ясне. Дівчина глянула ніжними очима на Дентона, що сидів поруч.

Він заговорив до неї тією особливою мовою, що складається з самих здрібнілих та пестливих слів, якою, здавалося їм, тільки вони і вміли говорити, хоч цією мовою споконвіку рзмовляли всі закохані. Він говорив їй про те, як колись, такого ж ранку, вони теж здіймуться в небо, перемігши всі завади на своєму шляху, і полетять в соняшне Місто Насолоди, туди, в далеку Японію, на край світу....

Вона любила слухати його мрії, але їй страшно було знятись і полинути, і на всі його благання, щоб якнайшвидше настав той ранок, вона відповідала: «Згодом, мій любий, нехай но!»

І після того повітря розітнув пронизливий свист. Дентонові треба було вертатись до своїх обов'язків на плят-

формі. Вони розлучилися так, як розлучаються всі закохані з давнього давна. Вона пройшла коридором до ліфту, спустилася вниз і вийшла на одну з тодішніх лондонських вулиць, покриту скляною покрівлею для захисту від негоди і повну плятформ, що безупинно рухались в усіх напрямках. На одній з тих плятформ вона доїхала до свого приміщення в Жіночому Готелі. Телефон сполучав його з усіма найкращими лекторами цілого світу, але в серці в дівчини ще сяяло сонце літальної станції, і проти того сяєва мудрість найкращих лекторів здавалася їй зовсім нерозумною.

Полудень вона перебула в гімнастичній залі, а тоді пообідала в товаристві з двома своїми подругами та їхньою спільною компаньйонкою: в заможних клясах ще зберігся звичай брати даму-компаньйонку до безматірніх дівчат. Компаньйонка тієї днини мала гостя, чоловіка в жовтозеленому вбранні, з блідим обличчям і виразними очима. Він говорив дивовижні речі, між іншим вихваляв нещодавно виданий історичний роман дуже популярного тогочасного белетриста. Звичайно, сюжет романа взято з давніх часів, з доби королеви Вікторії. Опріч інших цікавих новозаведень автор, наслідуючи старовинні книжки, дав окремий заголовок кожному розділові, наприклад: «Як візники з Пімліко [5] затримали омнібуси з Вікторії [6] та про великий побій у дворі Палацу», або: «Як вбито на Піккаділлі [7] полісмена, коли той виконував свої обов'язки».

Добродій у жовтозеленому особливо хвалив це новозаведення.

— Ці енерґійні заголовки чудові,—сказав він.—Досить глянути на них, щоб зразу уявити собі ту химерну, буйну добу, коли люди на брудних вулицях натикались на тварин, і за кожним ріжком чигала смерть. Отоді було справді життя! Яким безмежним, яким дивним, мабуть, здавався тоді світ! Були навіть цілі країни ще зовсім недосліджені. За наших часів ніяких див уже не існує, ми провадимо таке розмірене і налагоджене життя, що мужність, сила, вірність, усі шляхетні пристрасті людства, здається, зникають зо світу.

Він говорив без упину в такому дусі, щораз більше захоплюючи дівчат, аж нарешті їх життя у величезному заплутаному Лондоні двадцять другого століття, черго-

ване з повітряними екскурсіями в усі частини земної кулі, почало здаватися їм нудним і одноманітним проти багатобарвного минулого.

Елізабета спочатку зовсім не брала участи в розмові, та потроху ця тема зацікавила і її, і вона соромливо додала кілька своїх зауважень. Але гість, видимо, навіть і не помітив цього. Він оповідав тепер про недавно вигадану методу розважати людей. Їх гіпнотизують і потім за допомогою низки вміло скомбінованих навіювань переносять у якусь далеку історичну епоху. Вони переживають маленький роман у минулому так живо й реально, що, коли прокидаються із свого сну, то виразно все пам'ятають, неначе все те пережили в дійсності.

— Ми шукали цього способу багато років,—говорив гіпнотизер,—і таки знайшли. Направду, це штучні мрії. Подумайте тільки, які тепер розгортаються перед нами перспективи збагатити людський досвід, повернути людству пригоди, дати людині захисток від скупого, повного суперництва життя, серед якого ми живемо! Тільки подумайте!

— І ви спроможні все це робити?—з запалом спитала компаньйонка.

— Так, тепер це для нас цілком здійсненна річ. Ви можете замовити собі який хочете сон.

Компаньйонку загіпнотизовано першу і, прокинувшись, вона захоплено розповіла, що бачила чудовий сон.

Перейнявшись її ентузіязмом, дівчата теж здалися на волю гіпнотизера і поринули в романтичне минуле. Елізабеті ніхто не пропонував спробувати цієї таємної розваги. Вона спокусилась сама і зважилася перенестися в світ мрій, де немає ні вільного вибору, ні власної волі...

Отак пощастило зробити задуманий лихий учинок.

Наступного ранку, коли Дентон спустився в приміщення під літальною станцією, то не знайшов Елізабети на звичайному місці. Він був розчарований і навіть трошки розгнівався. Не прийшла вона теж і другого і третього дня. Тоді Дентон злякався. Заховуючи від себе самого тривогу, він заходився писати нові сонети, щоб прочитати їх Елізабеті, коли вона прийде.

Три дні змагався він так із своїм острахом, але далі не міг не визнати голої і холодної істини, що Елізабета зникла.

Може вона занедужала, може навіть померла. Щоб вона його зрадила,—такого навіть на думку не могло йому спасти. Минув ще тиждень в нудьзі і розпуці, і Дентон зрозумів, що ця дівчина була йому єдиним в світі скарбом, вартим мати, і хай немає жадної надії,—він усе одно шукатиме коханку, доки не знайде.

Дентон мав деякі кошти. Він кинув службу на станції і пустився шукати дівчину, в якій було все його життя. Де вона живе, він не знав, та й дуже мало було йому відомо, хто вона така, бо одну з найбільших принад цього її дівочого романа Елізабета вбачала в тому, щоб її коханий нічого не знав ні про неї, ні про відмінність їх матеріяльного становища. Міські вулиці бігли перед ним на захід і на схід, на південь і на північ. Навіть за часів Вікторії Лондон був лабіринтом, отой маленький Лондон з мізерним чотиримільйонним населенням, а теперішній Лондон, що його треба було Дентонові дослідити, Лондон двадцять другого століття, мав тридцять мільйонів людности. Спочатку Дентон шукав з неослабною енерґією, не лишаючи собі ні часу поїсти, ні поспати. Він шукав тижні, місяці, перейшов усі, які тільки можна собі уявити, ступені втоми, розпуки, зворушення й гніву. Він уже втратив усяку надію, а все ж іще довго тинявся з інерції по місті, зазирав в обличчя, переходив незчисленні вулиці і провулки, підіймавсь і спускався ліфтами цього безкрайого людського вулика.

Аж ось доля змилувалася над ним і він побачив дівчину.

Було свято. Почуваючи голод, він заплатив за квитка і ввійшов до одної з величезних міських їдалень. Пробираючись поміж столами, він пильно приглядався, за своїм нещодавнім звичаєм, до кожного гурту, повз який проходив.

І враз він спинився, мов прикипів до місця, широко розплющивши очі й розкривши рота. За яких двадцять кроків сиділа Елізабета і дивилася просто на нього. В її погляді, суворому й холодному, як у статуї, не видно було і тіні того, що вона його пізнала.

Вона дивилась на його одну мить і потім відвела погляд.

Коли б він бачив самі тільки її очі, то ще може й вагався б, чи то справді була Елізабета, але знайомий порух руки, маленький, задирливий кучерик, що колихався над її вухом, коли вона повертала голову, доводили, що то

вона. Її сусіда, маленький чоловічок у якомусь неподібному вбранні, з виступами та ґулями, надутими повітрям, схожий на якогось кумедного плазуна, щось їй сказав, і вона, поблажливо всміхнувшись, обернулась до його. То був Біндон, що його обрав Елізабеті за дружину її батько.

З хвилину Дентон стояв зблідлий, з безтямними очима. Потім, почуваючи, що мліє, він мусів сісти біля одного із столиків. Він сидів плечима до Елізабети і довго не зважувався глянути на неї. А коли нарешті озирнувся, то Біндон і двоє інших її сусідів, батько і компаньйонка, уже вставали, щоб іти.

Не маючи сили зрушитися з місця, він сидів і дивився вслід чотирьом постатям, що віддалялись від нього. Він уже ледве бачив їх здалеку, коли враз охопило його божевільне бажання кинутись їм навздогін, і він зірвався на ноги. Одну мить він боявся, що впустив їх з очей, та незабаром знову здибав Елізабету з її компаньйонкою на рухомій плятформі одної з вулиць, що перетинали все місто. Біндон і Меріс зникли.

Дентон не міг більше стримуватись. Він почував, що мусить або заговорити з нею зараз або вмерти. Він протовпився туди, де вони сиділи, і сів поруч їх. Його бліде обличчя сіпалось мов у гістериці.

— Елізабето!—сказав він, узявши її за руку.

Вона озирнулась. На обличчі в неї не відбилось нічого крім непідробленого здивовання і остраху перед незнайомим чоловіком.

— Елізабето!—крикнув він, і власний голос здався йому чужим.—Люба моя, хіба ви мене не пізнаєте?

Лице в дівчини, як і перше, нічого не виявляло,— тільки тривогу й збентеження. Вона відсунулась від нього. Компаньйонка, маленька сива жінка з рухливим лицем, нахилилась вперед, щоб утрутитись в розмову. Її ясні очі холодно оглянули Дентона.

— Що ви кажете?—спитала вона.

— Ця молода пані,—мовив Дентон,—знає мене.

— Ви знаєте його, моя люба?

— Ні,—відповіла Елізабета чудним голосом, притиснувши до чола руку, так наче переказувала вивчені слова,— ні я не знаю його. Я з н а ю, що я не знаю його.

— Та як же це?.. Не знаєте мене? Я Дентон, Дентон! Ми ж з вами так багато розмовляли. Хіба ви забули плятформу для літаків... наш захисток там, на вільному повітрі... вірші...

— Ні!—скрикнула Елізабета,—ні, я не знаю його. Не знаю. Щось є... Але я не знаю. Я знаю тільки те, що не знаю його.

На обличчі в неї відбивалось безмірне страждання. Гострі компаньйончині очі перебігали від неї до Дентона.

— Ви бачите,—промовила вона з ледве помітною усмішкою,—вона вас не знає.

— Я не знаю вас,—сказала й собі Елізабета.—Цього я певна.

— Але ж, люба моя, згадайте пісні... вірші...

— Вона вас не знає,—рішучо перебила його компаньйонка.—Ви не повинні... Ви помилились. Ви не смієте розмовляти з нами після цього. Хіба можна чіплятись на вулиці!

— А втім...—почав був Дентон, і якусь мить жалюгідний вираз його обличчя здавався німим протестом проти невблаганної долі.

— Дайте нам спокій, юначе,—знову спинила його компаньйонка.

— Елізабето!—вигукнув він.

Дівчина сиділа з лицем як у мучениці.

— Я не знаю вас!—крикнула вона, притисши руку до чола.—О, я не знаю вас!

Дентон ще посидів з хвилину, мов приголомшений. Потім голосно застогнав і схопився з місця.

Він зняв руки до скляної покрівлі вулиці, неначе на знак протесту, повернувся і кинувсь наосліп уперед, перескакуючи з одної плятформи на одну, доки не загубився серед натовпу. Компаньйонка якийсь час стежила за ним очима, тоді озирнулася на зацікавлені обличчя навколо.

— Скажіть,—звернулася до неї Елізабета, схопивши її за руку, надто схвильована, щоб помітити цікавість публіки.—Хто це такий був? Що це за чоловік?

Компаньйонка підвела брови.

— Мабуть якийсь напівбожевільний,—сказала вона голосно й виразно.—Перше я його ніколи не бачила.

— Ніколи?

— Ніколи, любочко. Не турбуйте себе такими дурницями.

Незабаром після того славнозвісний гіпнотизер у жовтозеленому вбранні приймав у себе нового пацієнта. Блідий, схвильований юнак, ходив туди й сюди по його кабінеті.

— Я хочу забути!—кричав він.—Мені треба забути!

Гіпнотизер стежив за ним спокійним поглядом, уважно вивчаючи його лице, одежу, поводження.

— Забути щось—виходить, щось загубити,—хоч радість, хоч горе. Проте, це ваша справа. Ціна в мене велика.

— Коли б я тільки міг забути....

— Навіяти вам забуття досить легко. Адже ви самі цього хочете. Мені траплялися далеко важчі випадки. Та от ще зовсім недавно. Я сам мало сподівався успіху. Треба було примусити забути проти волі тієї особи, що я гіпнотизував. Так само любовна історія, як і у вас. Тільки то була дівчина. Отже будьте певні.

Юнак підійшов і сів перед гіпнотизером. Тепер він був спокійнішій, але почувалось, що він стримувався.

— Я розповім вам усе,—почав він, дивлячись гіпнотизерові у вічі.—Звичайно, вам треба знати, в чому річ. Була така дівчина. На ймення—Елізабета Меріс. То от...

Він спинився. В очах гіпнотизерових майнув подив, коли Дентон назвав ім'я дівчини, і це не заховалось від його. В одну мить він усе зрозумів. Він скочив на ноги, нахилився над гіпнотизером, що сидів поруч, і вп'явся рукою в жовтозелене плече. З хвилину він не знаходив потрібних слів.

— Віддайте мені її!—сказав він нарешті.—Віддайте мені її!

— Що ви хочете сказати?—ледве зводячи дух, вимовив гіпнотизер.

— Віддайте мені її!

— Кого її?

— Елізабету Меріс... дівчину...

Гіпнотизер підвівся з стільця і силкувався визволитися. Та Дентон ще міцніше стиснув йому плече.

— Пустіть, кажу вам!—крикнув гіпнотизер і штовхнув його в груди рукою.

За хвилину обоє вони зчепились і почали незґрабно боротися. Ні той, ні той не знали правил боротьби, бо вона

давно вийшла з моди: боролися лише йдучи в заклад, або на виставах. Дентон був не тільки молодший, а й дужчий. Якийсь час вони борсалися по кімнаті, потім гіпнотизер упав на підлогу і вдарився головою об стілець. Дентон теж упав, наваливщись на свого супротивника.

Сам наляканий своєю люттю, Дентон ту ж мить схопився на рівні ноги. А гіпнотизер лежав і не ворушився. На чолі йому набігла біла ґуля і з неї точився вузенький червоний струмочок. Дентон стояв нерішучо і ввесь тремтів.

Він був лагідної вдачі й жахнувся наслідків свого гніву. Пішов був до дверей, але зараз же вернувся назад «Ні!»— сказав він уголос і наблизився до супротивника. Перемагаючи інстинктову огиду людини, що зроду не бачила ніякого насильства, він став навколішки біля гіпнотизера, послухав його серце й оглянув рану. Тоді спокійно підвівся і озернувсь навколо. Він зрозумів, що йому треба робити.

Гіпнотизер недовго лежав без пам'яті. Опритомнівши, він побачив, що сидить на підлозі, спираючись плечима на Дентонові коліна, а той мокрою губкою обтирає йому лице. Голова йому дуже боліла.

Спочатку він мовчав, потім показав рукою, що годі вже мочити йому лице.

— Дайте я встану,—сказав він згодом.

— Почекайте трохи, відповів Дентон.

— Ви напали на мене! Ви негідник!

— Ми самі в кімнаті,—сказав Дентон,—і двері зачинені.

Вони мовчали і думали.

— Коли вам не мочити лоба,—перервав мовчанку Дентон,—набіжить здоровенна ґуля.

— То мочіть далі,—похмуро згодився гіпнотизер.

Знову обидва помовчали.

— Вам, треба б було жити за кам'яної доби,—пробурчав поранений.—Насильство! Бійка!

— Так, але за кам'яної доби ніхто не смів ставати між чоловіком і жінкою.

Гіпнотизер знову заглибився в думки.

— Що ж ви збираєтесь робити?—спитав він після павзи.

— Поки ви були непритомні, я знайшов серед ваших записів адресу Елізабети Меріс. Я не знав цієї адреси перше. Я протелефонував, і дівчина незабаром має бути тут. Тоді....

— Вона прийде з своєю компаньйонкою.

— То й добре.

— Що ж далі?... Я не розумію. Що ви надумали?

— Я шукав також і якої зброї. Аж дивно, як мало тепер її в нас, а надто коли зважити, що за кам'яної доби людина майже нічого крім зброї не мала. Я знайшов нарешті оцю лямпу, пообривав з неї дріт та всякі інші штуки, і от вона— гляньте!

Він підніс лямпу над гіпнотизеровою головою.

— Оцим я легко можу розчерапити вам голову. І я це й зроблю, якщо ви відмовитесь зробити те, що я вам скажу.

— «Насильством нічого не вилікуєш»,—сказав гіпнотизер. То була цитата з «Книжки афоризмів сучасника про мораль».

— Так, але це небажана хворість.

— Гаразд. А далі?

Ви скажете компаньйонці, що хочете навіяти дівчині, щоб вона дала згоду одружитися з отією огидною ґулястою тварюкою з рудим волоссям і з очима як у тхора. Я певен, що саме так стоїть справа.

— Це правда.

— Отже, вдаючи, що ви саме це їй навіюєте, ви повернете дівчині пам'ять про мене.

— Це перечить нашій професійній етиці.

— То гляньте на мою зброю! Я життя свого не пожалую, щоб не втратити цієї дівчини. Мені байдуже до всіх ваших примх. Як не вийде на моє, ви й хвилини не проживете. Зброя, правда, поганенька, і вам мабуть буде боляче вмирати. А все ж я вас уб'ю. Не буду сперечатися, тепер це річ незвичайна, найголовніше тому, що в житті зовсім мало зосталось речей, заради яких варто було б убивати.

— Компаньйонка побачить вас зразу, тільки ввійде до кімнати.

— Я сховаюся в отій ніші, за вашими плечима.

Гіпнотизер подумав.

— Ви—юнак зважливий,—сказав він,—і тільки напівцивілізований. Я намагався виконати свій професійний

обов'язок щодо клієнта, та, бачу, що ви вирішили в цьому ділі не поступатись...

— Не здумайте хитрувати!

— Я не збираюся накласти головою через якісь дрібниці.

— А потім?

— Гіпнотизери чи лікарі найбільше в світі ненавидять скандали. До того ж я не дикун. Ви розлютили мене, не перечу, але через два-три дні в мене не лишиться й сліду злости.

— Дякую.

— Тепер, коли ми з вами прозумілися, вам більше нема чого сидіти на підлозі.

II. Занедбане село.

Кажуть, що за одно століття, з 1800 по 1900 рік, світ відмінився більше, ніж за попередні п'ятсот років. Той вік—дев'ятнацятий вік—був світанком нової доби в історії людства, доби величезних міст, коли кінчався старий лад сільського життя.

На початку дев'ятнадцятого віку більша частина людей ще не відірвалася зовсім від землі і провадила те саме життя, що й дотодішні незліченні покоління. Люди сиділи по невеличких містах та селах і працювали коло землі або робили працю, безпосередньо зв'язану з сільським господарством. Вони мало подорожували і жили близько місця своєї праці, бо тоді ще не було швидких способів пересування. Тим нечисленним особам, яким випадало подорожувати, доводилося або йти пішки, або помалу плисти вітрильниками, або тюпати кіньми, нездатними вбігти більш, як шістдесят миль за день. Тільки уявити собі—шістдесят миль за цілий день! Тут і там за тих млявих часів якесь місто,—наприклад, гавань або адміністративний центр,—зростало більше за своїх сусідів, та все ж легко можна було перелічити по пальцях усі міста в цілому світі з людністю понад сто тисяч осіб. Так було на початку дев'ятнадцятого століття. Наприкінці ж його розвиток залізниць, телеграфа, парових суден і складних хліборобських машин геть відмінив увесь старий лад життя, відмінив без найменшої надії повернути його назад. По біль-

ших містах якось відразу з'явились великі крамниці, всілякі розваги, незчисленні вигоди повсякденного життя. Ледве з'явившись, вони почали конкурувати з простішим побутом сільськогосподарчих центрів і з непереможною силою потягли до себе їхню людність. Рівнобіжно з удосконаленням машин попит на робочі руки зменшився, сільські ринки робились непотрібні, і великі центри швидко зростали коштом села.

Такий потяг людей до міста дуже бентежив письменників вікторіянської доби. У Великобританії, в Новій Англії[8], в Індії, в Китаї,—скрізь помічалось те саме, скрізь розбухала невелика кількість міст, відміняючи колишній лад життя. Та мало хто розумів, що то був неминучий наслідок поліпшення шляхів і що за нових швидших способів сполучення інакше й бути не могло. Отож вигадувано найкумедніші дитячі засоби, щоб подолати таємничу притяжну силу міських центрів і затримати людей коло землі.

Проте всі ці зміни наприкінці дев'ятнадцятого віку були тільки світанком нового ладу. Перші великі міста нової доби не мали належних вигод, були повиті димним туманом, негігієнічні й гуркітливі. Але згодом, коли винайшли нові методи будувати будинки і нові методи опалювати їх,—тоді все відразу пішло по-іншому. В двадцятому віці відміни відбувалися швидшим темпом, ніж у дев'ятнадцятому, а між 2000 та 2100 роком зростання винаходів було таке колосальне, що доба Вікторії. Доброї видавалася майже неймовірним ідилічно-спокійним часом.

Залізничні шляхи були тільки першим ступенем того розвитку засобів пересування, що остаточно перебудував людське життя. Десь близько 2000 року як вони, так і інші тогочасні шляхи вийшли з ужитку. Залізничні колії із знятими рельсами обернулись у зарослі травою непотрібні насипи та канави, що зборознили всю поверхню землі, а дивовижне дикунське спорудження—стародавні брукованi шляхи, збутовані ручними молотами або незґрабними залізними бутарками, засмічені всяким брудом, збиті залізними кінськими підковами і поколієні колесами, пориті ковдобинами, часом кілька дюймів завглибшки, поступилися місцем рівним патентованим шляхам, вистеленим так званим ідемітом. Цей ідеміт, названий за ім'ям його

винахідника, стоїть на одному рівні з друкуванням книжок і парою. Кожний з цих трьох винаходів був початком нової доби в історії людства.

Коли Ідем працював коло свого винаходу, він мабуть мав на думці тільки знайти дешевий суроґат кавчуку, що коштував би кілька шилінґів за тонну. Та наслідків винаходу ніколи не можна передбачати заздалегідь. Другий геніяльний винахідник, Вормінґ на ім'я, виявив можливість уживати ідеміт не тільки на колісні шини, а ще і як матеріял устелювати дороги. З його ініціятиви величезна сітка доріг нового типу незабаром розкинулась по цілому світі.

Ці дороги були поділені впродовж на кілька смуг. Обидві скрайні, праворуч і ліворуч, призначались для вельосипедістів і всяких екіпажів, що посувалися з швидкістю меншою, як двадцять п'ять миль на годину. Дві дальші, внутрішні смуги служили для моторів із швидкістю до ста миль на годину. Середню смугу дороги Вормінґ залишив, не зважаючи на глузування критиків, для екіпажів із швидкістю сто миль і більше на годину.

Перші десять років дорога була порожня, але незабаром, ще за життя Вормінґового, там уже відбувався найбільший рух. Величезні, легкої будови екіпажі з колесами на двадцять і тридцять футів діяметром мчали середньою смугою дороги з швидкістю, що з кожним роком більше наближалась до двох сот миль на годину. Одночасно з цим сталася й інша революція, що спричинилась до цілковитого переформування дедалі людніших міст. Розвиток практичних наук знищив тумани й болота вікторіянських часів. Електричне опалення заступило огонь (вже з 2013 року під страхом кари заборонялось розпалювати такий вогонь, де б дим не перегоряв до решти). Потім усі міські вулиці, всі громадські сквери й майдани було вкрито недавновинайденою склистою речовиною. Над усім Лондоном зависла тепер суцільна покрівля. Нерозумну й безпідставну заборону будувати дуже високі будівлі скасовано, і нові будинки почали рости в небо, здіймаючись з моря безпорадних архаїчних на вигляд будиночків. На міську управу крім відповідальности за водопостачання, освітлення та каналізацію, покладено було ще відповідальність за вентиляцію.

Та говорити за всі зміни, що їх внесли в життя ті два століття, за летючі машини, за те, як приватне хатнє господарство ступнево перевелось, а натомість поширилося життя в безконечних готелях; як навіть ті, що все ще працювали коло землі, поперебиралися до міст і їздили щодня на роботу; говорити про те, що в цілій Англії зосталося кінець-кінцем тільки чотири міста, кожне з багатомільйоновою людністю, а в селах не лишилося жадної хати, де хтось би жив,—розповідати про все це—значило б ухилятися вбік від історії Дентона та Елізабети. Їх були розлучили, вони знову зійшлись, але ще не могли побратися, бо Дентон—то була єдина його вада—не мав грошей, а Елізабеті хоч і припала після материної смерти спадщина, та, за законом того часу, материзна могла перейти до дівчини тільки по двадцять першому році, їй же минув усього вісімнадцятий... Правда, цю спадщину можна було використати й тепер, та Елізабета того не знала, а Дентонові надмірна делікатність не дозволила натякнути коханій про це. Отже становище їх було доволі безнадійне. Елізабета скаржилася, що вона дуже нещаслива, що ніхто крім Дентона її не розуміє і що, коли вона далеко від нього, їй дуже важко. Дентон теж запевняв, що його серце прагне її і мріє про неї дні і ночі. Їм тільки й лишилась єдина втіха зустрічатися якмога частіше для розмов про спільне їх горе.

Одного разу вони сиділи в своєму притулку на повітряній станції. Містився він саме там, де за вікторіянських часів Вімблдонська дорога [9] виходила на луки, тільки, що здіймавсь на п'ятсот футів над землею. Звідти розгортався широкий вигляд на ввесь Лондон. Було б дуже важко змалювати читачам дев'ятнадцятогго віку це видовище. Їм довелося б пригадати собі Кришталевий Палац, їхні «велетенські», на вікторіянський маштаб, готелі і великі залізничні станції. Та тільки тепер будівлі в Лондоні були багато більші і їх дахи зливалися в усіх напрямках в одну покрівлю. Якщо ж додати до цього ще те, що над суцільною покрівлею тодішнього Лондону підносився цілий ліс повітряних турбін, то людина дев'ятнадцятого віку хіба дуже неясно змогла б уявити собі ту картину, що була нашим молодим людям звичайнісіньким видовищем.

Але на них воно справляло враження в'язниці, і вони говорили сьогодні, як і сотні разів перед тим, що треба ті-

кати звідси і нарешті щасливо жити вкупі, не дожидаючись, поки минуть фатальні три роки. Чекати стільки часу обом їм здавалося чимсь неможливим, ба й злочинним.

— До того часу,—сказав Дентон,—ми можемо вмерти.

А втім голос його свідчив, що він має надзвичайно здорові легені.

На цьому закохані міцніше взялися за руки, і тут Елізабеті спало на думку щось жахливе і болісне. Навіть сльози набігли на її блискучі очі і покотилися по рожевих лицях.

— Хтось один з нас,—сказала вона,—може...

Вона затнулася; їй не стало духу вимовити таке страшне всім молодим і щасливим слово.

Та побратися, не маючи коштів, бідувати в тогочасних містах було моторошно, особливо людям, звиклим до приємного життя. За старих часів сільського життя, що скінчилося разом з вісімнадцятим століттям, існувало гарне прислів'я про щастя з закоханим в халупі. Справді, тоді останній злидняк-селянин мав змогу жити у вимащеній глиною, повитій квітами хаті з солом'яною покрівлею і маленькими віконцями, на свіжому повітрі, серед садків і ланів, слухаючи пташиний спів і бачачи над головою вічно мінливе небо. Тепер усе повелося інакше (зміна почалася ще в дев'ятнадцятому столітті), і незаможних чекало інше життя—життя в нижчих частинах міста.

У дев'ятнадцятому віці нижчі райони ще мали над собою небо, хоч і містилися на глинястому або іншому непридатному ґрунті, терпіли від поводів або задихались серед диму щасливіших кварталів, були погано забезепечені водою і антисанітарні, скільки це дозволяв страх заможніших кляс перед заразними хворобами. Проте в двадцять другому столітті зростання міста вгору, поверх над поверхом, і скупченість будівель призвели до зовсім іншого розташування людности. Тим часом як заможні кляси займали пишні готелі і жили в горішніх палацах і залях міста, робітнича кляса тулилася в жахливих долішніх поверхах, заселяла, так би мовити, міські підвали.

Побутом, манерами і звичаями робітники мало чим відрізнялись від своїх предків, мешканців Іст-Енду [10] за часів королеви Вікторії, хіба тільки тим, що виробили собі особливу мову. Вони жили і вмирали внизу в своїх

льохах, підіймаючись нагору тільки в тих випадках, коли цього потребували умови їхньої праці. Здебільшого вони й народжувались для такого життя, а кращого зовсім не знали, тим то легко зносили свою мізерію, та таким людям, як Дентон і Елізабета, поринути в те життя було страшніше за смерть.

— А хіба нам лишається щось інше?—спитала Елізабета.

Дентон мусів одверто признатися, що він, справді, не знає нічого іншого. Не кажучи про те, що його стримувало почуття делікатности, він не був певен, чи сподобається Елізабеті ідея позичити грошей під заставу її майбутнього майна.

Навіть переїхати до Парижу не мали вони защо,— говорила дівчина,—та й в Парижі, так само як і в цілому світі, жити без коштів було б їм не легше ніж у Лондоні. Дентон міг тільки мріяти вголос: «О, коли б ми були жили за тих щасливих часів, моя люба!»—бо навіть Вайтчепел [11] дев'ятнадцятого віку уявлявся їм в романтичному світлі.

— Невже так таки й нема жадного порятунку?—скрикнула дівчина і враз заплакала.—Невже треба чекати ці довгі три роки? Подумай, три роки... цілих тридцять шість місяців!

Людська терплячість не зросла з бігом часу.

Раптом Дентона неначе щось штовхнуло, і він заговорив про те, що вже не раз спливало йому на думку. Ідея ця сяйнула йому випадково і спочатку видавалася такою безглуздою, що він не міг поставитися до неї серйозно. Та хоч яка б була безглузда думка, але, висловлена, робиться вона реальніша і не така безглузда. Отак сталося й цього разу.

— А що, коли б ми пішли в село?—сказав він.

Вона поглянула на нього, щоб переконатися, чи він не жартує.

— У село?

— Авжеж, туди, за он ті горби.

— Та як же там жити?

— Хіба це неможливо? Жили ж колись люди по селах.

— Але вони мали будинки.

— Там і тепер існують руїни сіл і міст. Звичайно, на орних полях вони позникали, але на пасовищах ще зали-

шились. Харчове Товариство не розбирає їх, бо не повернуться витрати. Я це напевне знаю. Як летиш аеропляном, можна добре розглядіти будинки. Ми могли б полагодити котрийсь власними руками і оселитися там. Знаєш, це зовсім не так неможливо. Адже стільки людей їздять щодня доглядати свої отари і ниви. Їм можна заплатити, і вони возитимуть нам харчів.

— Як чудно було б так жити, коли б тільки можна!— вимовила вона, стоячи перед ним.

— А чом би й ні?

— Адже ніхто не зважувався досі.

— То що з того?

— Це було б так... о, це було б так дивно і так романтично. Якби ж то тільки можна було так жити!

— Чому ж не можна?

— У нас така сила речей. Подумай, скільки речей, найпотрібніших, нам довелося б залишити.

— А хіба вони нам так конче потрібні? Кінець-кінцем наше теперішнє життя зовсім ненатуральне... зовсім штучне.

Що далі він розвивав свою думку, то більше захоплювався нею сам, і поволі його пропозиція перестала здаватися йому нездійсненною.

Елізабета замислилась.

— Я чула, там є всякі волоцюги... злочинці, що повтікали з міст.

Дентон кивнув головою. Він вагався, не знаючи, як відповісти, щоб його слова не видалися їй дитячою химерою.

— У мене є один знайомий,—сказав він нарешті і зашарівся.—Він міг би зробити мені меча.

Дівчина глянула на його з захватом. Їй аж очі загорілись. Вона чула про мечі, навіть бачила один у музеї, і на мить полинула думками до тих далеких часів, коли люди носили мечі, як звичайнісіньку річ. Дентонів проєкт здавався їй нездійсненною мрією, і може саме тому їй конче хотілося знати все докладно. І Дентон почав розповідати, придумуючи щораз нові подробиці, як вони провадитимуть сільське життя, подібно до давньоколишніх людей. Кожна нова подробиця збільшувала в Елізабеті цікавість до того, що говорив Дентон, бо вона належала до тих дівчат, котрих приваблює романтизм усього незвичайного.

Першого дня, як я казав, Дентонів проєкт здавався їй нездійсненною мрією, але другої днини вони заговорили про нього знову, і—дивна річ!—він видався їм уже не таким неможливим.

— Передусім нам потрібні харчі,—говорив Дентон.— Ми зможемо взяти їх з собою днів на десять чи на дванадцять.

Вони жили за доби згущених, штучних харчових продуктів, і той запас, що вони збиралися взяти, далеко менше важив, ніж відповідна кількість харчів у дев'ятнадцятому столітті.

— А де ж ми спатимемо, поки буде готовий наш будинок?—спитала Елізабета.

— Тепер літо.

— Але... Що ти маєш на увазі?

— Був час, коли ніде у світі не існувало будинків, коли люди спали під голим небом.

— А як же ми? Отак без нічого! Без стін... без стелі!..

— Моя люба, в Лондоні є багато стель і розкішних склепіннів, розмальованих пензлями найкращих майстрів, оздоблених незчисленними огнями. Але я бачив пишніше склепіння за будь-яке з лондонських.

— Де ж це?

— То склепіння, під яким ми з тобою будемо на самоті.

— Ти кажеш...

— Кохана моя,—мовив він,—про це склепіння світ забув. То—небо з усіма роями його зір.

Що більше говорили вони про село, то більше воно їх вабило. Минув із тиждень, і життя на селі вже здавалося їм зовсім можливим, а ще через тиждень—неминучим, таким, що нічого кращого вони й вигадати не могли. Мрії про сільське життя сповняли їх найбільшим захватом. Їх гнітила, казали вони одно одному, огидна міська метушня, і вони дивувалися, що такий простий спосіб позбутися всяких турбот, не спадав їм доти на думку.

І от, одного ранку, в меженину, на повітряній станції з'явився новий молодший службовець заступити Дентона на його посаді.

Наші молоді люди таємно побрались і тепер сміливо виходили геть з міста, де вони і їх предки перед ними прожили все своє життя. На Елізабеті була нова біла сукня,

пошита за стародавньою модою; в Дентона був прив'язаний за плечима клунок з харчами, а в руці він тримав,— правда, ніби трохи соромлячись і ховаючи під своїм пурпуровим плащем,—отаке собі архаїчної форми справилля з загартованої криці, із схожим на хрест держаком.

Уявіть собі, читачу, цей вихід! Розлогі передмістя тепер не існували. Препаскудні шляхи, вбогі хатки, малесенькі недоладні садочки з одним якимсь кущиком і квіткою ґерані,—вся ця нікчемна претенсійність родинних затишків зникла без сліду. Височенні будівлі нового віку, механічні пересувні шляхи, електричні проводи, водогінні труби,—все кінчалося раптом, наче стіна, наче скеля майже чотириста футів заввишки, стримка і прямовисна. Навколо міста стелились лани моркви, ріпи і брукви. Вони належали Харчовому Товариству, що переробляло на фабриках городину на тисячі всіляких харчових продуктів. Бур'яни і живоплоти повикорінювано доостанку: дрібне фармерське господарство колишніх часів, неекономне і примітивне, щороку витрачало дедалі більші гроші на знищення бур'янів,—Харчове Товариство раз на завжди звільнило від них ґрунт, заощадивши тим великі кошти. Проте тут і там чепурні шереги тернини та яблунь, з вибіленими стовбурами, перетинали поля, і місцями купи велетенських черсаків здіймали вгору свої корисні шишки. Подекуди горбилися під своїм непромокним накриттям величезні сільськогосподарчі машни. З'єднані води колишніх річок Вей, Моль і Вендл [12] текли простокутніми каналами, і скрізь, де тільки дозволяла похилість ґрунту, били водограї з угнійного, збезпахощеного розчину, веселкою граючи на сонці і розливаючи довкола на поля животворчу рідину.

Крізь широку арку у височенній міській стіні виходила вистелена ідемітом дорога на Портсмус, що вирувала під вранішнім соняшним промінням якнайжвавішим життям. То поспішали на роботу вбрані в синє службовці Харчового Товариства. Серед бурхливого руху моторів Дентон і Елізабета видавалися двома маленькими цятками, що ледве рухались. По зовнішніх смугах дороги гули і тріскотіли повільніщі маленькі, старовинної будови, автомобілі; вони їздили не далі, як за двадцять миль від міста. По внутрішніх путях мчали більши машині—швидкі одноколіски

на двадцять осіб, довгі багатоколіски, чотириколіски, ввігнуті під важкою вагою, порожні велетенські вози, що перед заходом сонця повернуться назад навантажені до самого верху. І ввесь цей потік машин сповняв повітря стугоном механізмів, шарудінням коліс і безугавним шаленим гуком ріжків та ґонґів.

З самого краю одної із зовнішніх смуг дороги мовчки і якось чудно соромлячись одно одного йшли наші молоді. Мандруючи пішки, їм довелося багато дечого наслухатись від проїжджих, бо року 2100 пішоходці на англійських дорогах були такою ж дивиною, якою був би автомобіль у 1800 році. Але Дентон і Елізабета йшли та йшли, втупивши очі вперед, і не звертали уваги на глузування.

Просто них, на півдні, здіймалася блакитна стяга Давнзьких горбів [13], поволі, щоближче підходило до неї молоде подружжя, зеленішаючи. На верхах горбів височіла низка велетеньських повітряних турбін,—додаток до тих, що підносилися над міськими покрівлями,—і безнастанно мигтіли довгі вранішні тіні від вертких турбінних лопастей. Опівдні Дентон і Елізабета підійшли так близько до пасма, що могли розглядіти тут і там купки блідих цяток. То були вівці з отар М'ясного Відділу Харчового Товариства. Ще через годину минули засіяні поля—останні плеса корінняків, огорожу навколо них, заборонні написи входити за огорожу. Рівний шлях з усім його рухом та гомоном завернув у глибоку влоговину, і молоді мандрівники змогли збочити з його і пішли зеленим моріжком, здіймаючись схилом пагорка.

Ще ніколи цим дітям новітнього міста не траплялося бувати в такій відлюдній місцині.

Зголоднілі і зморені,—їм рідко доводилося ходити пішки,—вони посідали на низьковикошену, без жадного бур'янчика, траву і вперше озирнулись на місто, звідки вийшли. Воно широко розкинулось і виблискувало в блакитній імлі, що здіймалася над долиною Темзи. Вгорі, по схилах пагорків ходили вівці. Елізабета доти ні разу не бачила на волі великих тварин, і їй стало трохи моторошно, але Дентон заспокоїв її. Якась білокрила пташка кружляла в небесній синяві, над їхніми головами.

Спочатку вони мало розмовляли; тільки попоївши, їм трохи розв'язались язики. Дентон заговорив про щастя,

якого вони нарешті добулись, про те, як безглуздо було зволікати і не видертися зразу з тієї пишної в'язниці, де переходило їх життя; заговорив про повні романтизму старі часи, що навіки минулися. Непомітно він розхвалився і навіть підняв меча, що лежав на землі побіч його. Елізабета взяла зброю в його з рук і провела тремтячим пальцем по гострому лезу.

— І ти міг би... міг би звести меча і вдарити людину?— спитала вона.

— А чом би й ні, коли б була потреба?

— Та це ж так жахливо. Була б рана,—додала вона до краю знесиленим голосом,—і пішла б кров.

— Адже ти не раз читала в старовинних романах...

— О, я знаю,—заперечила вона,—та це зовсім щось інше, ніж у романах. Кожний знає, що там не кров, а тільки червона фарба. А ти кажеш, що міг би... вбити!—Вона з сумнівом глянула на нього й віддала йому меча.

Відпочивши і перекусивши, вони підвелися і рушили далі до горбів.

Їй довелось пройти дуже близько повз велику отару овець. Вівці мекали і здивовано дивились на незнайомі постаті. Елізабета, ніколи не бачивши до того часу овець, аж здригнулась на думку, що ці ніжні створіння колись заріжуть і з'їдять. Десь далеко загавкав чабанський собака, між підпірками турбін з'явився чабан і пішов до подорожників. Наблизившись, він гукнув, питаючи, куди вони простують.

Дентон якийсь час вагався, потім коротко пояснив, що вони шукають собі житла серед руїн на Давнзьких горбах, щоб там оселитись. Він силувався говорити недбало і впевнено, так, наче то була звичайна річ. Чабан недовірливо подивився на нього.

— Ви мабуть чогось накоїли там?—спитав він.

— Нічого,—відповів Дентон.—Ми тільки не хочемо більше жити в місті. Чого нам лишатися там?

Чабан глянув на них ще з більшою недовірою.

— Ви тут не проживете,—сказав він.

— Хочемо спробувати.

Чабан переводив очі з одного на другого.

— Ви взавтра ж повернетесь назад,—вимовив він.— Удень то воно ніби й нічого, як сонечко світить... А чи ви

певні, що нічого такого не наброїли? Ми, чабани, не дуже великі приятелі поліцаям.

— Ні,—рішучо відповів Дентон, дивлячись йому в очі.—Але ми надто бідні, щоб жити в місті, і нам огидна сама думка про синю блюзу робітників та підневільну працю. Ми хочемо жити тут по-простому, як жили колишні люди.

Чабан був бородатий чоловік із задумливим лицем.

— Тоді були скромні потреби,—зауважив він, кинувши погляд на делікатну, вродливу Елізабету

— І в нас теж скромні,—відказав Дентон.

Чабан посміхнувся.

— Ідіть оцією дорогою,—сказав він,—уздовж хребта, під самими турбінами. Праворуч побачите окописька і купи руїн. Там колись було місто Епсом. У йому вже не лишилося будинків і навіть цегла пішла на кошари для овець. Підете далі, і побачите другу купу руїн край городів. То Лесергед. Тут горби завертають і тягнуться вздовж долини. Почнуться букові ліси. Простуйте ввесь час попід хребтом, і він вас виведе на зовсім необроблені місця. Хоч як нищили бур'яни, проте в тій глушині ще ростуть де-не-де папороть, сині дзвіночки і всякі інші непотрібні рослини. Посеред тієї місцевости, під турбинами, стелеться рівна стежка, брукована камінням. Кажуть, що то рештки Римської дороги, збудованої дві тисячі років тому. Візьміть праворуч від неї, спустіться в долину і тримайтеся берега річки. Незабаром вийдете на вулицю, де обабіч будуть будинки. На деяких і досі збереглися покрівлі. Отам знайдете собі притулок.

Вони подякували.

— Тільки дуже вже тихо там. Як стемніє,—жадного огника, і ходять чутки про грабіжників. Дуже сумно й відлюдно. Ніяких розваг—ні фонографів, ні кінематографів—нічогісінько. Захочете їсти—харчів нема, заслабнете—нема лікаря....

Він затнувся.

— Проте ми спробуємо,—мовив Дентон, рушивши з місця; коли це йому спала на думку несподівана ідея: він запропонував чабанові допомагати їм і умовився з ним, щоб той купував у місті і приносив їм усе потрібне, певного часу і в певне місце.

Надвечір вони дійшли до покинутого села. Порожні і мовчазні будинки палали золотом у світлі вечірньої заграви. Вони видалися їм такими маленькими і чудними. Дентон і Елізабета переходили від одного будинка до одного, дивуючись на їхню просту будову, і не знали, на якому спинитись. Нарешті, в заллятому соняшним сяйвом кутку одної кімнати з заваленою надвірньою стіною вгляділи вони квітку, дику блакитну квіточку, яку проминули полільники Харчового Товариства.

На цьому будиночку і спинилися вибором Дентон та Елізабета. А втім того вечора вони недовго пробули в йому, бо їм хотілося тішитись природою. До того ж коли зовсім смеркло, будинки здавались примарними і моторошними. Отож, перепочивши, молодята знов вернулись на вершок пагорка, щоб на власні очі побачити німотне небо з ясними зорями, що про нього так багато співали стародавні поети. Видовище справді було надзвичайне, і захоплений Дентон був такий же красномовний, як зорі. Спустилися з пагорка і вернулись додому, коли вже почало на світ займатися. Спали мало; прокинулись уранці і почули—на дереві, близько їх притулку, співає дрізд.

Так почало своє життя в добровільному вигнанні це молоде подружжя двадцять другого століття. Ранок минув серед турбот. Треба було дослідити всі ресурси нової домівки, де вони збиралися провадити своє просте життя. Дослідження посувалось не дуже то швидко і не дуже далеко сягало, бо вони не розлучалися і на мить і скрізь ходили взявшись за руки. Проте їм пощастило назбирати собі деякої хатньої обстави. Край села містились комори з зимовим кормом для овець Харчового Товариства. Дентон притяг звідти кілька великих оберемків сіна, і з нього зробили постелі. Де-не-де в будинках ще збереглися рештки примітивних, незґрабних на їх погляд, дерев'яних меблів—старі, попсуті грибами столи і стільці. Цілий день обоє були в підвищеному настрої і говорили про все з таким же захватом, що й напередодні. Надвечір знайшли нову квітку—дзвіночок. По півдні долиною вздовж річки проїхало великою багатоколіскою кілька пастухів Харчового Товариства. Молоде подружжя сховалось, бо присутність цих людей, як сказала Елізабета, порушила б усю поезію їхнього старовинного закутку.

Так прожили вони тиждень. І ввесь той тиждень дні були безхмарні, а ночі зоряні, і кожної ночі прибутний місяць дедалі ясніше сяяв на небі. А все ж блискучі барви перших вражень непомітно блякли і блякли з кожною дниною. Напади красномовства спостигали Дентона не так часто, йому почало бракувати тем для захоплення; втома після довгої подорожі з Лондона і досі давалася в знаки, а до того ще обоє позастуджувались. Крім того Дентон зробив несподіване відкриття, що йому нема чим заповнити час. В одному місці серед наваленого мішма старого мотлоху він знайшов поржавілий рискаль і спробував скопати ним занедбаний, порослий травою садок, хоч йому не було чого сіяти, ані садити. Та попрацювавши півгодини, він повернувся до Елізабети з мокрим від поту обличчям.

— Вони були, мабуть, справжні велетні, ті старожитні люди,—сказав він дружині, не уявляючи собі, щó можуть зробити звичка та вправи. І вони пішли того дня на прохідку попід стягою горбів у напрямку до Лондона і йшли, доки він не заблищав перед ними в глибині долини.

— Хотів би я знати, що там тепер робиться,—зауважив Дентон.

Погода тим часом змінилася.

— Дивись, які хмари!—скрикнула Елізабета.

Справді, темно-пурпурні на півночі і сході хмари вже сягали своїми розірваними краями зеніту. Поки молоді люди бралися на пагорок, швидкі хмари, мов прапорами, заступили вечірню заграву. Раптовий вітер загойдав старі буки, зашумів у верховітті, і Елізабету обняв дрож. Генген на обрії блиснула блискавка, наче нагло вихоплений меч, і в далині покотився по небі грім. І поки вони стояли вражені на пагорку, на них сипонули перші краплі ливного дощу. Через хвилину останній відблиск заходу сонця, щез за градовою запоною, знов спалахнула блискавка, ще гучніше прогримотів грім, і ввесь околишній світ потемнів і нахмурився.

Узявшись за руки, діти міста пустилися бігти з пагорка вниз, невимовно здивовані небаченими доти явищами. Та перш ніж вони добігли додому, Елізабета заплакала з переляку. Поринула в темряву земля побіліла навколо від граду, що сік їх і хрупотів їм під ногами.

Потім почалася для них химерна і жахлива ніч. Уперше за свого життя опинились вони у кромішній пітьмі. Вони вимокли до останнього рубчика і тремтіли з холоду. Навкруг них порощав град, крізь діряву покрівлю їхньої пустки цюрком текла вода, збираючись у калюжі й річки на рипучій підлозі. Налітаючи, бирса стрясала стару будівлю. Будинок скрипів, часом із його стін обвалювалась і розбивалася на дрібні грудки глина, або зірвана черепиця торохкотіла по даху і з гуркотом падала вниз у порожню теплицю. Елізабета мовчала і тільки трусилася з голови до ніг. Дентон обгорнув її своїм пишним, але легеньким міським плащем, і вони сиділи, причаївшись у темряві. Грім гримотів щоразу ближче й гучніше, щораз сліпучіше блискала блискавка, на мить вихоплюючи з пітьми мокру кімнату, що була їх захистком.

Досі їм траплялося бувати на вільному повітрі тільки за ясної соняшної години. Все їхнє життя спливало в теплих, повних повітря переходах, залях чи кімнатах новітнього міста. Тієї ж ночі, видалося їм, опинились вони в якомусь іншому світі, серед безладного хаосу буйних сил, майже без надії побачити коли місто знову.

Бурі, здавалось, кінця не буде. Нарешті на них найшов сон, і вони дримали в переміжках між перекотами грому, і тоді непомітно, майже раптом, усе вщухло. Коли стих у далечині останній гомін дощових крапель, вони почули якісь незнайомі звуки.

— Що це таке?—скрикнула Елізабета.

І знов донеслися ті самі звуки. То валували собаки. Гавкітня пролунала у відлюдному завулку і полинула далі. У вікно, кидаючи на побілілу протилежну стіну тінь від його рями чорну силюету дерева, світив прибутний місяць. Через якийсь час, коли почало розвиднюватись і вже можна було розглядіти дещо, знову, десь ближче, почулася гавкітня і зразу ввірвалась. Вони прислухались і незабаром почули прудкий тупіт навколо дому та уривисте гарчання.

— Шш...—прошепотіла Елізабета і показала рукою на двері.

Дентон пішов до дверей, спинився посеред кімнати, послухав і вернувся знов до дружини з удавано-байдужим виглядом.

— То мабуть кунделі Харчового Товариства,—сказав він.—Вони нам не зроблять шкоди.

Він сів поруч Елізабети.

— Ну, та й ніч же була!—вів він далі, силкуючись заховати від неї свою тривогу.

— Я не люблю собак,—сказала Елізабета після довгої павзи.

— Собаки нікого не займають,—мовив Дентон.— За старих часів, у дев'ятнадцятому віці, в кожного був собака.

— Я читала одно оповідання. Там собака загриз людину.

— Тільки не такої породи,—впевнено заперечив Дентон.

— У деяких з отих романів... багато перебільшень.

Раптом гавкітня і тупіт собачих лап уже розляглися на сходах. Чути було навіть відсапування. Дентон скочив на ноги і вихопив меча з-під вогкої соломи, на якій вони лежали. У дверях з'явився худий кундель і зупинивсь на порозі. Ззаду визирав другий. З хвилину людина і звір нерішучо дивились одно на одного.

Потім Дентон, зовсім не знаючи, як поводитися з собаками, порвався вперед.

— Геть звідси!—гукнув він, незґрабно вимахуючи мечем.

Собака стрепенувся і загарчав. Дентон враз спинився.

— Песику, песику!—сказав він.

Гарчання перейшло в гавкітню.

— Гарний собачка!—ще раз спробував був Дентон удатись до лагоди.

Другий собака й собі загарчав і загавкав. Унизу, на сходах, озвався ще й третій, якого подружжя не бачило. Інші теж підхопили знадвору. Дентонові здалося, що їх дуже багато.

— Досада,—сказав він, не відводячи очей від переднього пса.—Пастухи ще не скоро приїдуть з міста, а собаки, звичайно, нас не знають.

— Я нічого не чую!—крикнула Елізабета. Вона підвелася і підійшла до нього.

Він сказав те саме вдруге, але гавканина заглушала його слова. Ці звуки якось дивно розпалювали в йому кров і збуджували доти незнані йому почуття. Обличчя його набрало нового виразу. Він гукнув ще раз. Та собаки не перестали гавкати, немов перекривлюючи його. Один кун-

дель наїжився і ступив наперед. І враз Дентон повернувся, викрикнув жарґоном підвальних поверхів щось незрозуміле Елізабеті й кинувся на собак. Гавкіт раптом урвався, чути було тільки гарчання й клацання зубами. Елізабета побачила голову переднього пса, вищерені зуби, прищулені вуха. В повітрі мигнуло лезо меча. Пес підстрибнув і відскочив назад.

Тоді Дентон, гукаючи і з несподіваною легкістю розмахуючи над головою блискотливим мечем, погнався за собаками вниз по сходах і зник з очей. Елізабета метнулась була йому навздогін, та побачила на площадці кров,—і спинилася. Почувши надворі вовтузню собак і Дентонові крики, вона підбігла до вікна.

Дев'ятеро вовкоподібних кунделів порозбігалися в різні боки. Один корчився на землі перед ґанком. До краю захоплений тим дивним почуттям насолоди боротьбою, що дримає в крові навіть найкультурнішої людини, Дентон кричав і гасав по подвір'ї. Потім Елізабета побачила дещо таке, чого її чоловік не помічав у запалі боротьби: собаки крутилися навколо, забігаючи то з того, то з того боку, і, видимо, збирались напасти на нього.

Елізабета в одну мить зрозуміла небезпечність становища. Вона хотіла крикнути, але відчула, що вмліває, і з хвилину простояла зовсім безпорадна, а потім, піддаючись несвідомому поривові, підібрала свою білу спідницю і кинулася сходами вниз. У сінях стояв заржавілий рискаль. Якраз те, що їй треба! Елізабета схопила його і— геть з дверей.

Вона надбігла саме впору. Один собака качався долі, майже зовсім перерубаний надвоє, але другий вчепився Дентонові в стегно, третій схопив його ззаду за комір, а четвертий гриз зубами меч і злизував з його свою власну кров. Від п'ятого пса Дентон відбивався лівою рукою.

Те, що сталося з Елізабетою, коли вона побачила все це, більше пасувало б до першого століття, аніж до двадцять другого. Вся лагідність вісімнадцятилітньої міської панянки зникла вмить перед первісною небезпекою. Рискаль важко вдарив і розчерепив собаці голову. Другий кундель, уже наготовившись стрибнути, заскавчав з переляку перед несподіваним ворогом і метнувся вбік. Двоє інших пропустили нагоду вчепитися в Елізабетину спідницю.

Дентон похитнувся, і комір його кереї, на якому висів собака, віддерся. І цьому собаці теж випало покуштувати рискаля і вийти з лави. Останнього пса, що кусав його за ногу, Дентон простромив мечем.

— До стіни!—крикнула Елізабета. За три хвилі побій скінчився. Молоде подружжя стояло поруч, а ті п'ятеро собак, що лишились живі, з попущеними вухами і принижено підібганими хвостами, ганебно втекли з бойовища.

Переможці стояли так з хвилину, ледве зводячи дух, а тоді Елізабета пустила з рук рискаля, затулила руками лице і сіла на землю, зайшовшись слізьми. Дентон пильно розглянувся навколо, ввіткнув меча в землю, щоб мати його на похваті, і нахилившись над дружиною, почав заспокоювати її.

Поволі вони заспокоїлися і знайшли мову. Елізабета стояла притулившись до стіни, Дентон виліз на стіну і сів поруч так, щоб бачити кожного собаку, коли б який надумався вернутись. Двоє з них, принаймні, ще зоставались на пагорку і надокучливо гавкали звідти.

Хоч уся заплакана, Елізабета проте вже почувала себе легше, бо чоловік з півгодини запевняв, що тільки її відважність урятувала йому життя; коли це на думку їй спала нова біда.

— Адже ці собаки належать Харчовому Товариству,— сказала вона хвилюючись.—Не обженемся клопоту.

— Я й сам цього побоююсь. Дуже можливо, що вони позиватимуть нас за збитки.

Павза.

— За стародавніх часів,—ізнов заговорив Дентон,— раз-у-раз траплялися такі оказії.

— Та й ніч же була!—мовила Елізабета.—Другої такої я вже не пережила б.

Він поглянув на неї. Вона змарніла і зблідла на лиці від безсонної ночі.

— Треба вернутись назад,—сказав він, раптом зважившись.

Елізабета подивилася на мертвих собак і здригнулась.

— Ми не можемо тут лишатись,—згодилася вона.

— Треба вернутись,—сказав Дентон знову і озирнувся, чи не надходять ізнов вороги.—Ми прожили тут кілька щасливих днів... Але світ тепер став надто цивілізований.

Ми живемо за доби міст. Зоставатися тут надалі—тільки себе занапастити.

— Так. Але що ж нам робити? Як же ми житимемо в місті?

Дентон вагався і стукав корком по стіні, на якій сидів.

— Є ще одна річ; про неї я ніколи не говорив,—почав він і кашлянув,—але...

— Ну?

— Можна б позичити грошей під заставу твоєї майбутньої спадщини.

— Невже можна?—спитала вона палко.

— Звичайно, можна. Яка ти ще дитина!

Елізабета підвелася. Обличчя її проясніло.

— Чом же ти не сказав мені цього перше?—спитала вона.—Стільки часу змарнували ми тут!

Він поглянув на неї і усміхнувся.

— Я гадав, що це має йти від тебе,—сказав він, знову споважнівши.—Мені неприємно було питати в тебе про гроші. Крім того... я сподівався, що нам тут буде добре.

Обоє замовкли.

— Та воно й було добре,—промовив він і знов озирнувся,—поки не почалось усе це.

— Так, перші дні,—згодилася вона,—перші три дні.

Вони споглянули в очі одно одному; потім Дентон зліз із стіни і взяв дружину за руку.

— Кожне покоління живе по-своєму,—сказав він,—тепер я це добре бачу. Ми народились, щоб жити в місті. Влаштовувати своє життя інакше... Всі ці дні були наче сон, а тепер ми прокинулись.

— Чарівний сон,—промовила вона.—А надто спочатку.

Вони довго мовчали.

— Не треба гаяти часу,—сказав Дентон.—Рушаймо зараз, щоб дістатись до міста перше, ніж пастухи прибудуть сюди. Харчів візьмемо з собою і поснідаємо дорогою.

Дентон ще раз роздивився навколо, і, далеко обминаючи забитих собак, вони перейшли подвір'я і ввійшли до хати замащеними кров'ю сходами. В сінях Елізабета зупинилась.

— Почекай хвилиночку,—сказала вона.—Тут ще є дещо.

Вона зайшла до тієї кімнати, де цвіла блакитна квітка. Нахилилась і торкнулася її рукою.

— Зірвати її?—промовила Елізабета.—Ні, ні, не можу...

І вона ще нижче схилилася над квіткою і поцілувала її пелюстки.

Потім вони мовчки, рука в руку, перейшли пустир, де колись був садок, вийшли на стародавній шлях і рішучо попростували до далекого міста, до гомінкого машинового міста нової доби, що поглинуло все людство.

III. Міське життя.

Серед усіх винаходів, що змінили життя світу, видатне, коли не перше, місце займають в історії людства вдосконалення в царині транспорту, починаючи з залізниць і кінчаючи, через сто років після них, мотором та патентованим шляхом. Ці вдосконалення і одночасне зростання обмеженоети зобов'язань акційних товариств, разом з заміною сільсько-господарських робітників досвідченими механіками при кращих машинах, призвели до того, що людство сконцентрувалось у містах, які розрослися до нечуваних розмірів, а також цілком переформували людське життя. Неминучість таких наслідків була тепер, коли все те сталося, до такої міри очевидна, що можна було тільки дивуватися, як це ніхто не передбачав їх заздалегідь. І все ж їх так таки й не передбачено і не вжито заходів, щоб якось запобігти тому лихові, яке ця революція несла з собою. Людині дев'ятнадцятого віку, здається, і на думку не спадало, що моральні заборони і дозволи, привілеї і поступки, розуміння власности і відповідальности, комфорту й краси, одно слово, все те, що сприяло процвітанню й добробутові держав минулого, надто в хліборобских країнах, щезне в потужній хвилі нових можливостей і нових стимулів. Що громадянин, лагідний і чесний у повсякденному житті, може виявляти, як акціонер, мало не вбійчу зажерливість; що комерційні методи, доречні і поважні за стародавнього сільсько-господарчого побуту, зробляться згубні й смертельні, коли їх ужити в широкому маштабі; що давньоколишня благодійність перетвориться на спосіб розмножувати жебрацтво, а наймана праця обернеться у справжнє витискання поту, і що взагалі доконче треба переглянути і поширити права та обов'язки окремої особи,—цих речей не міг збагнути розум людини, вихованої за архаїчною

системою і звиклої до шаблонів мислення, до букви закону. Було відомо, що скупчення людей по містах становить повсякчасну загрозу пошестів у незнаних доти розмірах, отже вживали найенерґійніших санітарних заходів і винаходили нові способи боротися з небезпекою. Але те, що зараза газарду і здирства, розкошів і тиранії теж зможе прищепитися в людстві і спричинитись до жахливих наслідків,— це виходило в дев'ятнадцятому столітті за межі розуміння людського. Отак зростання повних тяжкого горя перелюднених міст відбувалось саме собою, наче якийсь неорганічний процес, і йому не могла стати на заваді творча воля людини.

Нове суспільство поділялося на три головні кляси. На самому вершку стояв Сплячий Власник [14], що випадково, не з своєї волі, зробився незмірно багатим,—потужний, але безвільний і хисткий владар світу, останній аватар Гамлета [15] на землі. Внизу надсідалася величезна маса робітників, підлеглих велетенським компаніям, що тримали в своїх руках усю владу над світом. Проміжне місце належало дедалі меншій числом середній клясі службовців незчисленних установ, наглядачів, управителів, лікарів, правників, артистів і заможних людей. Усі вони жили в розкошах, спекулювали, та добробут їхній не мав сталости і цілком залежав від небагатьох верховодів.

Як кохалися двоє представників цієї середньої кляси, як вони одружилися, перемігши ті завади, що стояли між ними, як по невдалій спробі провадити серед полів просте, старомодне життя мусіли вони досить таки поквапно повернутись до Лондона,—всі ці події уже переказано. Дентон не мав засобів до життя, отже Елізабета позичила грошей під заставу тих сум, що до її повноліття довірено було переховувати її батькові Мерісові. Їй довелося заплатити великі проценти, бо застава не зовсім була певна. До того ж аритметика в закоханих частенько буває дуже приблизна й оптимістична. А втім по їх повороті до міста настала для наших молодих розкішна пора. Вони поклали собі зректися подорожі до Міста Насолоди і не марнувати часу на мандрівки повітрям з одної частини світу в другу, бо хоч вони й розчарувались в сільському житті, проте зосталися вірні своїм старим смакам. Вони опорядили своє невеличке помешкання гарними вікторіянськими

меблями і відшукали на Сьомій вулиці, на сорок другому поверсі, крамницю, де можна було купувати всілякі старовинні друковані книжки. Читати друковані книжки замість слухати фонограф—то була найбільша їхня пристрасть. Коли свого часу з'явилась на світ маленька гарненька дівчинка, то Елізабета, щоб ще більше з'єднати свою родину, якщо це було можливо, не віддала дитини до ясел проти тодішнього звичаю, а надумалася виховувати її сама. Через оце їм збільшили плату за помешкання, але на такі дрібниці вони не зважали. Треба було тільки позичити ще трохи грошей, та й по всій справі.

Коли Елізабета дійшла літ, Дентон мав ділову розмову з її батьком, як виявилося, не дуже приємну. Після того відбулася ще прикріша розмова з тією особою, що позичила їм гроші. Дентон вернувся додому зовсім блідий. Елізабета зустріла його оповіданням про те, як їхня дівчинка навчилася чарівно вимовляти склад «гу», але Дентон слухав дружину дуже неуважно.

— Як на твою думку, скільки в нас лишилося грошей за всіма розрахунками?—перебив він її, саме коли її захват набрав найбільшої сили.

Елізабета здивовано поглянула на чоловіка і перестала колихати геніяльну дитину, що так чудово вміла вимовляти «гу», а тепер супроводила криком материне оповідання.

— Ти кажеш...

— Авжеж,—відповів він.—Те саме. Ми були божевільні. То все проценти, чи казнащо. Наші акції спали з ціни. Батько не звертав уваги. Каже, що після нашого вчинку—то не його справа. Він сам збирається ще раз одружитись. Ну, а ми... в нас навряд чи й тисяча набереться.

— Тільки тисяча?

— Тільки тисяча.

Елізабета пополотніла і сіла в крісло. Вона розгублено глянула на чоловіка, обвела очима гарненьку старомодну кімнату з вікторіянськими меблями та нефалшованими олеографіями і спинила погляд на грудочці живого тіла, що тримала в себе на руках.

Дентон подивився на дружину і похнюпив голову. Потім круто повернувся і швидко заходив по кімнаті.

— Я повинен знайти якусь роботу!—заговорив він збурено.—Я—непотрібне ледащо. Мені треба було дав-

ніше за це подбати. Егоїстичний дурень. Хотів бути з вами ввесь час...

Він спинився, дивлячись на її бліде лице. Потім підійшов до неї і поцілував її і свою маленьку доньку, що пригорнулась до материних грудей.

— Не бійся, моя люба,—сказав він, нахилившись над дружиною,—все налагодиться. Тепер ти не будеш нудьгувати на самоті. Дінґс уже починає розмовляти з тобою. Будь певна, я знайду собі якусь працю. Незабаром... Це ж проста справа. То тільки в першу хвилину я сторопів. Усе вийде на добре. Напевно, вийде. Ось тільки перепочину трошки і піду подивлюся, щó можна зробити. Зараз мені важко щось зміркувати.

— Звичайно, цю кватиру буде жалко покинути,— мовила Елізабета.—Але...

— Жадної потреби не буде покидати, вір мені.

— Дорого.

Дентон тільки відмахнувся і заговорив про те, щó він може зробити. Зовсім ясно він не уявляв собі цього, але не мав сумніву, що йому пощастить зберегти теперішнє їх вигідне життя людей середньої кляси. Інакшого життя вони до цього часу не знали.

— У Лондоні живе тридцять три мільйони людей,— казав він.—Котромусь то з них повинен же я бути потрібний.

— Авжеж, повинен.

— Одно мене бентежить... Бачиш, цей Біндон, отой смуглявий дідок, за якого батько хотів тебе віддати, дуже впливова людина... Мені не можна вернутись на стару посаду, на якусь повітряну станцію, бо він тепер за комісара над службовцями всіх повітряних станцій.

— Он як! А я й не знала цього.

— Його призначено кілька тижнів тому... Коли б не це, я зовсім легко влаштував би справу; до мене добре ставилися на повітряній станції. Та це все одно. Є десятки інших робіт, цілі десятки. Ти не турбуйся, любко. Я трохи спочину, ми пообідаємо, і я подамся шукати. В мене є сила знайомих.

Отже вони відпочили, тоді пішли до громадської їдальні пообідали, і Дентон, не гаючи часу пустився шукати служби. Та незабаром їм довелося переконатись, що з одного

погляду світ ані трошки не змінився на краще, що й тепер так само, як за старих часів, важко було знайти пристойну, добре забезпечену, почесну і певну роботу, що лишала б доволі дозвілля на особисте життя, не вимагала б ні виключного хисту, ні напруження і не була б зв'язана з риском чи будь-якими жертвами. Дентон укладав усякі блискучі пляни і багато днів марно переводив час, мандруючи з одної частини величезного міста до другої, і розшукуючи своїх впливових приятелів. Вони завжди були раді його бачити, щиро йому співчували, та тільки справа доходила до остаточних пропозицій, раптом розбилися стримані і нічого певного не обіцяли. Дентон холодно прощався і йшов далі. Дорогою, згадуючи їх слова і поводження, його не раз посідало таке роздратовання, що він забігав до телефонної станції і витрачав гроші на гостру, та ні до чого непотрібну сварку.

Минали дні, справи не кращали, і він почував себе таким змореним і такий був роздратований, що тільки великим напруженням волі міг удавати перед Елізабетою спокійного і безтурботного, але вона, як кожна закохана жінка, ясно бачила все і розуміла.

Одного ранку вона прийшла йому до помочі і після довгої заплутаної передмови запропонувала зробити одну дуже важку для них річ. Він завжди боявся, що вона почне плакати і дасть волю своїй розпуці, коли дійдеться до продажу їх вікторіянських скарбів, що вони з такою насолодою купували, усіх їх вишуканих художніх речей, антимакасарів [16], бісерних килимчиків, репсових завіс, форнірних меблів, ґравюр і малюнків олівцем у позолочених рямах, воскових квітів під ковпаками, пташиних опудал і всякої іншої старовини. Але Елізабета сама порадила продати всі ці речі. Важка жертва неначе давала їй якусь утіху так само, як і думка перейти на десять чи дванадцять поверхів нижче, у другий готель.—«Поки Дінґс із нами, все це пусте», мовила вона. «Маленька спроба,—не більше». Він поцілував її, сказав, що вона виявила ще більше мужности, ніж тоді, коли врятувала його від собак, назвав її своєю Боадісеєю [17], але не зважився нагадати, що їм доведеться платити за помешкання далеко більше через той тоненький голосочок, яким Дінґс вітала безнастанний міський гомін.

Дентон мав на думці відіслати Елізабету з дому підчас продажу їх недоладної, власне кажучи, обстави, що з нею зв'язувало їх стільки ніжних спогадів, та в останню хвилину вийшло так, що Елізабета лишилася торгуватися з покупцями, а він тинявся тим часом по місту блідий і схвильований, з жахом думаючи про те, що буде далі. На першій порі, коли вони переїхали в нову свою бідно опоряджену біло-рожеву кватиру в дешевому готелі, Дентон з подвійною енерґією кинувся шукати заробітків, але довго не витримав, занепав духом і мало не цілий тиждень похмуро просидів удома. За ці дні туги і розпачу єдиною ясною зіркою була йому Елізабета. Душевна криза скінчилася слізьми, він знову почав мандрувати по місту і на превелике своє диво знайшов нарешті роботу.

На той час його шанолюбні претенсії впали до найнижчого рівня, і він згоджувався на будь-яку працю, аби лише зоставатися незалежним робітником. Спочатку він марив знайти добру посаду в якомусь великому товаристві— Повітроплавби, Повітряних Турбін чи Водопостачання; пробував улаштуватися в одній з організацій Загальних Повідомлень, що заступали газети, або вступити кудись компаньйоном, але то були тільки недовгочасні мрії. Потім він узявся був грати на біржі, і одного вечора втратив триста золотих «левів» з останньої Елізабетиної тисячі. Тепер він радів і з того, що завдяки своїй вроді й манерам одержав посаду продавця в Синдикаті Капелюхів «Сусанна». Дентона прийняли туди на пробу на один місяць. Синдикат торгував жіночими очіпками, прикрасами до волосся та капелюхами,—бо хоч усе місто й вкривала скляна покрівля, проте в театрах і в місцях громадського культу дами все ще з'являлись у розкішно оздоблених капелюшках.

Цікаво було б показати продавцеві з Ріджент-Стріт дев'ятнадцятого століття ту установу, де Дентон здобув собі роботу. Дев'ятнадцята вулиця, або, як її часом ще називали, Ріджент-Стріт, тепер являла собою ряди рухливих плятформ і мала завширшки футів вісімсот. Середня частина її була нерухома,—звідси сходами, що спускались до підземних шляхів, можна було пройти до тих будинків, що стояли обабіч вулиці. Праворуч і лічоруч від нерухомої смуги підносилися терасами плятформи, рухаючись

щільно одна коло одної, але так, що кожна вища бігла на п'ять миль у годину швидше, ніж долішня. З одної плятформи можна було легко перейти на другу і, діставшись до крайньої, найшвидшої плятформи, об'їхати на ній все місто навкруги. Синдикат Капелюхів «Сусанна» виходив фасадом на цю крайню плятформу. Вгорі, на кожному кінці будівлі, здіймалися, поверх над поверхом, ряди великих з білого скла екранів, на яких показувались збільшені портрети всіх відомих красунь у капелюшках наймодніших фасонів. На нерухомій смузі вулиці завжди стояв великий натовп і дивився на кінематографічне демонстрування цих останніх новин моди. Все чоло будівлі безперестану міняло хроматичну гаму своїх кольорів, і як уздовж його (будинок мав чотириста футів заввишки), так і впоперек рухомих шляхів спалахував, мерехтів і виблискував сотнями барв і шрифтів напис:

Капелюхи «Сусанна!»
Капелюхи «Сусанна!»

Гучномовець велетенського фонографа побивав своїм ревом: «Капелюхи» гомін юрби. Інші такі самі фонографи внизу і вгорі вулиці радили публіці зайти до «Сусанни», або питали: «Чому ви досі не купили своїй панночці капелюшка?»

Для глухих—їх було чимало в Лондоні за того часу—написи, всякі завбільшки, кидано з дахів, просто на рухомі плятформі. Раз-у-раз з'являвся рухомий палець і несподівано писав огняними літерами на руці, на лисині вашого візаві, на жіночих плечах: «Капелюхи! Дешеві капелюхи!» Або з-під ніг вихоплювався стовп полум'я і розсипався на плятформі тими самими словами. Але вуличне життя було таке напружене, а око й вухо так призвичаїлись не звертати уваги ні на які реклями, що сила людей, тисячу разів проїздивши побіля, і гадки не мали про існування Синдикату Капелюхів «Сусанна».

Щоб потрапити до цього будинка, треба було спуститися сходами вниз від середньої плятформи і перейти пасажем, де походжали гарненькі дівчата, що за невеличку плату наймались носити на голові моделі капелюхів. Перша як увійти кімната була величезна заля з силою воскових по-

ґруддів. Вони були прибрані і прикрашені за останньою модою і ґраціозно обертались на своїх підставках. Далі йшла каса, за нею нескінченна низка маленьких відділів. У кожному відділі був свій продавець, свої люстра, кінематограф, телефон, паси подавати крам з центрального депа, кілька капелюхів, шпильки, вигідне крісло і заласні холодливі напої. В одному з таких відділів Дентон одержав посаду продавця. Коли з безнастанного потоку паній котрась дама спинялася в його відділі, то Дентон мав якнайлюб'язніше привітати її, почастувати холодощами, розмовляти з нею на всякі теми, які їй спадуть на думку, дотепно і непомітно скеровуючи розмову на капелюхи. Запропонувавши їй потім приміряти різні моделі, він мусів без грубого запобігання, більше рухами та поглядами, ніж словами, переконати її, що вона справляє чарівне враження в тому капелюсі, який бажано було продати. Він мав напохваті цілу серію люстер різних відтінків і різної кривини, пристосованих до того, щоб відбивати обличчя кожного типу в якнайвигіднішому освітленні. Успіх дуже часто залежав від поправного користування цими люстрами.

Дентон заходився виконувати свої кумедні і не дуже то відповідні до його вдачі обов'язки з такою ретельністю, яка рік тому дивом здивувала б його самого. Проте з цього нічого не вийшло. Головна завідувачка, що прийняла його на службу і спочатку ставилася до нього прихильно, несподівано змінила своє поводження з ним, назвала його без жадної видимої підстави телепнем, а під кінець шостого тижня зовсім звільнила. Отже Дентонові знову довелося шукати роботи.

Цього разу шукав він недовго. Гроші їхні вже доходили краю. Щоб розтягти їх хоч трошки надовше, вони вирішили розлучитися із своєю дорогою Дінґс і помістити цю маленьку особу до громадських ясел, яких у місті було безліч. Взагалі заведено було дітей віддавати туди. Промислова емансипація жіноцтва і тісно зв'язаний з цим розпад хатнього життя спричинились до того, що ясла зробилися конче потрібні всім за вийнятком людей дуже багатих або старомодних. У яслах діти знаходили добрий догляд і діставали розумне виховання, що було не під силу окремим родинам. Існували ясла різних типів і кляс, починаючи

з найбагатших і кінчаючи яслами Робітничого Товариства, де дітям давали безплатний притулок, який вони мусіли відробляти згодом.

Дентон і Елізабета, як чудні, старомодні люди, повні ідей дев'ятнадцятого віку, всією душею ненавиділи ці вигідні установи і з великим болем віднесли свою дівчинку до одної з них.

Їх зустріла поважна на вигляд пані у форменій одежі. Вона поводилася енерґійно і різко, доки Елізабета не розплакалась, коли їй нагадали, що треба розлучитись з дитиною. Спочатку поважна жінка здивувалася на таке незвичайне в цих установах почуття, а потім раптом розчулилась і так щиро почала заспокоювати її, що Елізабета була їй потім вдячна довіку.

Батьків провели в простору кімнату, де на заставленій цяцьками підлозі сиділи під доглядом кількох няньок сотні дволітніх дівчаток. То була заля дволіток. Двоє няньок підійшли і взяли Дінґс. Елізабета ревнивими очима дивилась, як вони понесли її дівчатко. Вони були ласкаві, безперечно ласкаві, проте...

Час був вертатись. Дінґс уже сиділа в куточку на підлозі з повними руками цяцьок, майже зовсім заховавшись за своїми несподіваними скарбами. Вона так захопилася забавками, що зовсім не помітила, як батьки пішли. Їм навіть не дозволили попрощатися з нею, щоб не хвилювати її.

На дверях Елізабета обернулась, щоб востаннє поглянути на свою доньку. Ой, лишенько! Дінґс покинула цяцьки і стояла, вражено дивлячись їй услід. Елізабеті перехопило дух. Наглядачка ласкаво штовхнула її вперед і зачинила двері. «Ви незабаром знову можете прийти сюди», сказала поважна пані з несподіваною ніжністю в очах. Елізабета дивилась на неї порожнім поглядом. «Я кажу, що вам можна знову незабаром прийти сюди», ще раз сказала поважна жінка, і за хвилину Елізабета вже плакала в її обіймах. Так наглядачка придбала собі і Дентонове серце.

Минуло три тижні. В молодого подружжя не лишилося й копійки. Перед ними був один шлях—іти до Робітничого Товариства. Коли вони не заплатили за тиждень за помешкання, в них забрали рештки їх злиденного майна,

а їм самим без ніяких церемоній показали на двері з готелю. Елізабета йшла пасажем до сходів, що вели на нерухому смугу вулиці, надто приголомшена, щоб про щось думати. Дентон був зостався позаду, кінчаючи прикру і зайву розмову з швайцаром, а потім кинувся доганяти дружину, червоний і роздратований. Наздогнавши, він пішов повільніше, і вони мовчки зійшли нагору. Побачили два вільні місця і посідали.

— Нам ще не треба йти туди?—спитала Елізабета.

— Ні,—відповів Дентон.—Доки не зголодніємо.

Вони замовкли.

Елізабета шукала, на чому б спинити погляд, і не знайшла нічого. Праворуч гуркотіли шляхи на схід, ліворуч— у протилежному напрямку, і скрізь комашився натовп. Над головою, по натягнутій кодолі бігала туди й сюди, вимахуючи руками, валка людей у блазеньському вбранні. На грудях і на спині кожному була величезна літера. Разом усі літери складали слова:

«Перкінджеві травні пілюлі».

Квола маленька жінка в жахливому вбранні з грубого синього полотна показала дівчинці, що була з нею, на одного чоловіка з цієї живої метушливої реклями.

— Дивись! Он твій батько.

— Котрий?—спитала дівчинка.

— Отой з червоним намащеним носом, — пояснила жінка.

Дівчинка заплакала, і Елізабета відчула, що їй теж сльози набігають на очі.

— Ну, ну, дивись он, що він виробляє ногами,—сказала жінка, силкуючись згладити тяжке враження.—Бачиш?

На чолі будинка з правого боку безупину крутилося здоровенне сліпуче-яскраве кружало чарівних барв, і на йому займались і гасли слова:

«Чи не паморочиться вам у голові?»

Потім, по павзі:

«Вживайте Перкінджеві травні пілюлі»

Раптом пролунав оглушливий рев: «Коли ви любите легку лектуру, сполучіть свій телефон з Бреґлзом, найвидатнішим письменником. Бреґлз — найвидатніший

мислитель усіх часів. Він начинить вас мудрістю по саме тім'я!—Викапаний Сократ, тільки з потилиці скидається на Шекспіра. В нього шість пальців на нозі, він убирається в усе червоне і ніколи не чистить зубів. Слухайте його!»

У павзах серед цього реву Дентон говорив Елізабеті:

— Тобі не треба було віддаватися за мене. Я перевів твої гроші, зруйнував тебе, довів до злиднів. Я негідник... О, цей проклятий світ!

Вона хотіла відповісти, але кілька хвилин не могла вимовити й слова, лише стиснула йому руку.

— Ні,—сказала вона нарешті і раптом встала, неначе зважила щось.

— Ходім!—вимовила вона.

Підвівся і Дентон.

— Нема чого поспішати, ще рано,—відповів він.

— Не туди. Підімо спочатку на станцію, де ми зустрічались. Пам'ятаєш? Той куточок.

Дентон вагався.

— Ти можеш тепер іти туди?—спитав він непевним тоном.

— Мені це потрібно.

Ще з хвилину він вагався, потім покірно пішов слідом за дружиною.

Отак вийшло, що ввесь кінець свого останнього вільного дня перебули вони на вільному повітрі, в захистку літальної станції де вони зустрічались яких п ять років тому. Там Елізабета сказала чоловікові те, чого не могла сказати серед гуркоту рухомих вулиць, сказала, що й тепер не кається, одружившись із ним, що хоч яке важке життя і злидні чекають їх, проте вона щаслива тим, що було в минулому. День випав погожий, сонце світило і гріло, а над головою спускались і здіймалися вгору блискучі аеропляни.

Заходило сонце, день їх кінчався, треба було йти. Вони присяглись одно одному на вірність, узялися за руки і повернулись на міські шляхи, обшарпане, зажурене подружжя, знесилене і зголодніле. Незабаром дійшли вони до блакитної вивіски над одною з контор Робітничого Товариства. Якийсь час постояли на середній плятформі, дивлячись на вивіску, потім спустилися вниз і ввійшли до чекальні.

Спочатку Робітниче Товариство була благодійна організація, що мала на меті давати харчі, роботу й пристановище всім нужденним. Воно взяло на себе цей обов'язок за своїм статутом, а так само зобов'язалося давати медичну допомогу, притулок і харчі кожному, хто втратив працездатність і звертався до Товариства. Натомість хворі давали Товариству свої робітничі розписки, сплачуючи їх після одужання. Стверджували вони ці розписки не підписом, а відбитком великого пальця. Відбитки потім фотографували і заводили до реєстрів за таким точним порядком, що Товариство могло за яку годину встановити особу кожного із своїх двох сот чи трьох сот мільйонів клієнтів, розпорошених по всьому світі.

Робочий день обчислявся за певними нормами, і належне виконання роботи забезпечував примусовий закон. На практиці Робітниче Товариство визнало за доцільне додавати до обов'язкової за його статутом платні натурою ще по кілька пенсів, щоб заохотити робітників до праці. Поволі це підприємство не тільки до кореня винищило цілковиті злидні, а й почало постачати дешеві робочі руки на всі ґатунки праці, крім найделікатнішої і найвідповідальнішої, в усьому світі. Мало не третина людности земної кулі належала від колиски до домовини до винуватців і закріпачених рабів Товариства.

Таким практичним, аж ніяк не сентиментальним шляхом розв'язано було питання про безробітних. Ніхто тепер не гинув з голоду на вулицях, ніде лахміття, мізерніше за гігієнічний, дармащо неелеґантний синьо-полотняний одяг робітників Товариства, не муляло очей. Найулюбленішу повсякчасну тему фонографічних газет становив поступ двадцять другого віку проти дев'ятнадцятого, коли трупи роздушених екіпажами або померлих з голоду нібито були, як запевняли ці газети, звичайним видовищем на всіх людних вулицях.

Дентон і Елізабета сиділи в чекальні осторонь інших відвідувачів, дожидаючись своєї черги. Більша частина присутніх похмуро мовчали, але троє чи четверо вичепурених молодих людей гомоніли за всіх. То були досмертні клієнти Робітничого Товариства, що народилися в його яслах і мали вмерти в його шпиталях. Вони вертались додому після гулянки, влаштованої на заощаджені шилінґи

з додаткової платні. Пишаючись з самих себе, вони голосно розмовляли новітньою відміною лондонського простолюдного жарґону.

Елізабета перевела очі на інші, не такі самовдоволені постаті. Одна з них видалася їй особливо жалюгідною. То була жінка років під сорок п'ять із золотавим фарбованим волоссям і розмальованим обличчям, по якому котилися рясні сльози. Загострений ніс, голодні очі, худі руки та плечі і запорошене, потерте, колись пишне вбрання красномовно розповідали історію її життя. Далі Елізабета побачила сивобородого старого чоловіка в костюмі єпископа одної з англіканських сект[18],—адже релігія була тепер комерційною справою, отже мала свої хвилини піднесення і занепаду. Поруч єпископа сидів юнак років двадцяти двох, хоробливий і виснажений на погляд, і з задирливим виразом чекав присуду долі.

Нарешті черга дійшла і до нашого подружжя. Завідувачка,—особа з енерґійним лицем, презирливим виглядом і дуже неприємним голосом,—спочатку записала Елізабету, а тоді Дентона, бо Товариство воліло мати на запропонованих їм місцях жінок, а не чоловіків. Дентон і Елізабета одержали по кілька квитків, поміж ними і посвідку на право не стригти коротко волосся. Давши відбитки своїх великих пальців і довідавшись, за яким нумером ці відбитки заведено до списків, вони перемінили свою обшарпану одежу міського типу на занумеровані сині полотняні костюми робітників і пішли до великої їдальні дістати свій перший обід у новій обставі. По обіді вони мали знову повернутися до контори, щоб одержати вказівки щодо роботи.

Коли вони переодяглися, Елізабеті, здавалось, спочатку несила була підвести очі на Дентона. Але він глянув на неї і з подивом побачив, що навіть у цьому грубому вбранні вона зосталася красунею. Потім вузенькими рейками, прокладеними вздовж стола, під'їхав і раптом спинився проти них їхній обід—юшка з хлібом,—і Дентон забув про все. Вже три дні жили вони обголодь.

По обіді деякий час посиділи за столом. Ні він, ні вона нічого не говорили,—не було про що. Так само мовчки потім підвелися і пішли до завідувачки по інструкції.

Завідувачка подивилася на розпис.

— Ваші кімнати не тут: квартал Гайбері, Дев'яносто сьома вулиця, число дві тисячі сімнадцять. Краще запишіть собі на квитку. Ви—жінка—нуль, нуль, нуль, сім, шістдесят чотири, b. c. d. gamma сорок один—ідіть на метальоплющильну фабрику і спробуєте там. Чотири пенси на день за задовільну роботу. А ви чоловік—нуль, сім, один, чотири, сімсот дев'ять, g. f. b, рі дев'яносто п'ять,—підете до Фотографічного Товариства на Вісімдесят першій вулиці. Там вам покажуть, щó робити,—я не знаю що. Три пенси. Ось ваші картки. Все. Дальший! Що? Не затямили? О, господи! Доводиться казати все вдруге. Чом же ви не слухали? Безтурботний, ні до чого не придатний народ. Уявляють собі, що це нічого не коштує.

Дентон і Елізабета вийшли. Частину дороги вони йшли разом. Тепер їм повернулася мова. Цікаво, що відколи вони передяглися в синє робітниче вбрання, їм ніби полегшало, неначе все найважче вже минуло. Дентон навіть з інтересом думав про майбутню роботу.

— Хоч би яка вона була,—сказав він,—проте гірше не може бути, ніж у капелюшній крамниці. І коли заплатимо за Дінґс, нам ще лишиться цілий пенні на день. Згодом, як звикнемо, зароблятимемо ще більше.

Елізабеті менш хотілося розмовляти.

— Я все собі думаю, чого це праця здається такою ненависною?—зауважила вона.

— Так, це справді дивно,—відказав Дентон.—Тому, гадаю, що вона примусова... Будемо сподіватися, що нам завідувачі не трапляться лихі.

Елізабета не відповідала. Вона думала про щось своє.

— Звичайно,—заговорила вона, по павзі,—все наше життя ми користалися з чужої праці. Тепер справедливо, щоб і ми...

Вона спинилася. Питання було надто складне на її розум.

— Але ж ми платили за неї,—заперечив Дентон; на той час його не бентежили такі складні питання.

— Ми нічого не робили—і все ж платили. Оцього я ніяк і не можу зрозуміти... Можливо, ми тепер і розплачуємося за це,—сказала Елізабета,—вона ще додержувалась старовинної примітивної філософії.

Після того вони розлучилися і кожне пішло до призначеного йому місця. Дентоновим обов'язком було пильну-

вати складного гідравлічного гніта, що працював так, наче був обдарований розумом. Гніт робив силою морської води. Давно вже минув той час, коли безглуздо збавляли питну воду, спускаючи її у водозливні труби. До східнього краю міста проведено було величезним каналом морську воду. Звідти величезні помпи підіймали її в резервуари на чотириста футів над рівнем моря. З тих резервуарів вода розходилась по всьому місті більйонами труб, наче артеріями, чистила, вимивала, давала рух усяким машинам, потім незчисленними тонкими рурами виливалася в головну маґістралю, у «cloaca maxima» [19], і, нарешті, несла ввесь міський бруд на засівну площу навколо Лондона.

Гніт працював в одному з відділів фотографічного виробництва, але в чому саме полягала його праця,—це не стосувалося до Дентона. Найбільше враження справило на Дентона те, що треба було працювати в рубіновому освітленні, і тому кімната мала тільки один круглий кольоровий ліхтар, звідки лилось навкруги багряно-синє, неприємне світло. В найтемнішому кутку приміщення стояв прес, чиїм слугою зробився тепер Дентон. То була величезна тьмяно-блискуча машина з випнутим наперед ковпаком, що трохи скидався на нахилену голову, а вся машина в цьому зловісному світлі, потрібному для її роботи, нагадувала сидячого металевого Будду з підібганими ногами, і Дентонові вона часто видавалася загадковим ідолом, що йому людство з якоїсь химерної помилки принесло в жертву його, Дентонове, життя. Обов'язки в самого Дентона були нескладні і дуже одноманітні. Коли все йшло як слід, машина працювала рівно, діловито вистукуючи. Якщо ж якість м'якої маси, безнастанно згнічуваної в тонкі платівки, що її подавав живильник із другої кімнати, будь-як мінялася, то відразу ж змінявся і ритм вистукування, і Дентонові треба було негайно дещо полагодити. Найменша затримка призводила до того, що маса витікала і разом з нею витікав один пенс, а то й більше, з денного заробітку Дентонового. Якщо подавання маси зменшувалось або припинялося,—щоб її виробляти потрібна була і ручна праця, а робітникам часом корчило руки,—тоді Дентон повинен був раптом спинити роботу гніта. Було багато й дрібниць усяких, що всі потребували уваги, напруженої і нудної, бо жадна з них не цікавила Дентона. В цьому

важкому напруженні спливали тепер усі його робочі години, забираючи в нього третю частину доби. До того ще всі ті години він зоставався сам один, бо в приміщенні, де стояв гніт, інших робітників не було і тільки зрідка заходив туди завідувач—добряча людина, проте з вийнятковою здатністю до добірної лайки.

Елізабетина праця мала більше компанійський характер. У тодішніх багатіїв повелося покривати стіни в кімнатах металевими панелями з викарбуваними на них гарними однаковими, як на шпалерах, малюнками. Але смак тієї доби вимагав, щоб ці малюнки не повторювалися з механічною точністю, а робили враження чогось «натурального». Практика показала, що з цією роботою найкраще вправлялись жінки з вишуканим прирожденним смаком, вибиваючи малюнок маленькими молоточками. Елізабета повинна була вибивати щодня, як мінімум, певну кількість квадратових футів панелі, а за всю надобов'язкову роботу вона одержувала невеличку додаткову платню. Приміщення, як здебільшого всі жіночі майстерні, доглядала завідувачка: Робітниче Товариство вважало, що чоловіки поблажливіші і мають нахил потурати вподібним їм жінкам. Завідувачка була незла, мовчазна особа із слідами колишньої вроди на загрубілому смуглявому обличчі. Всі підвладні їй робітниці, як водиться, ненавиділи її і зв'язували її ім'я з ім'ям одного з директорів Металевого Виробництва, що нібито через цю людину здобула вона свою посаду.

З усіх Елізабетиних товаришок тільки дві чи три народились у кріпацькому рабстві в Робітничого Товариства; то були плосколиці, похмурі дівчата. Здебільшого ж робітниці майстерні належали до тих жінок, що їх у дев'ятнадцятому віці звали благородними, але збіднілими дамами. А втім ідеал благородної дами відтоді дуже змінився. Томна, безбарвна, пасивна чеснота, мелодійний голос, стримані манери старосвітської дами до решти перевелися. Дочасно зблідлі обличчя Елізабетиних товаришок, їх знебарвлене від фарби волосся, геть пересипані спогадами їх розмови недвозначно свідчили про зниклий блиск бурхливо прожитої молодости. Всі вони були багато старші за Елізабету і одверто висловлювали своє здивування, що вона, така молода і вродлива, прийшла сюди поділити

їхню сумну долю. Але Елізабета не бентежила їх своїми відсталими поглядами на такі речі.

Розмови за роботою не тільки дозволялись, а ще й заохочувано до них, бо директори були тієї думки, що всяка переміна настрою в робітниць відбивалась на їх малюнках, надаючи їм тонкої різноманітности відтінків. Отже Елізабеті мало не проти волі доводилося вислухувати оповідання з життя цих жінок, з яким тепер тісно переплелося її життя,—безладні, повні чванливих прибільшень оповідання, проте цілком їй зрозумілі. Незабаром вона почала навіть цікавитися дрібними сварками й інтриґами, маленькими непорозуміннями і приятелюванням окремих робітниць,—усім тим, що творилося навколо неї серед жінок. Одна з них робилася дуже балакуча, коли починала розказувати про свого надзвичайного сина. Друга взяла собі за звичай уживати безглуздих брутальних висловів, видимо, вважаючи це за найкращу ознаку ориґінальности. Третя тільки й марила що про вбрання і пошепки розповідала Елізабеті, скільки пенсів вона вже заощадила, і ото незабаром, одного чудового вільного дня, вона вбереться в... І цілі години тяглися якнайдокладніші описи. Було ще двоє, що сиділи завжди поруч і звали одна одну здрібнілими йменнями, та досить було якоїсь дрібниці, щоб вони посварились і сідали окремо, вдаючи, що не звертають уваги одна на одну. І безнастанно кожна рука вистукувала молоточком: тук, тук, тук... Завідувачка стежила за ритмом і, коли хто відставав, робила зауваження. Тук, тук, тук,—так минали їх дні, так і все їх життя мало минути. Елізабета сиділа серед них спокійна, привітна і з важким серцем думала про свою долю, вистукуючи і своїм молоточком: тук, тук, тук; тук, тук, тук; тук, тук, тук.

Так потяглася для Дентона і Елізабети безкрая смуга робочих днів, і від цієї роботи їм зашкарубли руки; в ніжну основу їх душ вплелися нові грубі нитки, а на обличчях лягли суворі лінії й тіні. Осяйні, вигідні шляхи колишнього життя лишились позаду, без краю далеко. Поволі Дентон і Елізабета вивчали науку низів—темних, трудящих, великих і цікавих. Траплялося там багато всяких дрібних подій, що про них нудно розповідати, але гірко й болісно переживати,—образ, тиранії, всього того, що становить

вічну приправу до хліба міської бідноти. Була поміж тими подіями й одна не дрібненька, що зовсім затьмарила їх життя: дитина, якій вони дали життя, заслабла й померла. Звичайна, стільки разів повторювана історія, стільки разів оповідана, і так красномовно оповідана, що нема потреби довго на ній спинятись. Як завжди, спочатку переляк, період туги й надії, удар, відрочений, та невідхильний, і нарешті—чорне мовчання. Так було завжди, так буде завжди. То—частина неминучого.

Після довгих важких днів болісного отупіння, Елізабета заговорила перша. Ні, не пестливе дитяче ім'я, що вже перестало бути ім'ям, вихопилося їй з уст,—вона говорила тільки про морок, що обгорнув їй душу. Вони удвох прийшли гомінкими вулицями обідати, глухі до гамору торгівлі, до вереску конкуруючих між собою релігій, до політичних закликів, не помічаючи снопів яскравого світла, ні літер, що танцювали навколо, ні огняних оголошень, що падали на їх застиглі скорбні обличчя. В їдальні за обідом вони сиділи осторонь інших.

— Мені хочеться,—вимовила Елізабета непевним тоном,—піти на літальну станцію, на наше місце. Тут ні про що не можна поговорити...

— Незабаром стемніє,—сказав Дентон, з подивом глянувши на неї.

— Я питала,—ніч буде ясна.—Вона не договорила.

Він бачив, що їй бракує слів, і зрозумів, що їй хотілося ще раз поглянути на зорі, на ті зорі, якими вони милувалися в своєму селі, за перших божевільних днів свого медового місяця, п'ять років тому. Щось перехопило йому дух, і він відвернувся.

— Ходім,—сказав він.—Часу ще доволі.

Прийшовши на своє містечко, на літальній станції, вони довго просиділи мовчки, не перекинувшись і словом. Їх затишок укривала тінь, але небо в зеніті було блакитне від відблиску ясно освітленої плятформи в них над головою. Під ними простяглося місто. Незчисленні квадрати, кружала і плями його огнів сплітались унизу в полум'яне мереживо. Зорі видавалися дуже маленькими і блідими. За давніх давен вони були близькі до тих, хто дивився на них, а тепер—без міри далекі. А все ж їх можна було бачити на темніших місцях, у переміжках між штучним

сяйвом, а надто в північній частині неба. Старі сузір'я неухильно й терпляче пересувались навколо бігуна.

Після довгої мовчанки Елізабета зідхнула.

— Якби я зрозуміла,—промовила вона,—якби я тільки могла зрозуміти. Поки сидиш там, унизу, здається, що місто—то все: гамір, метушня, крик—і почуваєш, що треба жити, треба видряпуватись. А тут воно—ніщо, минуща річ, і про нього можна спокійно думати.

— Так,—згодився Дентон.—Тут можна спокійно думати. Яке воно нетривале! Ось зараз—звідси видно—більшу його частину поглинула ніч... Воно минеться.

— Ми перше зникнемо,—зауважила Елізабета.

— Знаю,—відказав Дентон.—Коли б життя не було одною миттю, вся історія здавалась би подією одного дня... Так, ми зникнемо, і місто зникне, і все, що буде після нього. Людина і надлюдина і невимовні майбутні дива. А все ж....

Він замовк, але зараз же заговорив знову.

— Я знаю, що ти хотіла сказати. Принаймні мені здається, що знаю. Там, долі, думаєш про свою працю, про свої дрібні неприємності і втіхи, про їжу, про питво, про спокій, про страждання. Живеш так день по дневі і потім вмираєш. Там, унизу, наше горе видавалося нам кінцем життя... Тут, нагорі, все не так. У місті, наприклад, здається, що майже не можна було б жити, коли б ти раптом став калікою, спотвореним, зганьбленим... Тут, під цими зорями, все це не має ваги. Нічого не важать ці дрібниці... Вони тільки частина якогось цілого. І, здається, ти близько торкаєшся його,—коли сидиш отут, під зорями...

Він спинився. Невиразні його думки, невпійманні почуття, що породили їх, не вкладалися в обволоку слів.

— Мені важко пояснити,—сказав він збентежений.

Вони ізнов надовго замовкли.

Добре приходити сюди,—заговорив він по павзі.—Ми спиняємось перед незрозумілим—наш розум такий обмежений! Кінець-кінцем ми лише жалюгідні створіння, що недалеко відійшли від тварин. Наш розум—то тільки вбогий зародок розуму.—Ми такі дурні, стільки ще є такого, що завдає нам болю.... І проте...

— Я знаю, знаю—прийде день, коли нам відкриються очі. Все це страшне напруження, ввесь цей розбрат розчи-

няться в гармонії, і ми зрозуміємо. Нема нічого в світі, що не вело б до цієї мети. Нічого! Наші невдачі, найдрібніші дрібниці наближають нас до гармонії. Все, що робиться, потрібне, щоб вона настала, і вона настане. Ми знайдемо її. Найстрашніші речі—і ті ведуть до неї. І найбуденніші теж. Кожний удар твого молотка по мосяжу, кожна хвилина праці, навіть мої лінощі... Люба моя! Кожний порух нашої бідної дівчинки... Все це потрібне для майбутньої гармонії. Найневідчутніші речі, і те, що ми отут сидимо. Все! Пристрасть, що з'єднала нас, і що потім трапилося з нами. Тепер це вже не пристрасть, найбільше—скорбота. Моя люба...

Він не міг говорити, не міг наздогнати словами своїх думок.

Елізабета не відповіла. Вона сиділа мовчки, але рука її шукала чоловікову руку—і знайшла.

IV. Унизу.

Дивлячись на зірки, можна тягтися вгору і впокорюватися перед лихом, хо чби яке було воно велике, але серед гарячої й напруженої денної праці ми знову падаємо долі, знову почуваємо огиду, гнів і нестерпну тугу. Наш піднесений настрій—то тільки випадок! фаза! Святі за стародавніх часів першим ділом тікали від світу. Дентон і Елізабета не могли цього зробити, бо тепер не було шляхів у пустиню, де люди могли жити вільним, хоч і нелегким життям, і зберігати свій душевний спокій. Місто поглинуло людський рід.

Дентон і Елізабета, ці нові раби праці, деякий час робили ту роботу, до якої їх приставлено з самого початку: вона вибивала малюнки на мосяжевих панелях, він пильнував свого гніта. Але згодом прийшла для Дентона зміна і дала йому зазнати нових, ще прикріших злигоднів життя серед низів величезного міста. Дентона переведено було доглядати складнішого гніта на центральноміу заводі лондонського Черепичного Тресту.

На новому місці йому випало працювати в довгій кімнаті із склепінням, разом з іншими робітниками, здебільшого рабами праці зроду. Дентон неволею зайшов з ними в стосунки. Він дістав надто витончене виховання і, поки

недоля не примусила його вбратися в робітничу одежу, ні разу не розмовляв з цими блідими синьоблюзниками, хіба тільки тоді, коли доводилось давати їм якого наказа, чи що. Тепер він став близько до них, мусів працювати попліч них, брати їх інструменти, їсти разом з ними. І йому і Елізабеті здавалося, що більшого приниження вже не може бути.

Людині дев'ятнадцятого століття Дентонова відраза, напевно, видалася б надмірною, та за два наступні віки між людьми в синьополотняному вбранні і вищими клясами поволі зросла неперехідна безодня. Різнились вони не тільки умовинами життя і звичаями, а й способом думати, ба навіть мовою. Низи витворили собі власний діялект, верхи мали свій—язик думки, «культури», що вперто шукав нових визначень, щоб якмога далі відбігти від народньої мови. Спільної релігії, що об'єднувала б усю націю, так само не існувало. Останні роки дев'ятнадцятого віку позначилися швидким зростанням серед забезпечених кляс есотеричного [20] перекручування народньої релігії. Пояснення та тлумачення пристосували широке вчення столяра з Назарета до вузьких рямок витонченого життя. А Дентон і Елізабета, не зважаючи на свій потяг до старовинного побуту, не були такі ориґінальні, щоб уникнути впливу оточення. В повсякденному житті вони поділяли погляди своєї кляси, отже, коли доля зробила їх рабами праці, то їм видалося, ніби вони раптом опинились у ганебному товаристві з нижчими істотами. Так почували б себе в дев'ятнадцятому столітті герцоґ і герцоґіня, примушені оселитися в Яґо [21].

Природний імпульс спонукав молодих людей триматися осторонь. Але перший Дентонів намір гідно ізолювати себе від нового оточення незабаром брутально розвіяно. Опинившись у становищі раба праці, Дентон гадав, що дійшов краю можливих злигоднів, а відколи померла дитина, вважав, що поринув у найглибший вир життя, а тимчасом усе те було тільки початком. Життя вимагає чогось більшого, ніж сама покора. Тепер, у робітні, захряслій служниками машин, йому випало покуштувати нової науки, поважнішої за попередню, обізнатися з іншим чинником життя, таким же невблаганним, як утрата близьких людей, і стихійнішим навіть за саму працю.

Він уперто уникав усяких розмов, і в цьому його товариші відчули образу, боюсь, що досить справедливо витлумачивши Дентонову мовчанку, як бажання виявити свою зневагу. Народнього діялекту він не знав і досі пишався тим,—та тут йому відразу довелося змінити свій погляд на цю справу. Спочатку Дентон не помітив, що його стримана відповідь на перші простацькі й безглузді, але добродушні жарти, якими зустріли його робітники, була їм неначе справжній ляпас.

— Не розумію,—холодно відказав він і майже навманя додав:—Ні, дякую.

Той, що звернувся до нього, робітник, скинув очима, нахмуривсь і відвернувся.

Заговорив другий робітник, а коли Дентон не зрозумів його, він помалу, виразно переказав свої слова. Дентон нарешті розібрав, що йому пропонують бляшанку з олією, і ввічливо подякував. Тоді робітник розпочав довгу розмову. Звісно, він бачить, що Дентон неабияка персона, отож цікаво було б послухати, як він дійшов до синього вбрання. Робітник явно сподівався захватного оповідання про розкоші й розпусту.—Чи траплялося Дентонові бувати в Місті Насолоди?—Дентон незабаром побачив, що думки про дивовижні місця розваги пройняли всю уяву поневолених, збезнадієних робітників, мешканців міських підвалів.

Його аристократичну вдачу обурили ці запитання, і він коротко відповів: «Ні». Робітник не вгавав і звернувся до нього з запитанням ще інтимнішого характеру, і цього разу відвернувся вже Дентон замість відповісти.

— Ну й пиндючливий!—промурмотів здивований робітник.

Невдовзі Дентон помітив, що цю цікаву розмову переказують обуреним тоном співчутливішим слухачам, викликаючи подив і іронічний сміх. Робітники поглядали на нього з неприхованою цікавістю. Дивне почуття ізольованости охопило Дентона. Щоб позбутися його, він почав думати про свій гніт і незнайомі його деталі.

Першу зміну всі працювали не відриваючись коло машин, потім почалася перерва на сніданок. Вона була надто коротка, щоб іти до їдальні робітничого Товариства. Слідом за іншими Дентон вийшов у коротку ґалерію, заставлену рундуками і машинними покидьками.

Робітники повиймали пакунки з їжею. В Дентона не було нічого. Завідувач, недбалий молодий чоловік, що дістав цю посаду через протекцію, забув попередити його, що треба приносити з собою харчів. Дентон стояв осторонь і почував голод. Решта робітників, скупчившись, розмовляли півголосом, раз-у-раз позираючи на нього. Дентонові зробилося ніяково. Вдавати байдужого коштувало йому дедалі більше зусиль. Він силкувався зосередитися думками на підоймах свого нового гніта.

Незабаром до Дентона знову підійшов робітник, нижчий за його на зріст, але ширший у плечах і кремезніший. Дентон обернувся з байдужим, як тільки міг удати, виглядом.

— Ось,—сказав делеґат (Дентонові спало на думку, що то делеґат) і простяг йому шматок хліба не на дуже то чистій долоні. В нього було засмагле лице, широкій ніс, і один куток губів трохи відвислий.

Дентон з хвилину вагався, не знаючи, чи то ласка така, чи бажання образити. Брати хліб йому не хотілося.

— Не треба, дякую вам,—сказав він і, побачивши, як змінився вираз на обличчі в чоловіка, додав:—Я не голодний.

Позаду в гуртку почувся сміх.

— А що, не казав я вам?—промовив той робітник, що пропонував був Дентонові бляшанку з олією.—Бач яка велика маця! Ми йому не кумпанія.

Лице смаглявому чоловікові потемнішало.

— Бери!—сказав він, усе ще простягаючи хліб.—З'їж цей хліб. Чуєш?

Дентон глянув на загрозливе обличчя розмовника і відчув несподіваний приплив енерґії. Вона гарячею хвилею розлилася по всьому його тілі.

— Я не хочу хліба,—відповів він, силкуючись чемно усміхнутись, але спроба не вдалася.

Кремезний чоловік нахилився вперед і замахнувся хлібом. Уся Дентонова увага скупчилась на очах супротивникових.

— Їж!—сказав смаглявий чоловік.

Настала павза, а тоді обидва порвалися один до одного. Шматок хліба викреслив у повітрі складну криву лінію, націлений Дентонові в обличчя, але той ударив по руці,

що стискала хліб, і він полетів угору і впав на землю, відогравши свою ролю.

Дентон стиснув кулаки і швидко подавсь назад. Темне, розпалене лице теж відступило, ворожі очі стежили за кожним Дентоновим рухом, вичікуючи нагоди. На мить Дентон відчув цілковиту певність у собі і якусь дивну легкість. Серце йому кидалося в грудях, тіло напружилось і запалилося з ніг до голови.

— Ану, хлопці!—гукнув котрийсь із глядачів.

Ту ж мить смаглявий стрибнув наперед, нагнувся, вломив убік і знов напав. Дентон ударив і його вдарено. Йому здалося, що одно око йому вибито, потім його кулак натрапив на м'яку губу. Тут він дістав удруге, цей раз уже під підборіддя.

Перед очима в його немов розгорнулося велетенське віяло з огняних голок, і голова неначе розскочилася на шматки. Щось ударило його ззаду в потилицю і спину, і бійка враз стала йому нецікава, байдужа.

Минуло кілька секунд, а може й хвилин, поки він опам'ятався. Він лежав на землі, відхиливши голову на купу попелу, і щось гаряче текло йому по шиї. Перше збурення трохи вгамувалось. У голові стукотіло, око й підборіддя сіпалися, в роті був смак крови.

— Усе гаразд,—промовив чийсь голос.—Він уже розплющує очі.

— Так йому й треба. Дістав те, чого заслужив!—зауважив другий.

Робітники стояли навколо Дентона. Він зробив зусилля і сів, обмацуючи собі голову. Вся потилиця була в попелі, що поприставав до мокрого волосся. Пролунав чийсь сміх. Одне око було напівзакрите. Дентон зрозумів, що трапилось, і від колишньої хвилевої певности в своїй перемозі не лишилося й сліду.

— Ще й дивується!—обізвався якийсь.

— Може ще хочеш?—поглузував інший і, перекривляючи панську вимову Дентонову, додав:—Ні, дякую.

Дентон побачив, що смаглявий чоловік стоїть віддалік, притискаючи до лиця закривавлену хустку.

— А де ж той хліб, що він мусів був із'їсти?—сказав маленький робітник з гострим, як у тхора, лицем, і почав розгрібати попіл у найближчому рундуку.

Дентон вагався. Він пам'ятав, що честь вимагала від нього провадити далі почату бійку і довести її до краю, але то вперше за його життя довелося йому зазнати такої гіркоти. Він збирався підвестись на ноги, проте не почував великої охоти зробити це. Мимоволі спало йому на думку, що мабуть він просто боягуз, та й це не підохотило його. Воля його ослабла, і ввесь він був наче налитий оливом.

— Ось він,—сказав гостролиций чоловік і нахилився підняти замащений у попіл хліб, поглянувши на Дентона, а тоді на товаришів.

Дентон поволі і неохоче звівся на ноги. Другий робітник, білобровий, з брудним обличчям, простяг руку по хліб.

— Дай но сюди,—мовив він і загрозливо рушив до Дентона з шматком хліба в руці.—Ще не набив собі черева? —сказав він.—Ні?

Знов починалося.

— Ні, не набив,—відповів Дентон, зводячи дух. Він вирішив ударити нахабу в ухо перше, ніж той устигне приголомшити його. Що його знов приголомшать, він не вагався й хвилину. Йому самому було дивно, як він погано знає, на що він спроможний. Не встигне смішно, по-дурному розмахнутися кулаком, і вже лежатиме на землі. Він не спускав очей з білобрового. А той самовдоволено щирив зуби, так наче збирався утнути якусь кумедну штуку. Дентона болісно пройняло передчуття завислих над ним образ.

— Кинь, Джіме!—несподівано озвався смаглявий крізь замащену кров'ю хустку.—Тобі він нічого не зробив.

Білобровий перестав вищерятися. Він спинивсь і переводив очі з одного на одного. Дентонові майнула думка, що смаглявий мабуть сам хоче впоратися з ним. З білобровим було б легше мати справу.

— Покинь його,—наполягав смаглявий.—Чуєш? Буде з нього.

Задзвонив дзвінок, скликаючи на роботу, і розплутав важке становище. Білобровий вагався.

— Маєш щастя!—сказав він і, вилаявшись, пішов разом з товаришами до робітні.—Постривай лишень, голубе,— най но скінчиться зміна,—кинув він через плече, щось надумавши. Смаглявий пропустив його вперед і пішов за ним. Дентон зрозумів, що дістав на якийсь час відрочення.

Усі попростували до відчинених дверей. Дентон згадав про свої обов'язки і похопився наздогнати інших. У дверях склепистої ґалерії табельник у форменій жовтій одежі відзначав усіх на картці. Він не звернув уваги на закривавлене обличчя смаглявого чоловіка.

— Мерщій, бо!—гукнув він на Дентона.

— Ого!—скрикнув він, побачивши Дентонові синці.— Хто це вас так почастував?

— Це моя справа,—відповів Дентон.

— Доки не заваджає працювати,—заперечив чоловік у жовтому.—Закарбуйте це собі.

Дентон не відказав нічого. Він був чорнороб. На ньому синя одіж. Закони про бійки та знівечення не для таких, як він, писані. Він це знав і, не промовивши й слова, пішов до свого гніта.

Він почував, як на лобі, на підборідді, на потилиці йому набігають ґулі і всі побиті місця дуже болять і набрякають від припливу крови. Нерви його були пригнічені, він працював наче в якомусь летаргічному сні, і кожний порух рукою, щоб керувати гнітом, здавався йому таким важким, немов він підіймав важкі тягарі. А честь—вона теж боліла і надималася. Як міг він витримати? Що, власне, трапилось за останні десять хвилин? Що буде далі? Стільки всього треба було розміркувати, а в голові снувалися лише безладні уривки думок.

Він ніяк не міг отямитися із здивування. Всі звичні його уявлення пішли шкереберть. Він завжди вважав свою фізичну недоторканість за щось прирожденне, за одну з невід'ємних умовин існування. Так воно й було, доки він носив своє колишнє вбрання і користався з привілеїв середньої кляси, що забезпечували недоторканість його особи. Та хто за його часу схоче втручатись у бійку чорноробів між собою? Звичайно, ніхто. В підвальному світі не було законів, що боронили б людину від людини. І закон, і ввесь державний механізм зробилися для цих людей тільки засобом до того, щоб тримати їх унизу і загородити їм шлях до так палко бажаної їм власности і насолоди,— більше нічим. Насильство, ця стихія, в якій споконвіку живуть дикі звірі і від якої ми захистили тисячами всяких загат та приладдів своє нетривке культурне життя, ринула сюди, в міські підвали, і затопила їх. Унизу панував

кулак. Дентон наразився на ті самі основні елементи—фізичну силу, хитрість, непохитну впертість, сувору приязнь,—що існували на початку всіх початків.

Машина перемінила ритм, і Дентонові думки ввірвалися.

Він налагодив свій гніт і почав знову думати. Дивна річ, як швидко все сталося! На тих людей, що побили його, він не дуже злостився. Хоч увесь він був у синцях, проте це не заважало йому бачити з абсолютною ясністю причину своєї непопулярности. Він поводився, як дурень. Зневага, ізольованість,—усе це привілеї дужого. Занепалий аристократ, що все ще чіпляється за свою підтоптану гідність,—то, безперечно, найжалюгідніша з усіх претенсійних істот в цьому претенсійному світі. Боже мій! Які мав він підстави зневажати цих людей?

Яка шкода, що він не зважив цього краще годин з п'ять тому!

Що буде, коли кінчиться друга зміна. Він не міг сказати—що, не міг навіть здумати, не міг уявити собі, що замишляють ці люди. Він тільки почував їх ворожість і цілковитий брак симпатії до нього. В його уяві промайнули картини ганьби й насильства. Невже не можна роздобутись на будь-яку зброю? Він пригадав собі, як накинувся був колись на гіпнотизера. Та тут не було спасенної лямпи. Він не бачив нічого, чим зміг би відборонятися.

Якийсь час він думав, що найкраще буде, тільки скінчиться зміна, прожогом кинутися на вулицю. Там, звичайно, йому не загрожуватиме небезпека. Але, не кажучи про почуття самоповаги, його стримувала думка, що так він тільки відтяг би на далі кінець цієї справи і тим ще збільшив би свій клопіт. Він постеріг, що гостролиций змовлявся про щось із білобровим, позираючи на нього, а потім вони звернулися до смаглявого робітника, що вперто повертався до Дентона своїми широкими плечима.

Нарешті друга зміна скінчилася. Робітник, що пропонував був Дентонові бляшанку з олією, нагло спинив гніта і обернувся, витираючи рота рукою. В очах йому був спокійний вираз людини, що сидить у театрі і чекає вистави.

Криза наближалася. Дентонові напружились усі нерви. Він поклав собі битися після першої ж спроби образити його. Спинивши преса, він з удавано-спокійним виглядом

вийшов з робітні у коридор, де були рундуки з попелом. Тут він несподівано помітив, що забув коло преса свою куртку,—у приміщенні було дуже гаряче, і він за роботою скинув її. Вернувшись назад, він мало не наскочив на білоброво́го і почув, як подібний до тхора чоловік говорив з докором:

— Він мусить з'їсти хліб!.. конче мусить!

— Не треба, дай йому спокій,—заперечував смаглявий.

Дентон зрозумів, що сьогодні з ним більше нічого не трапиться. Він пройшов коридором і знявся сходами на рухомі міські плятформи.

Вирнувши серед синьобагрового світла і бурхливого потоку людей, він гостро відчув, що йому спотворено обличчя, і почав обмацувати тремтячою рукою свої ґулі. Потім попростував до найшвидшої плятформи і сів на ослоні Робітничого Товариства.

Він увесь заціпенів і думки його мляво снувались. З незмінною ясністю бачив він безпосередню небезпечність і безпорадність свого становища. Що вони зроблять з ним завтра? Що подумає Елізабета, побачивши, до якого озвірення він дійшов? Нічого, нічого цього він не знав. Він почував себе до краю знесиленим, коли це хтось доторкнувся до нього рукою. Він підвів голову і побачив поруч себе на ослоні смаглявого робітника. Дентон здригнувся. Ні, тут, серед людей на вулиці, йому нема чого боятися насильства!

На обличчі в смаглявого не лишилося жадного сліду нещодавньої бійки. Він дивився на Дентона аж ніяк не вороже, навіть мало не з пошаною.

— Вибачте мені,—заговорив він без найменшої злости, і Дентон переконався, що нового нападу не буде. Він мовчки дивився і чекав, що той скаже далі.

Смаглявий, видимо, наперед обміркував свої перші слова.

— Я вам... хочу сказати... ось що,—почав він, підшукуючи підчас павз дальших слів.

— Ось що... я хочу... сказати вам,—вимовив він те саме вдруге.

Нарешті він зрікся цієї важкої передмови.

— Ваша правда!—викрикнув він і поклав свою брудну руку на брудний Дентонів рукав.—Ваша правда! Ви—

шляхетна людина. Мені дуже... дуже шкода! Оце я й хотів сказати вам.

Дентон зрозумів, що мабуть якісь інші причини, а не сама запальність підштовхнули цього чоловіка на його огидний вчинок. Він трохи подумав і проковтнув свою гордість як щось зовсім негідне.

— Я не хотів образити вас,—сказав він,—відмовлячись від хліба.

— Я теж не мав злости,—відказав робітник, пригадуючи, як усе сталося.—Тільки ж трапилося те перед очима в отого Вітея та його скализубів,—ото я й поперся з кулаками.

— Авжеж,—з несподіваною палкістю вимовив Дентон,— я був дурень.

— Так?—з помітним задоволенням сказав смаглявий.— Оце правда. Руку!

Дентон не відмовив, і вони стисли один одному руку. Плятформа мчала повз лікарню, де виправляли негарні обличчя. Чоло її долішнього поверху було дзеркальне, щоб збуджувати в людей бажання мати правильні риси. Дентон побачив мигцем у дзеркалі два відбитки—свій і свого сусіди, обидва жахливо перекривлені і приплескані. Його власне лице було опухле, криве на один бік, замащене кров'ю. Безглузда, нещиро-приязна посмішка робила його ще ширшим. Пасмо волосся закривало одно око. Обличчя смаглявого робітника неначе складали самі тільки неймовірно роздуті губи та ніздрі. Обох з'єднували потискувані руки. Видиво майнуло і раптом зникло, щоб колись на світанку навернутись на пам'ять у півсні.

Стискаючи Дентонові руку, смаглявий плутано зауважив, що він завжди був певний, що вмітиме поводитися як слід, якщо йому доведеться мати справу з шляхетною людиною. Він не випускав Дентонової руки, доки той під впливом видива в дзеркалі не відібрав її. Смаглявий замислився, сплюнув на плятформу і вернувся до того, з чого почав розмову.

— Ось що я хочу сказати вам,—вдався він ще раз з тими самими словами до Дентона, але зніяковів і, похитавши головою, мовчки втупив очі в свої черевики.

Дентон зацікавився.

— Кажіть далі,—мовив він з уважним виглядом.

Смаглявий, нарешті, набрався духу, схопив Дентона за руку і заговорив зовсім по-приятельському.

— Ви мені вибачте,—сказав він.—Правду кажучи, ви зовсім не вмієте битися. Зовсім не вмієте. Авжеж... Не знаєте навіть, як треба починати. Вас заб'ють на смерть, коли не навчитеся. Тримаєте руки казнаяк.

Він підсилював свої слова лайкою і стежив крадькома, яке враження справляла вона на Дентона.

— Скажімо, приміром,—на зріст ви, нівроку, немалі. Руки маєте довгі. Замахнетеся, то дістанете далі, ніж будь-хто інший у цьому триклятому льохові. Бий мене лихо, я був думав, що завдасте мені чосу. А вийшло таке... Ви вже вибачте мені. Якби знання, нізащо не почав би. Все одно, як з мішком битися. Так не годиться. Руки у вас наче на вішалці висять. Стеменно... як на вішалці. От!

Дентон здивовано пас його очима і враз зареготав, аж розбиті щелепи заболіли йому і на очі виступили гіркі сльози.

— Далі,—сказав він.

Смаглявий повернувся до своєї теми. Немащо казати, йому подобається Дентонів вигляд, занадто тільки вже Дентон гонористий. Та з самим гонором багато не вдієш, коли не вмієш руки як слід тримати.

— Я ось що збирався порадити вам,—вів він далі.— Давайте, я покажу вам, як треба битися. Справді, давайте. Тепер ви ні бе, ні ме не тямите. Ще не бували в бувальцях. Та з вас може вийти пристойний боєць... зовсім пристойний. Оце я хотів сказати вам.

Дентон не знав, що робити.

— Але ж я не маю чим подякувати вам,—мовив він.

— Таки пан завжди паном лишиться,—пробурчав робітник.—Хіба я казав про подяку?

— Ви ж згаєте час.

— Коли не навчитеся битись, вам не минути смерти. Облиште ці балачки про подяку.

Дентон задумався.

— Не знаю,—вимовив він нерішучо.

Він подивився на свого сусіду і аж жахнувся, скільки дикої брутальности було в його обличчі. Дентона раптом посіло обурення проти несподіваного приятельства з цією людиною. Йому зробилася огидна сама думка бути чимсь зобов'язаним такому створінню.

— Наші хлопці завжди б'ються,—сказав смаглявий.— Повсякчас. І як котрий розпалиться та й смальне вас у підребер'я...

— Нехай!—крикнув Дентон.—Один кінець!

— Звісно, коли ви так думаєте...

— Ви не розумієте!

— Може бути, що й не розумію,—сердито буркнув смаглявий і замовк.

Коли він заговорив знову, в голосі його було далеко менше прихильности, і, щоб не назвати Дентона на ймення, він тільки штовхнув його.

— Слухайте,—сказав він,—то хочете ви, щоб я вас навчив битися, чи ні?

— Ви дуже ласкаві,—відповів Дентон,—але...

Вони замовкли. Смаглявий, звівшись на ноги, нахилився до Дентона.

— Гонор не дозволяє, га?—сказав він.—Так мені й треба... Хай йому хрін, який же з вас дурень несовітенний!

Він повернувсь і пішов, і Дентон раптом погодився, що його зауваження цілком справедливе.

Смаглявий поважно переходив вулицю, спускаючись з одної плятформи на одну. Дентон хотів був кинутися йому навздогін, та передумав і лишився на своєму ослоні. Все, що трапилося, на якийсь час до решти опанувало його думки. За один день його витончену систему покори безнадійно потрощено вщент. Брутальна сила, доконечна основа буття, визирнула крізь плетиво всіх його благодушних пояснень та самопотішень і загадково посміхалася. Він був голодний і зморений, проте не поїхав відразу до Робітничого Готеля, де на нього чекала Елізабета. Йому треба було багато чого обміркувати, подумати; отже, повитий химерною хмарою своїх напружених роздумів, він два рази об'їхав кругом міста на рухомій плятформі. Ви уявляєте собі сами, як із швидкістю п'ятдесят миль на годину мчить він навколо затопленого світлом, гримотливого міста, а воно разом з усією планетою лине в той самий час у просторі вільним шляхом-дорогою, роблячи по кілька тисяч миль на годину. Отак він мчить кругом міста і здригається з муки, і ніяк не може збагнути, чому його воля і серце страждають і навіщо він живе.

Коли він, нарешті, прийшов до Елізабети, вона була бліда і занепокоєна. Він може б і помітив її неспокій, якби його самого не захопила до краю власна тривога. А так він тільки боявся, що дружина захоче знати всі подробиці, як його ображено, і заходиться співчувати або обурюватися. Побачивши його, вона здивовано підвела брови.

— То я вскочив у таке діло,—сказав він і перевів дух.—Тільки не розпитуйся. Все ще надто свіже. Мені боляче розказувати.

Він сів з похмурим виглядом.

Вона мовчки дивилась на його здивована, а коли вичитала дещо з багатозначних гієрогліфів, що ними було розмальоване Дентонове обличчя, їй побіліли губи, а рука,— вона стала тонша, ніж перше була, і великий палець від роботи трохи змінив свою форму,—стиснулась у кулак.

— Жахливий світ!—тільки й вимовила Елізабета.

Останнім часом вони мало розмовляли одно з одним, а тієї ночі ледве словом перекинулись. Кожне поринуло в свої думки. До самого світанку Елізабета не могла заснути. Нараз Дентон, що лежав поряд неї, як мертвий, підвівся на ліжку і крикнув:

— Я не можу терпіти цього! Не буду терпіти!

Вона бачила в сутінках, як він люто розмахував рукою, сидячи на ліжку, ніби побивав навкружню пітьму. Потім на якийсь час він знову затих.

— Це вже занадто! Такого ніхто не стерпить!

Вона нічого не могла сказати йому. Їй самій здавалося, що далі нема куди йти. Обоє довгий час мовчали. У вранішніх сутінках їй було видно, що Дентон сидів, обхопивши руками коліна і мало не торкаючись їх підборіддям.

Раптом він засміявся.

— Ні,—заговорив він знову,—таки я стерплю. Дивна річ! У нас не лишилось ні крихти зважливости позбавити себе життя. Мабуть люди, здатні на це, зовсім перевелися. Ми все терпимо до самого краю.

Елізабета мовчала, поринувши в похмурі думки, але була згодна з Дентоновими словами.

— Ми все перетерпимо,—вів він далі.—Лише уявити собі всіх тих, що терпіли покоління по поколінню—без кінця-краю! Незчисленні ґенерації дрібних тварин, що

тільки й уміли, тільки й уміють хапати та відгризатися.

Він різко урвав і після довгої павзи провадив далі свій монолог:

— Кам'яна доба тривала дев'ятсот тисяч років, і завжди, кожного з цих років, жив якийсь Дентон, і, як апостоли, передавав дістану благодать наступному Дентонові. Хай но я порахую! Дев'ятдесят... дев'ятсот... три по дев'ять— двадцять сім,— три тисячі поколінь людей! Більш-менш людей! І кожний бився, кожного бито, ганьблено, проте кожен якось умудрявся не відставати, терпів і йшов далі... І може прийдуть нові покоління, тисячі поколінь прийдуть! Прийдуть і перейдуть. Тільки навряд, чи подякують нам.

Його голос дедалі набирав доводливого тону.

— І коли б знайти хоч дещо певне, коли б можна було самому собі сказати: «Ось чому... ось через що саме все воно так виходить...»

Дентон замовк. Елізабета поволі розгляділа в темряві його неясну постать,—він, як перше, сидів, схиливши голову на руки. Нараз Елізабету посіло почуття їх цілковитого духовного віддалення. Дві темні постаті, ледве видні в пітьмі,—отаке невиразне й обопільне розуміння їхнє. Про що він думає тепер? Що він зараз скаже? Здавалось, пройшла ціла вічність перед тим, як він зідхнув і прошепотів:

— Ні, я не розумію цього. Не розумію!

Минуло багато часу, і він ще раз сказав те саме: «Ні, не розумію»,—але таким тоном, ніби знайшов нарешті, як розв'язати важке питання.

Елізабета побачила, що він збирається лягати. Стежачи за його рухами, вона здивовано помітила, як він поправляв свою подушку, щоб було вигідніше. Він ліг і зідхнув майже з полегкістю. Його зворушення минуло. Він затих і незабаром вона почула його спокійне рівне дихання.

Але Елізабета лежала з широко розплющеними в темряві очима аж доки дзвінок і різке електричне світло не сповістили, що Робітниче Товариство вимагає ще одної днини їх життя.

Удень Дентон бився з білобровим і маленьким чоловічком, подібним до тхора. Смаглявий Блент, митець битися навкулачки, спочатку дав йому покуштувати гіркої науки, а тоді втрутився і сказав авторитетним тоном:

— Годі скубти його! Дай йому спокій, чуєш, Білявий?— пролунав його грубий голос, викликаючи загальне обурення.—Хіба ти не бачиш, що він зовсім не вміє битися?

І тоді, лежачи ганебно на брудній підлозі, зрозумів Дентон, що йому справді ніяк не обійтися без курсу навчання.

Він тут же й покаявся в своїй необачності і, ледве звівшись на ноги, підійшов до Блента.

— Я був дурень, ваша правда,—сказав він.—Якщо не пізно...

Увечері, коли скінчилася друга зміна, вони пішли в занехаяні, насичені вогкістю склепи, під лондонським портом, і там Дентон дістав першу лекцію високого мистецтва перебою, що дуже розвилось і поширилося серед населення міських сутенерів. Він учився, як треба цілити і влучати, щоб гірше боліло, як калічити і бити на смерть, як трощити й кривавити за допомогою різного хатнього начиння, як угадувати наміри супротивника і завчасно відбивати їх. Одно слово, талановитий лектор відкрив йому всі хитромудрі способи бійки, що виробились серед покривджених долею людей по великих містах двадцятого і двадцять першого століть. Вовкуватість Блентова помалу зникла, він тримався з гідністю фахівця і появляв зовсім батьківську поблажливість. З Дентоном він поводився дуже делікатно і, коли від часу до часу давав йому стусана, то тільки на те, щоб підтримати в ньому інтерес. А коли Дентон зробив удалий удар і заюшив йому рота кров'ю, то Блент тільки голосно зареготав.

— Я ніколи не звертаю уваги на рота,—відкрив він своє вразливе місце.—Та моя така думка, що то невелика біда, коли тобі дадуть в зуби, аби тільки підборіддя було ціле. Покуштувати крови мені навіть довподоби. Але на сьогодні досить і цього.

Дентон вернувся додому зовсім знесилений і відразу заснув, проте перед світанком прокинувся, відчуваючи біль в усьому тілі в усіх рубцях своїх та ґулях.—Чи ж варто жити далі?—думав він, дослухаючись, як дихає вві сні Елізабета; він згадав, що минулої ночі не дав їй спати, і силкувався лежати тихо. Його посіло почуття безмірної огиди до нових обставин його життя. Він ненавидів усе і всіх, навіть добродушного дикуна, що так шляхетно взяв

його під свою опіку. Ґютворна брехня цивілізації розгорнулася перед його очима в усій своїй повноті. Вона ввижалась йому якимсь шаленим незмірним розвитком, що виплоджував дедалі глибший потік дикости внизу, а вгорі— нетривкий шар витончености і безглуздого марнотратства. Не бачив він найменшого прослідку розуму, ані чести ні в колишньому, ні в теперішньому своєму житті. Цивілізація явилась перед ним як стихійна катастрофа, як щось подібне до циклону або до зіткнення планет. Люди мали до чинення з нею, тільки як жертви. Він сам, отже й увесь рід людський, жив зовсім марно. Він сушив собі голову, шукаючи виходу з того становища, в якому вони опинились, коли не для себе, то принаймні для Елізабети. Та думав він про себе, а не про Елізабету. А що, як він розшукає Меріса та розповість йому про їх нещастя? Побіжно він подивувався, що Меріс і Біндон так безслідно зникли з їхнього життя. Де вони тепер? Що з ним сталося? Потім він знов повернувся до думок про своє безчестя. І нарешті, не то щоб поставши з цієї душевної тривоги, а, певніше, розгонячи її, як світанок розгонить нічну пітьму, сяйнув йому наочний і ясний висновок із роздумів збіглої ночі— переконання, що він мусить перейти всі тяжкі спроби, що, кинувши зазирати в далеке майбутнє, мусить він зосередити всі свої думки і сили на тому, щоб стати до бою із своїми товаришами і поквитуватись за все, як личить мужчині.

Другого вечора навчання вже не видалося йому таким жахливим, як вперше, а третього—то й зовсім було легко, і Блент навіть похвалив свого учня. Четвертого дня Дентон почав уважати, що тхоролиций робітник, власне, мабуть добрий боягуз. Минуло два тижні надсадної праці вдень і гарячкового навчання вечорами. Блент присягався, що зроду не мав такого здібного учня, і цілу ніч після того Дентонові снились удари, запотиличники, повибивані очі і всякі бойові хитрощі. Ввесь той час його ніхто не займав, боячись Блента. Потім несподівано стався другий вибух. Одного дня Блент не прийшов на роботу,—він потім признався, що зробив те навмисне. Цілий нудний ранок Білявий, похваляючись, нетерпляче чекав перерви між двома змінами. Він нічого не знав про вечірнє навчання і задирливо натякав Дентонові та іншим, що збирається дещо вчинити, не зовсім приємне декому.

Білявого товариші не дуже полюбляли; після перерви вони без особливої цікавости висипали з робітні подивитись, як він завдасть новакові прочухана. Проте їх настрій відразу змінився, коли Білявий, починаючи бійку, спробував був ударити Дентона в лице, а той надзвичайно спритно ухилився, схопив його сам і кинув з такою силою, що ноги Білявого майнули в повітрі, і в наступну мить голова його опинилася на тій самій купі попелу, де колись спочивала Дентонова голова. Білявий зірвався на ноги, ще блідіший, ніж звичайно, і з лайкою кинувся на Дентона, щоб навіки скалічити його. Кілька разів вони невдало стинались, кілька разів Білявий без наслідку нападав, і це помітно збільшувало його тривогу. Все скінчилося на тому, що він ще раз опинився на землі, а Дентон душив йому коліном груди, вп'явшись руками в його горло. Білявому виступили на очі сльози, почорніло лице. Він пробував пояснити непорозуміння, показуючи зламаний палець, і хрипко щось белькотів висолопленим язиком. З того, як сприйняли цю подію глядачі, було ясно, що Дентон зробився найпопулярнішою людиною в робітні.

Він з належною обережністю пустив свого супротивника і звівся на ноги. Його кров неначе обернулась у рідкий огонь, в усьому тілі почувалась надприродна легкість і сила. Думка, що він мученик цивілізації і раб машини, вивітрилася з його свідомости. Він був мужчина і спромігся завоювати собі місце серед інших мужчин.

Тхоролиций чолов'яга перший підійшов до нього і поплескав його по плечах. Той робітник, що колись пропонував був йому бляшанку з олією, сяяв, як сонце, щиро вітаючи його... Дентон не йняв собі віри, що недавно вдававсь у відчай.

Тепер його посідала певність, що він не тільки повинен усе витерпіти, а й може зробити це. Ввечері, сидячи на своєму вбогому ліжку, він викладав Елізабеті свої нові погляди. Одну половину його обличчя вкривали синці і шрами. Елізабета ні з ким не билася, ніхто не плескав її по плечах, на лиці в неї не горіли свіжі синці,—лише блідість заливала його та кілька нових ліній залягло в куточках губів. Елізабета була жінка і мала свій жіночий талан. Вона мовчки слухала Дентона, пильно дивлячись йому в лице.

— Я почуваю, що є щось,—говорив він, пойнятий новим пророчим настроєм,—якийсь безнастанний розвиток—суть буття, в якому ми існуємо, рухаємося, провадимо наше власне життя. Воно почалося п'ятдесят чи сто мільйонів років тому, воно росте, шириться і неухильно посувається вперед,—уперед, до неприступного нам світу, туди, де знайдеться виправдання всьому сучасному—і моїй бійці, і цим синцям, і всім нашим стражданням. Воно—різець,—так, різець в руках у творця! Коли б тільки міг я віддати тобі своє почуття! Але ти сама відчуєш, я знаю, люба моя, ти відчуєш!

— Ні,—вимовила вона тихо,—я не відчую.

— Може і я так думав би...

Вона похитала головою.

— Ні,—сказала вона вдруге.—Я теж багато думала. Твої слова не переконують мене.

Вона сміливо і рішучо глянула йому в лице.

— Я ненавиджу це!—сказала вона, задихаючись.—Ти не розумієш, не думаєш! Був час, коли я вірила всьому, що ти казав. Але тепер я порозумнішала. Ти чоловік, ти можеш битися, прокладати собі дорогу. Тобі не страшні синці. Ти можеш бути брутальним, потворним, і все ж зостаєшся чоловіком. Так, це додає тобі сили, робить з тебе справжнього чоловіка. З свого погляду ти маєш рацію. Та ми, жінки, неподібні до вас. Ми зовсім інші. Ми надто рано цивілізувались. Цей підземний світ не для нас.

Вона помовчала, а тоді почала знову.

— Я ненавиджу це! Ненавиджу це жахливе полотно, ненавиджу його понад усе, більше за найгірше лихо, що може трапитися з нами! Вся шкура горить від нього! Мені пальці болять з самого дотику до його! А ті жінки, з якими я день-у-день працюю! Я часом цілісінькі ночі не сплю і думаю, що мабуть сама роблюся така, як вони...

Вона урвала.

— Я стаю подібна до них!—скрикнула вона палко.

— Але...—заговорив був вражений Дентон і затнувся.

— Ти не розумієш. Що в мене є? Чим можу я врятувати себе? Ти вмієш битися. Бійка—то чоловіча справа. Але... жінки зовсім інші... Я все це передумала. Останній час я тільки те й роблю, що думаю, думаю і вдень і вночі.

Глянь на моє лице! Бачиш його колір? Я більше не можу терпіти цього життя. Не можу!... Не можу!..

Вона спинилася, вагаючись.

— Ти не все знаєш,—раптом промовила вона, і на її губах майнула гірка посмішка.—Мене вмовляють покинути тебе.

— Покинути мене!

На відповідь вона тільки кивнула головою.

Дентон зірвався з місця. Вони довго мовчки дивились одно на одного.

Потім Елізабета відвернулась і впала долілиць на вбоге ліжко. Вона ридала, з її уст не вихопилось жадного звука. Тільки тихо лежала, уткнувшись лицем у подушку. Збігла довга хвилина розпачливого мовчання, її плечі почали здригатися. Вона мовчки плакала.

— Елізабето!—прошепотів Дентон.—Елізабето!

Він тихенько сів коло неї, нахилився і нерішучо обняв її, марно шукаючи виходу з цього нестерпного становища.

— Елізабето!—шепнув він їй на вухо.

Вона різко відштовхнула його рукою.

— Я не хочу мати дитини, що буде колись рабом,—сказала вона і, гірко схлипуючи, заридала.

Дентон злякався, аж зблід на обличчі. Він поволі підвівся з ліжка. Внутрішнє задоволення збігло йому з лиця, поступившись місцем безсилій люті. Скаженіючи, він почав клясти ті непереможні сили, що гнітили його, проклинати всю випадковість, усі палкі бажання, всю оману людського життя. Його нужденний голос лунав у цій нужденній кімнаті. Нікчемне, мікроскопічне створіння, він стискував кулаки і погрожував усьому, що його оточало, мільйонам людей навколо його, своєму минулому і майбутньому і всьому бездушному безмірові неосяжного міста.

V. Біндон втручається.

Замолоду Біндон грав на біржі і тричі вигравав шмат грошей. Після того йому не забракло тями покинути гру і так на все життя зберегти думку, ніби він неабиякий розумник. Бажання мати вплив і здобути собі поважну репутацію спричинилось до того, що він узяв участь у деяких ділових аферах велетенського міста і кінець-кінцем

зробився одним з найвпливовіших пайовиків товариства, якому належали лондонські повітрелітальні станції, де приставали літаки з усіх кінців світу. Така була громадська Біндонова доля. В приватному житті з нього був великий епікуреєць. Дальше оповідання—то історія його серця.

Та перш ніж спуститися в такі глибини, треба коротенько спинитися на зовнішньому вигляді цієї особи. Був він чоловік кволий, низенький на зріст, смаглявий. На тонкому підмальованому його виду відбивалися або непевне самозадоволення або розсудливе розчарування. За тогочасною гігієнічною модою на обличчі в нього, так само, як і на голові, було винищено геть з корінням усе волосся. Зате голов'яний убір повсякчас мінявся разом із убранням, а вбрання міняв Біндон дуже часто.

Часом він носив пневматичний костюм, у пишному стилі «рококо»[22], і тоді робився широкий і грубий. З-під прозорого самосвітючого капелюха, очі його пильно стежили за тим, щоб простіше вдягнені люди віддавали йому належну пошану. А то, щоб підкреслити свою елеґантну худорлявість, він затягався у вузьке вбрання з чорного атласу, а щоб надати собі більше гідности, не раз чіпляв підспід широкі штучні плечі, а з них старанно зробленими складками спадала вниз керея з китайського шовку. Минущим феноменом з'являвся Біндон на сцені вічного театру долі і в клясичному своєму вигляді—в щільно присталих до тіла рожевих штанях. Під той час, коли, сподіваючись одружитися з Елізабетою, він прагнув справити на неї гарне враження і причарувати її, а заразом хоч трохи зменшити тягар своїх сорока років, він наслідував тодішніх молодих денді і вбирався в одежу з елястичної тканини з якимись ґулями й рогами. Вони світилися зсередини і, коли він ішов, переливалися всіма барвами. Немає сумніву, що якби Елізабета не віддала була свого серця цьому ледачому Дентонові і якби вона не так кохалася в усьому старомодному, то непевно цей запаморочливий Біндонів шик заполонив би її. Перш ніж з'явитися перед нею в своєму пишному вбранні, Біндон порадився з її батьком, бо належав до тих людей, що охоче дозволяють критикувати свої костюми. Меріс визнав, що жіноче серце повинно цілком задовольнитися. Але випадок з гіпнотизером показав, що він жіноче серце знав не так то й добре.

Думка про одруження склалася в Біндона незадовго перед тим, як, не без Мерісової участи, зустрілась йому на дорозі Елізабета в повному розцвіті своєї жіночої краси. Біндон завжди був переконаний потайки, що він має нахил і здатність до чистого родинного життя найсентиментальнішого ґатунку. Якраз це переконання надавало особливого патетично-поважного відтінку його розпусним і безглуздим гульбощам; на них йому втішно було дивитися, як на вияв своєї буйної вдачі, і цей його погляд необачно поділяли багато-хто з Біндонових приятелів. У наслідок такого життя, а може й через спадкову кволість, у нього розвилася хвороба печінки, чимраз більше даючись у знаки, коли йому доводилося літати аеропляном. Саме коли він поволі видужував після одного затяжного жовчевого нападу, і спало йому на думку, що, якби, не зважаючи на всю страшну принадність порока, зустрів він вродливу, ніжну і добру молоду жінку, не надто схильну мудрувати, і якби вона згодилася присвятити йому своє життя, то може їй ще пощастило б повернути його на шлях чесноти, ба й дати йому потіху на старости літах—схожих на його нащадків. Та подібно до багатьох досвідчених світських людей був він дуже непевний, чи є взагалі на світі хороші жінки. До тих, про кого він чув, він зверху ставився скептично, а в душі побоювався їх.

Коли шанолюбний Меріс познайомив його з Елізабетою, йому здалося, що нарешті знайшов він своє щастя. Біндон закохався в неї з першого погляду. Щоправда, починаючи з шістнадцятого року він тільки те й робив, що закохувався на всі лади, наслідуючи найрізноманітніші взірці з літературних творів кількох століть. Та тепер це було інше, справжнє кохання. Біндонові видавалося, що воно збудило в йому всі кращі його почуття. Він почував, що заради цієї дівчини ладен він зректися свого минулого, яке і так вже тяжко відбилося на його печінці та нервовій системі. Уява малювала йому ідилічні картини його майбутнього життя, життя направленого гультяя. Розкисати і робити дурниці, він, звісно, не буде. Трохи цинізму і гіркоти—рештки його минулого—ніколи не пошкодять, але безперечно вона зрозуміє, що за ними криється велична душа і лагідна вдача. Потім, при нагоді, він покається перед нею у всіх своїх гріхах і викладе їй, усе те, що він

уважав за шаленство своєї вдачі, покаже їй, як у ньому сполучилися Ґете, Бенвенуто Челліні, Шеллі та інші оті писаки. Спочатку гарненькі вушка паленітимуть їй із сорому, та згодом, вона, напевно, співчуватиме йому. А закимщо він залицявся до неї з найбільшою витонченністю і повагою. Стриманість дівчини він пояснював її чарівною скромністю, до якої нібито долучався зворушливий і такий же чарівний брак ідей.

Біндон нічого не знав ні про легковажне захоплення Елізабети, ні про Мерісову спробу за допомогою гіпнози навернути її серце на правдиву путь. Він уважав, що з нею в його найкращі стосунки, дарував їй різні коштовні речі, вишукані пахощі тощо, коли це вона несподівано втекла з Дентоном, і Біндонові здалося, ніби світ збочив із свого звичайного шляху. Спочатку його опанувала лють болюче враженого самолюбства, а що найбільше підходив до цього Меріс, то Біндон і зігнав на йому її перший напад.

Він негайно побіг до покинутого батька і обклав його брутальною лайкою, потім цілий день гасав по місті і невтомно радився з ким тільки міг, заповзявшись зруйнувати цього матримоніяльного спекулянта. Його зусилля не пропали марно,—дечого він домігся. Це дало йому тимчасову розраду і він подався до тієї їдальні, де мав звичай гуляти, коли його опадав очайдушний настрій. Там він весело і всмак пообідав у товаристві з двома іншими представниками сороколітньої золотої молоді. Буде з нього клопоту! Жадна жінка не варта того, щоб до неї добре ставитись, і він сам дивувався з вибуху своїх цинічних дотепів. Один з гультяїв, що обідали з ним, уже напідпитку, жартома натякнув, що він спіймав облизня, та навіть це не зіпсувало йому настрою.

Другого ранку Біндон прокинувся з хворою печінкою, палаючи гнівом. Він потрощив свій фонограф-газету, звільнив льокая і заприсягся немилосердно помститися на Елізабеті, або на Дентонові, або на комусь іншому. Йому однаково на кому, але помста буде жахлива. Приятель, що вчора глузував з нього, не побачить його більше в ролі жертви дурного дівчати. Він знав, що Елізабета має невеличкий капітал, і відразу подумав, що то буде єдина підтримка молодому подружжю, доки Меріс не перемінить гнів на ласку. Отже, якщо Меріс не зглянеться, а справи

того підприємства, куди покладено Елізабетин капітал, пощастить повернути на гірше, то молодятам доведеться сутужно і, можливо, вони піддадуться на різні спокуси. Біндонові розпалилась уява. Відкинувши свій прекрасний ідеалізм, він малював собі картини спокуси. Йому ввижалося, як він, багатий, потужний, невблаганно переслідує дівчину, що знехтувала його, і враз образ молодої дівчини, владний і повний життя, виник у його пам'яті, і вперше за свого життя Біндон відчув силу справжньої пристрасти.

Впустивши почуття, його уява стояла тепер осторонь, як почтивий льокай, що зробив своє діло.

— Далебі!—скрикнув Біндон,—я буду її мати! Хай я вмру, а вона буде моя! А того хлопчину!...

Після розмови з лікарем, випивши на покуту за вчорашню гульню гірких ліків, полагіднілий, але повний незламної рішучости, Біндон вирядився до Меріса. Він застав його до краю пригніченого, приниженого, зруйнованого. В ньому промовляло тепер тільки почуття самоохорони. Щоб повернути собі втрачене становище в світі, він ладен був продати і душу і тіло, а що вже казати про інтереси непокірної дочки. Між ним і Біндоном відбулася серйозна розмова, вони порозумілися між собою і ухвалили чинити так, щоб заблукане молоде подружжя зубожіло, і навіть по змозі прискорити цей дисциплінарний крок, використавши Бендонів вплив у фінансових колах.

— А потім?—спитав Меріс.

— Потім вони потраплять до Робітничого Товариства і вберуться в синє полотно.

— Ну, а далі?

— Далі вони розведуться,—сказав Біндон і на хвилину задумався над перспективою, що розгорталася перед ним. Суворий вікторіянський закон про шлюбну розлуку віддавна надзвичайно пом'якшав, і кожне подружжя могло розлучитися з тисячі різних приводів.

Раптом Біндон зірвавсь із стільця на ноги, здивувавши не тільки Меріса, а й себе самого.

— Вона розведеться з ним!—вигукнув він.—Я хочу цього і свого допнуся! Далебі, так воно й буде! Треба знеславити його, і їй доведеться розійтися з ним. Я розчавлю його, зітру на порох!

Остання думка ще більше розпалила його, і він почав, наче розгніваний Юпітер, ходити туди й сюди по маленькій конторі.

— Я буду її мати! Вона буде моя!—вигукнув він.— Ні бог, ні диявол не врятують її від мене. —

Його пристрасть до решти вивітрилась у цих словах, і лишилося саме тільки блазенське викривляння. Він стояв у героїчній позі і стоїчно нехтував гострий біль в середині. Меріс сидів у приплесканій пневматичній шапочці і видимо був дуже вражений.

Отак трапилося, що Біндон енерґійно прихопився до своєї руївничної роботи і став лихим генієм Елізабети, надзвичайно вміло використовуючи найдрібніші переваги, які мали за тих часів багаті люди над своїми ближніми. Це аж ніяк не заважало йому шукати собі потішення в релігії. Час від часу він відвідував цікавого, досвідченого і приємного панотця Гейсманітської секти Ізіديного культу, сповідався перед ним, виставляючи свою дрібненьку підлоту за страшний богоненавидний порок, і цікавий, досвідчений, приємний панотець, репрезентуючи неземні сили, шановливо вдавав подив і жах, накладав на Біндона легку, необтяжливу покуту і радив йому пожити на самоті, в котромусь із манастирів, повному повітря і прохолоди, гігієнічному, елеґантному, дуже вигідному для витончених заможних грішників з попсованим нутром. З таких екскурсій Біндон повертався до Лондону з обновленою енерґією і пристрастю і провадив далі свої махінації. Часом він здіймався на одну ґалерію, геть угорі, над рухомими шляхами. Звідти видно було вхід до бараків Робітнічого Товариства в тому кварталі, де знайшли собі притулок Дентон і Елізабета. І нарешті побачив він одного разу, як туди входила Елізабета. Пристрасть спалахнула в ньому з новою силою.

Отже перша частина його пляну здійснилась, і він міг піти до Меріса і сповістити його, що молоде подружжя дожилося до відчаю.

— Тепер ваша черга братися до діла,—сказав він,—і виявити всю свою батьківську ніжність. Вона вже кілька місяців ходить у синьому полотні; вони туляться в одній з халуп Робітничого Товариства, а дитина їхня вмерла. Тепер вона зрозуміла, сердешна дівчина, чого вартий її

чоловік і який він їй оборонець. Тепер вона побачить усе в іншому світлі. Підіть ви до неї,—мені покищо не можна показувати, що я причетний до цієї справи,—і натякніть, що їй конче треба розвестися з ним.

— Вона вперта,—сказав непевно Меріс.

— З характером!—викрикнув Біндон.—Це надзвичайна, надзвичайна дівчина!

— Вона відмовиться.

— Безперечно, відмовиться. Ви навіть не дуже напосідайте. Хай вона поміркує собі. Потім прийде день,—живучи в цьому закамарку, серед жахливих обставин, вони не витримають і посваряться. А тоді...

Меріс подумав і зробив так, як йому сказано.

А тим часом Біндон, умовившись із своїм духовним напутником, вибрася в манастирський захисток. То була чудова місцинка, отой манастир Гейсманітської секти, напоєний соняшним промінням, з найчистішим на ввесь Лондон повітрям, із справжніми зеленими затишними полянками під голим небом. Тут спокійне дозвілля єдналося з манастирською суворістю. Разом з іншими мешканцями манастиря Біндон брав участь у простій і здоровій трапезі та в деяких чудових церковних співах, а решту часу був зовсім вільний і заглиблявсь у думки про Елізабету, про те, як з першої зустрічі з нею очистилася його душа, і про те, чи дасть йому досвідчений і приємний панотець дозвіл одружитися з нею, не зважаючи на гріх шлюбної розлуки, а там... Біндон притулявся плечима до колони і поринав у мрії про перевагу чистого кохання над іншими формами пристрасти. Він нездужав, його трусило, у грудях і в спині було якесь незвичне почуття, вся шкура чудно йому боліла, але він силкувався не звертати уваги на ці дрібниці. Все те, звичайно,—відгомін попереднього життя: тепер він зрікається його навіки.

Вийшовши з манастиря, він насамперед поспішив до Меріса, щоб дізнатися яких новин про Елізабету. Меріса видимо посідало почуття, що він—зразковий батько, до самих глибин серця зворушений бідою своєї дитини.

— А яка вона бліда,—розповідав він схвильованим голосом,—яка бліда! Коли я почав просити її, щоб вона покинула його, повернулась додому... знову була щасливою,.. вона схилила голову на стіл,—він засіп, — і заплакала.

Із хвилювання Меріс замовк і не міг говорити далі.

— Ах!—зідхнув Біндон, шануючи це шляхетне горе.

— Ой-ой!—раптом скрикнув він зовсім іншим тоном і схопився рукою за бік.

Меріс, що заглибився у свою тугу, злякано зиркнув на нього.

— Що таке?—спитав він стурбовано.

— Страшенно заболіло. Вибачте...—Ви розповідали мені про Елізабету...

Меріс, висловивши належне співчуття, провадив далі своє оповідання. Виявилося, що є деяка надія на успіх. Елізабета, зворушена тим, що батько не зрікся її зовсім, відверто розповіла йому про всі свої злигодні та відразу до теперішнього свого життя.

— Так,—сказав Біндон,—вона буде моя!—І саме в ту мить його ізнов гостро кольнуло.

Проти цих низьких страждань панотець порівнюючи мало чим міг йому допомогти. Він більше ладен був дивитись на них і взагалі на тіло, як на ілюзію, і вважав, що лікувати хвороби треба споглядальним життям. Отже Біндонові довелося звернутися до одного з представників ненависної йому кляси, до лікаря, дуже тямущого і надзвичайно неввічливого.

— Треба оглянути вас,—сказав лікар і зробив це з найогиднішою безцеремонністю.

— Чи у вас були коли діти?—між іншим звернувся до його цей брутальний матеріяліст з таким нахабним запитанням.

— Ні, скільки знаю,—відповів Біндон, надто здивований, щоб стати в обороні своєї гідности.

— Ага,—буркнув лікар і знов заходився вистукувати та вислухувати його. На той час медицина саме набирала наукової точности.—Вам найкраще не гаяти часу,—сказав він,—і відразу замовити собі безбільну смерть. Що швидше, то краще.

Біндон аж рота роззявив. Лікар удався в докладне технічне пояснення його недуги, але він не хотів розуміти.

— Як же так?—перебив він лікаря.—Невже ви хочете сказати?... А ваша наука?..

— Ні!—рішучо відповів лікар.—Нічого не можна зробити. Хіба лише біль затамувати, та й годі. Бачте, до певної міри ви сами в усьому винні.

— Замолоду в мене було багато спокус.

— Це великої ваги не має. Спадковість у вас погана, от воно що. Коли б ви й береглися, то й то набрались би клопоту. Вам не треба було родитися,—в цьому вся помилка. Необачність ваших батьків. А ви до того ще уникали всяких вправ тощо.

— Я не мав нікого, хто б міг мені порадити.

— А хіба не було лікарів?

— За молодих літ я був дуже гарячий.

— Не будемо сперечатися. Лихо сталося. Ви пожили на світі. Почати знову життя не можете. Власне, вам і не слід було починати. Кажу навпрямець: безбільна смерть— то все, що вам лишається.

Біндон почував ненависть до лікаря, але мовчав. Кожне слово цього брутального фахівця як ножем різало його витончені почуття. Такий грубіян, такий товстошкурий,— не розуміє нічого делікатного! Проте зчиняти сварку з лікарем не випадало.

— Мої релігійні переконання...—почав був він.—Я завжди ганив самогубство.

— Усе ваше життя було самогубством.

— Нехай так, але тепер я прийшов до поважніших поглядів на життя.

— Ви мусите зробити це, якщо хочете ще трохи пожити. Але ви будете мучитися. І з практичного боку тепер уже пізно. А втім, коли хочете, можу порадити вам деякі ліки. Ви будете дуже страждати. Ці ваші покищо легкі болі...

— Легкі болі!

— Так, то, власне, тільки попередження.

— Скільки часу лишилося мені жити? Я маю на увазі той час, поки ще не почну «дуже страждати», як ви кажете.

— Не так і багато. Днів зо три.

Біндон спробував був сперечатися проти такого скорочення терміну, та в самому розпалі суперечки роззявив рота з болю і схопився за бік. Раптом він усвідомив увесь надзвичайний трагізм свого становища.

— Це жорстоко,—сказав він.—Збіса жорстоко. Я нікому не був ворогом крім себе самого,—так виходить. Я завжди до всіх ставився добре.

Лікар з хвилину дивився на нього без найменшого спочуття, думаючи собі, яке це щастя, що в його приймальні

нема інших Біндонів, з якими довелося б провадити отакі патетичні розмови. Він відчув велике задоволення і, повернувшись до телефону, почав замовляти рецепта в Центральній аптеці.

Його перебив крик, що пролунав у нього за плечима.

— Далебі,—кричав Біндон—вона ще буде моя!

Лікар подивився через плече, побачив вираз Біндонового обличчя і змінив рецепта.

Відбувши неприємну візиту, Біндон дав волю своєму гнівові. Передусім він зробив висновок, що лікар не тільки мерзенний грубіян і невиховане бидло, а ще до того й неук, і, щоб дістати потвердження цьому своєму поглядові, відвідав по черзі чотирьох інших фахівців, проте на випадок якої неприємної несподіванки тримав у кишені ліки, що йому виписав перший лікар. Кожному з тих чотирьох фахівців він пояснював, що не може звіритися на досвід, знання, ні навіть на чесність першого лікаря, а тоді вже розповідав про неприємні симптоми, замовчуючи деякі важливіші. Але лікарі сами незабаром виявляли їх, і, хоч кожний не без задоволення вислухував критику на свого колеґу, проте жадний з видатних спеціялістів не дав Біндонові ніякої надії, що він може уникнути завислих над ним страждань та безпорадности. Нарешті, підчас візити до останнього лікаря, він розважив собі душу, скинувши з неї тягар тієї огиди до медицини, що набралася в його за цей час.

— Стільки віків минуло,—викрикнув він із запалом,— а ви нічого не навчилися, тільки вмієте говорити про своє безсилля! Я вдаюся до вас і кажу: «Врятуйте мене», а що ви робите?

— Звичайно, це тяжко вам,—згодився лікар,—але ви сами повинні були берегтися.

— А звідки міг я знати?

— То вже не наша справа бігати за вами,—байдуже зауважив лікар, здіймаючи ниточку із свого пурпурового рукава.—Та й чому, власне, мали ми рятувати вас особисто. Бачте, з нашого погляду люди з таким напрямом думок і такими пристрастями, як у вас, мусять перевестися, безперечно мусять.

— Перевестися?

— Авжеж! Вимерти. Це неминуче.

Лікар був молодий чоловік з ясним лицем. Він з посмішкою подививсь на Біндона.

— Треба вам знати, ми провадимо далі свої досліди. Ми даємо поради, коли людям стає здорового розуму слухатися нас. І ми чекаємо на свій час.

— Чекаєте на свій час?

— Так, чекаємо. Бачте, нам ще бракує багатьох знаннів, щоб перейняти на себе керування всім.

— Керування всім?

— Не хвилюйтеся, прошу. Наука ще дуже молода. Їй доведеться ще не одно покоління розвиватися. Ми знаємо тепер доволі для того, щоб бачити прогалини в наших знаннях. Проте, однаково, час наближається. Ви, звісно, не бачите цього. Але, між нами кажучи, ви, багачі та верховоди, із своїми особистими вподобаннями, із своїм патріотизмом, релігією тощо, натворили силу всякої плутанини. Хіба не так? От хоч би взяти оті підвали, чи інші такі речі. Серед нас багато дехто мріє про той час, коли в нас буде доволі знання, щоб керувати чимсь більшим за вентиляцію та водопостачання. Знання, бачите, збільшується. Наука зростає. І квапитися, забігати вперед на скількись там поколінь абсолютно нема потреби. Прийде день,—а він безперечно прийде,—коли люди будуть жити інакше,—лікар задумливо глянув на Біндона,—але перед тим багато хто повинен вимерти.

Біндон спробував був вичитати цьому молодому чоловікові, як недоречно і непристойно говорити такі речі хворому, а тим паче яка це невихованість, яке зухвальство провадити подібні розмови з ним, людиною поважною і впливовою, що посідає видатне становище в офіційному світі. Він говорив, що лікарям за їх послуги платять,—він особливо підкреслював слово «платять»,—отже не мають вони права і на хвилину відхилятися від своїх безпосередніх обов'язків і порушувати «всякі такі питання».

— А ми таки порушуємо,—наполягав лікар, і терпець Біндонові остаточно ввірвався.

Не тямлячися з гніву, він покинув лікаря і вернувся додому. Ще тільки того б бракувало, щоб ці неуки і шахраї, нездатні врятувати життя такій впливовій людині, як він, сміли марити відібрати в законних власників контроль над суспільством і накинути всьому світові казна яку

тиранію! Проклята наука! Він лютував і ярився, думаючи про ці зухвалі мрії, доки знов не закололо в боку. На щастя, ліки першого лікаря були в кишені, і він негайно випив потрібну дозу.

Вони загамували біль і дуже заспокоїли його. Він зміг сісти у вигідне крісло поруч бібліотеки—збірки фонографічних записів—і подумати про своє гірке становище. Обурення перейшло, гнів і біль ущухли під непомітним впливом ліків, лишилося тільки зворушення. Він глянув навколо, обвів очима розкішну напоєну жагою обставу своїх апартаментів—статуї, скромно позавішувані картини,—усю цю наочну видимість виплеканого, витонченого порока, і натиснув кнопку. В повітрі забреніла ніжна мелодія пастушої сопілки з «Трістана» [23]. Біндон переводив погляд з одної речі на одну. Всі вони були занадто пишні, крикучі, безсоромні, але вони належали йому. Вони в матеріяльній формі відбивали його ідеали, його уявлення про красу, про те, що бажане і має ціну в житті. І от тепер мусить він, як звичайнісінька людина, покинути їх, розпрощатися з ними. Він здавався сам собі тонким і ніжним полум'ям, що догоряло. «Так догоряє і гасне кожне полум'я», подумав він, і на очі йому навернулися сльози.

Потім йому спало на думку, що він самотній. Ніхто не любив його, нікому він не потрібний! Кожної хвилини можуть початися страшні болі. Хоч би як він стогнав, кричав,—ніхто не зверне на те уваги. А за день, чи два, кажуть оті лікарі, йому доведеться на все горло кричати. На цій думці згадав Біндон слова свого духовного напутника про занепад віри і братерньої любови, про загальне зіпсуття світу. Його власна, Біндонова, доля цілком стверджувала цю сумну істину. Така людина, як він, витончений, багатий, впливовий, пристрасний, цинічний, багатоликий Біндон, можливо, здригатиметься з болю і не знайдеться в цілому світі жадного відданого, щиросердного створіння, що здригалось би разом з ним. Жадної простої і вірної душі нема коло його... і нема пастушка, що грав би йому на сопілці. Невже всі прості й вірні істоти позникали з цієї жорстокої вимогливої землі? Він питався себе, чи знають ці жахливі вульґарні людці, оці юрби міських сновиґ, щó він, Біндон, думає про них. Коли б вони знали, хтось із них, напевно, спробував би заслужити собі кращої

думки. Світ, безперечно, дедалі гіршає. Він зробився неможливий для Біндонів. Колись, може, згодом... Адже єдине, чого він усе життя своє прагнув, то було спочуття. Він пошкодував з хвилину, що не лишає після себе ні сонетів, ні загадкових малюнків, нічого такого, що зберігало б пам'ять про нього, доки не знайшлась би нарешті яка спочутлива душа.

Він ніяк не міг повірити, що те, що насувалось на його, було цілковите зникнення. Коли він допитувався про смерть у свого приємного духовного напутника, той звичайно відбувався набридлими туманними метафорами. Проклята наука! Вона підірвала всяку віру, всяку надію. Зійти зо світу, покинути театр, гомінкі вулиці, справи, бенкети, чари жіночих очей і знати, що ніхто й не помітить цього! Навпаки, світ стане ще щасливіший!

Він згадав, що ніколи не був щирим: може через те і не знаходив він ні в кому симпатії? Мало хто знав, яка тонка і глибока душа криється за машкарою його глузливого цинізму. Вони не зрозуміють, щó вони втратили з його загибіллю. Елізабета, наприклад, і гадки не мала...

На якийсь час він спинився думками на Елізабеті. Як мало розуміла вона його!

Думати про це було нестерпно важко. Щонайперше мусить він полагодити цю справу. Він зрозумів, що йому ще лишається дещо зробити в житті, що боротьба його за Елізабету навіть тепер не дійшла краю. Він не зможе мати її, як палко мріяв, але зможе лишити в її душі незабутній спогад про себе.

Ця думка сповнила його радістю. Він залишить такий глибокий слід у її душі, що вона довіку жалітиме, навіщо відштовхнула його. Передусім хай побачить вона його великодушність. Так, великодушність! Бо він кохав її безкорисливо, з гідною подиву величчю серця. Досі це не було йому так ясно, але, звичайно, тільки їй він покине усе своє багатство. Цей розв'язок справи відразу здався йому єдиним можливим і неминучим. Вона думатиме ввесь час, який він був добрий, який шляхетний. Діставши з його рук усе те, що робить життя стерпним, вона згадуватиме з невимовним жалем свою холодність і зневагу до нього. А як їй захочеться висловити свій жаль, вона побачить, що навіки пропустила цю можливість,—зустріне

замкнені двері, зневажливе мовчання і бліде, мертве лице. Він заплющив очі і сидів так якийсь час, силкуючись уявити себе самого з блідим, мертвим лицем.

Поклавши собі відписати Елізабеті все своє добро, Біндон не заспокоївся на тому. Перш ніж оформити цю справу, він старанно обміркував усі її подробиці, бо випиті ліки, крім дримоти, навіяли на його шляхетну меланхолію. Дев-чому він відступився від первісного свого пляну. Адже, якщо він залишить Елізабеті всю свою власність, то й просякнута похіттю обстава його помешкання теж припаде їй, а йому з багатьох причин це аж ніяк не бажано. Кому ж тоді відписати кватиру і меблі? В теперішньому своєму стані йому довелося чимало помучитися з цим питанням.

Нарешті він спинився на думці лишити цю частину майна в спадщину симпатичному представникові модної релігії, розмови з яким давали йому стільки втіхи. «Він зрозуміє», сказав Біндон, чутливо зідхнувши. Він добре знає, щó таке зло, і дивні чари Сфінкса Гріха йому теж трохи знайомі. «Так, він зрозуміє». Цими словами Біндон хотів виправдати певні нездорові і ганебні ухили від нормального життя, до яких призвели його недобре скерована чванливість і розпусна цікавість. Деякий час він сидів, роздумуючи про те, як багатоб уло в йому давньогеллінського, італійського, неронівського тощо. От навіть тепер... чом би йому не спробувати написати сонета, щоб лунав у прийдешніх віках його проникливий голос—жагуче, зловісно, тужливо? Забувши про Елізабету, він півгодини порався з сонетом, та тільки зіпсував три фонографічні плитки, дістав головний біль, мусів випити, щоб заспокоїтись, другу дозу ліків і вернувся до думок про свою шляхетність та до первісних своїх намірів.

Наостанку перед ним стало неприємне питання, як його бути з Дентоном. Біндонові потрібна була вся його щойно народжена великодушність, щоб примиритися з Дентоном. Кінець-кінцем ліки та близькість смерти допомогли нещасній людині, якої ніхто не хотів зрозуміти, проковтнути і цю прикрість. Коли він зробить будь-яке обмеження щодо Дентона, коли виявить найменшу недовіру до цього юнака, то Елізабета може направдиво витлумачити його, Бендонів, заповіт. Нехай же лишається з нею її Дентон.

В своїй великодушності він, Біндон, мусить стерпіти й це. Треба думати в цій справі лише про Елізабету.

Він звівся, зідхнувши, на ноги, дошкандибав до телефона і сполучив себе з своїм нотарем. Через десять хвилин засвідчений заповіт, скріплений відбитком великого пальця заповідачевого, вже лежав у конторі в нотаря за три милі від Біндонової кімнати. Після того Біндон кілька хвилин просидів нерухомо, поринувши в думки.

Раптом він очутився від своїх неясних мрій і притиснув руку до хворого боку. В наступну мить він зірвався на ноги і кинувся до телефона. Товариство Безбільної Смерти рідко коли одержувало від своїх клієнтів такі поспішні замовлення.

Отак вийшло, що Елізабета і Дентон не розлучились і проти всіх сподівань визволилися з рабської неволі, якої були доскочили. Елізабета вибралася з тісного підземного закамарку метальобитників, нужденних обставин життя і праці в синій робітничій одежі, наче прокинулась після тяжкого кошмару. Доля знову вивела наше подружжя на соняшне світло. Тільки вони довідались про заповіт, сама думка пробути ще один день в отій скруті, зробилася їм нестерпуча. Вони негайно знялися ліфтами й сходами на ті поверхи, де не бували, відколи спіткало їх лихо. Спочатку над усіма Елізабетиними почуттями панувало почуття визволення. Вона й думати не могла про те, що перетерпіла, живучи в підвалі. Минуло багато місяців, і лише тоді почала вона згадувати із спочуттям тих змарнілих жінок, що й досі сиділи внизу, пошепки переказуючи одна одній плітки, згадуючи колишні розкоші, вистукуючи своїми молоточками і висилюючись коло марудної праці.

Навіть вибір помешкання, в якому оселилися тепер Дентони, відбивав це палке почуття визволення. На Елізабетине бажання вони найняли квартиру на самому краю міста; вони мали майданчик на покрівлі і балькон на міській стіні, широко відкриті для сонця і вітру, з виглядом на околиці, на небо.

На оцьому бальконі й відбувається остання сцена нашої повісти. Був літній вечір, заходило сонце, і блакитні серрейські [24] пагорки чітко вимальовувалися в далині. Дентон стояв, спершись на балькон, і дивився в далечінь,

а Елізабета сиділа поруч його. Крайовид був просторий, розлогий, бо балькон висів на п'ятсот футів над рівнем землі. Подовжасті лани Харчового Товариства, тут і там попереривані руїнами (кумедні хатки та повітки) колишніх передмістів, перетяті блискучими смугами угнійних каналів, зливалися ген-ген попід далекими пагорками в один різнобарвний килим. Там колись було становище дітей Уйї [25]. Тепер по схилах тих далеких пагорків ліниво працювали якісь високі машини, кінчаючи робочий день, а на вершках височіли вже спинені повітряні турбіни. Великим південним шляхом мчали величезні мотори, везучи робітників Робітничого Товариства. Праця в полі скінчилась, і вони поспішали додому вечеряти. В повітрі мріло з десять маленьких приватних аероплянів, прямуючи до міста. Ця картина, така звичайна Дентонові та Елізабеті, викликала б подив і недовіру в їх предків. Дентон відірвався від неї і полинув думками в далекі прийдешні дні, марно силкуючись уявити собі цю саму місцевість через двісті років і, безсило відступивши, повернувся до минулого. Він мав деякі знання з дедалі багатшої на досвід історії і міг уявити собі мальовниче задимлене місто вікторіянської доби з вузькими брукованими дорогами і просторими майданами, з погано розплянованими і не краще забудованими передмістями, з нерівними огорожами, маленькі села і мізерний Лондон доби Стюартів [26]; Англію перших манастирів, ще давнішу Англію за часів римського панування і нарешті—дику країну з де-не-де розкиданими халупами войовничих племен. Ті халупи мабуть виникали і знову зникали на протязі багатьох віків перед тим, як з'явилися римляни, такщо доба римських таборів і міст була неначе подією вчорашнього дня. Та ще й давніше, задовго до перших халуп, у цій долині жили люди. За тих предковічних часів,—проте з геологічного погляду, зовсім недавніх,—тут існувала ця сама долина, отам здіймались ті самі пагорки, хібащо трошки вищі і з вкритими снігом шпилями, і Темза текла, як тепер, з Котсволдських високостей і вливалася в море. Але люди мали тільки подобу людську, вони були жалюгідні виплодки темряви й неуцтва, беззахисні жертви хижих звірів і поводів, хуртовин, моровиць і безнастанного голоду. Вони ледве-ледве могли відстояти своє існування серед ведмедів, ле-

вів та інших страхіттів минулого. Тепер принаймні декотрі з цих ворожих сил подолано...

Якийсь час Дентон стежив думками за безкраїм видовищем минувшини, що вставало перед його очима. Піддаючися неясному інстинктові, він силувався визначити і своє місце, і свою вагу в загальній схемі розвитку.

— То був випадок, доля,—заговорив він.—Щастя нам допомогло. Ми видерлися. Так вийшло, що ми видряпались. І не власними силами... А проте... Ні, я не знаю.

Він довго мовчав і потім почав знову.

— Зрештою—часу ще багато. Люди існують яких двадцять тисячоліть, а життя—двадцять мільйонів років! І що таке покоління? Що таке покоління? Життя безмірне, а ми такі малі. Але ми мислимо, ми почуваємо. Ми не бездушні атоми, ми—частина життя в межах сили нашої і нашої волі. Сама смерть—теж частина життя. Живі чи мертві, ми потрібні для розвитку і вдосконалювання... Час спливатиме, і люди може стануть розумніші... мудріші... Чи зрозуміють вони коли?

Він знову замовк. Елізабета нічого не відповіла на ці слова, тільки з безмежною ніжністю подивилася на його замріяне лице. Цього вечора думки в неї були якісь мляві. Її посідало почуття цілковитого задоволення. Через хвилину вона легенько поклала свою руку на руку чоловікові. Він погладив Елізабетину руку, не відриваючи очей від розлогого, затканого золотом вечірньої заграви краєвиду. Так вони сиділи, доки не зайшло сонце, доки Елізабета не затремтіла з холоду.

Дентон враз очутився від своїх просторих дозвільних марень і пішов принести дружині шаль.

КРИШТАЛЕВЕ ЯЙЦЕ.

З рік тому, недалеко «Сімох Циферблятів» існувала маленька і дуже брудна не вигляд крамничка. Над нею жовтими, побляклими від негоди літерами написано було ім'я власника: «К. Кейв, натураліст і антиквар». У вітрині тієї крамнички містились найрізноманітніші речі: кілька слонових ікол і розрізнені шахи, чотки і зброя, скринька з штучними очима, два тигрових черепи та один людський, кілька мавпячих маняків (один з них держав лямпу), поїдених міллю старовинна комода, струсеве яйце, чи щось подібне до нього, геть чисто засліджене мухами, рибальське приладдя і надзвичайно брудний порожній скляний акваріюм. За того часу, як починається це оповідання, там був ще уламок кришталю, обточений на взір яйця і блискуче вилощений. Саме на нього дивилися двоє людей, що стояли перед вітриною: один—високий худорлявий пастор, другий—чорнобородий смуглявий молодик у скромному одягові. Смуглявий юнак щось говорив, палко жестикулюючи, і, здавалося, дуже бажав, щоб його супутник купив цю річ.

Тим часом як вони стояли там, до крамниці ввійшов м-р Кейв; він щойно пив чай і ще дожовував хліб з маслом. Коли він побачив цих людей та об'єкт їх спостережень, його обличчя витяглось. Він винувато озирнувсь і тихенько причинив двері. То був маленький дідок з блідим лицем і чудними водянистими блакитними очима; волосся в його було брудно сіре; він був у приношеному синьому сюртуку, старомодному циліндрі і в килимових, стоптаних на закаблуках капцях. Він стояв, спостерігаючи обох розмовників. Пастор засунув руку в кишеню штанів, по-

дивився на пригорщу монет і задоволено всміхнувся. М-р Кейв видавався ще пригніченішим, коли обидва ввійшли до крамниці.

Без жадних церемоній пастор спитав за ціну кришталевого яйця. М-р Кейв нервово подивився на двері, що вели до вітальні і відповів: «П'ять фунтів». Пастор, звертаючись і до свого супутника і до м-ра Кейва, відказав, що ця ціна завелика,—вона справді була значно вища за ту, що гадав призначити м-р Кейв, виставляючи предмет,—і спробував поторгуватись. М-р Кейв підійшов до дверей крамниці і відчинив їх. «Моя ціна п'ять фунтів», знову сказав він так, наче хотів позбутися неприємної і марної суперечки. На цих словах над заслонкою горішньої скляної частини дверей, що вели до вітальні, з'явилася верхня половина жіночого обличчя і зацікавлено подивилась на обох покупців. «Моя ціна п'ять фунтів», тремтячим голосом ще раз промовив м-р Кейв.

Смуглявий юнак був досі лише глядачем і допитливо дивився на Кейва. Тепер він втрутився в розмову. «Дайте йому п'ять фунтів», сказав він. Пастор зиркнув на нього, щоб упевнитись, чи він каже це серйозно, потім, глянувши знов на м-ра Кейва, побачив, що той пополотнів. «Це ціла купа грошей», мовив пастор і, сунувши руку в кишеню, почав лічити свої ресурси. В нього було трохи більше ніж тридцять шилінґів, і він звернувся до свого супутника, що мав з ним, видимо, дуже близькі стосунки. Це дало м-ові Кейву можливість зібрати думки і він почав хвилюючись поясняти, що цей кришталь, власне кажучи, непродажний. Звичайно, його обидва покупці здивувались і спитали, чому він не згадав про це перед тим, як почав торгуватися. М-р Кейв зніяковів, але стояв на тому, що сьогодні не можна продавати кришталю, бо вже приходив один покупець, який хоче його купити. Обидва, вважаючи це за спробу ще більше набити ціну, вдали, що покидають крамницю. Але в цю мить відчинилися двері з вітальні і до крамниці ввійшла власниця темного чубка та маленьких очей.

То була дебела жінка з грубими рисами обличчя, молодша і значно вища за м-ра Кейва; вона важко ступала, лице її паленіло. «Цей кришталь п р о д а є т ь с я», сказала вона. «І п'ять фунтів досить добра ціна за нього.

Я не можу зрозуміти, Кейве, чому ти не згоджуєшся на пропозицію цього джентлмена».

М-р Кейв, дуже збентежений цим втручанням, сердито глянув на неї поверх окулярів і не дуже впевнено почав боронити своє право керувати своїми справами, як йому подобається. Почалося сперечання. Обидва покупці, потішаючись цією сценою, зацікавлено стежили за нею, підтримуючи іноді м-с Кейв своїми зауваженнями. Загнаний на слизьке м-р Кейв уперто обстоював свою плутану і неймовірну історію про покупця на це яйце, що ніби приходив сьогодні ранком, і починав дедалі болісніше хвилюватися. Проте він надзвичайно вперто правив своє. Юнак з обличчям східнього типу поклав край цьому чудному змаганню. Він запропонував, що вони завітають ще раз через два дні, отже це дасть значну перевагу покупцеві, на якого посилався м-р Кейв. «А тоді ми домагатимемося, щоб нам продано кришталь», сказав пастор. «П'ять фунтів». М-с Кейв почала перепрошувати за свого чоловіка, пояснюючи, що він часом буває «трохи чудний», і коли обидва покупці пішли, подружжя настроїлося вільно і всебічно обміркувати подію.

Без зайвої балаканини м-с Кейв напала на свого дружину. Бідний маленький чоловік, тремтячи з хвилювання, сам заплутався в поясненнях, поперше твердячи, що мав на оці іншого покупця, а подруге запевняючи, що цей кришталь, по щирості кажучи, коштує десять ґіней[27]. «Чому ж ти запросив п'ять фунтів?» спитала його жінка. «Дозволь мені керувати моїми справами, як мені подобається», відказав м-р Кейв.

Містер Кейв жив з пасербницею та пасинком, і ввечері підчас вечері подію знов почали обмірковувати. Жадний з них не був високої думки про способи м-ра Кейва провадити справи, і його вчинок видався всім нечувано безглуздим.

— На мою думку, він і перше відмовлявся продати цей кришталь,—сказав пасинок, вісімнадцятилітній незґрабний телепень.

— Але ж п'ять фунтів! — відказала пасербниця, розсудлива молода жінка двадцяти шістьох років.

Відповідь м-ра Кейва була нічого неварта; він лише мурмотів мляві запевнення, що його справи нікого не об-

ходять, бо сам він краще все знає. Серед вечері його прогнали з-за столу до крамниці, щоб зачинити її наніч; вуха йому пашіли і сльози досади застилали його окуляри. Нащо він так довго тримав кришталь у вітрині? Яке безумство! Це бентежило його, він не міг заспокоїтись. Якийсь час йому здавалося вже неможливим уникнути продажу.

По вечері пасинок м-ра Кейва і його пасербниця причепурились і пішли з дому, а жінка знялася сходами нагору до своєї кімнати, щоб, попиваючи гарячу воду з цукром, цитриною та ще дечим, обміркувати діловий бік питання з кришталем. М-р Кейв пішов до крамниці і зоставався там допізна, вдаючи, ніби оздоблює камінцями акваріюм на золотих рибок, а направду обмірковуючи якийсь таємний замисел, що про його ми розповімо пізніше. Другого дня м-с Кейв побачила, що кришталь знято з вітрини і заховано поміж старими, придбаними з оказії книжками про рибальство з вудкою. Вона поклала його знов на видноті. Але розводиться про те не стала, бо нервовий біль голови відбив їй охоту сперечатися. А м-р Кейв ніколи не мав до цього хіті. День минув неприємно. М-р Кейв був ще неуважніший, ніж завжди, а разом з тим надзвичайно дражливий. По обід, коли жінка його за своїм звичаєм спала, він знову забрав кришталь з вітрини. Другого дня м-р Кейв мусів віднести для одної з шпиталевих шкіл морського пса, де той був потрібний для секціонування. Поки чоловіка не було, м-с Кейв ізнов повернулась думками до кришталю та до того, в який би спосіб найкраще витратити ці п'ять фунтів, що наче з неба впали. Вона вже намітила кілька найприємніших можливостей, між іншим—зробити собі зелену шовкову сукню та поїхати прогулятися до Річмонду, коли це задеренчав дзвоник біля надвірніх дверей, і їй довелося спуститися в крамницю. Відвідувач був ляборант із школи; він прийшов скаржитися на те, що не приставлено жаб, замовлених ще навчора. М-с Кейв не подобалась ця галузь торгівлі м-ра Кейва, і джентлмен, що говорив трохи підвищеним тоном, пішов собі після короткої розмови, з його боку цілком увічливої. Після того погляд м-с Кейв, звичайно, спинився на вітрині, бо кришталь самим своїм виглядом стверджував існування п'ятьох фунтів і здійснення її мрії. Як же вона здивувалася, побачивши, що його там не було!

Вона наблизилась до того місця прилавка, де знайшла була кришталь напередодні. Його там не було, і вона почала з запалом шукати по всій крамниці.

Коли м-р Кейв, скінчивши свою справу з морським псом, повернувся о три-чверті-на-другу додому, він помітив у крамниці якийсь безлад, а жінка його, повна розпачу, стояла навколішках біля прилавка і нишпорила серед таксидермічного [28] знадобу. Коли дзвінок сповістив про поворіт м-ра Кейва, її розпатлане і розлютоване лице з'явилося над прилавком, і вона відразу почала винуватити свого чоловіка в тому, що він «заховав його».

— Що заховав?—спитав м-р Кейв.

— Кришталь!

На цих словах м-р Кейв, дивом вражений на погляд, кинувся до вітрини.

— Його тут немає?—сказав він.—Боже світе! Що з ним сталося?

Саме тоді до крамниці з унутрішньої кімнати ввійшов, несамовито лаючись, пасинок м-ра Кейва, повернувшись додому кілька хвилин раніше, ніж вітчим. Він учився в крамаря, що торгував старими меблями в кінці вулиці, але обідав дома і, звісно, був роздратований, що обід неготовий. Та почувши, що зник кришталь, він забув за обід, і гнів його перекинувся з матері на вітчима. Певна річ, перш за все вони подумали, що м-р Кейв заховав кришталь. Але м-р Кейв уперто заперечував, енерґійно присягаючись, що він непричетний до цієї справи і нічого не знає про долю кришталю. Кінець-кінцем він так запалився, що сам обвинуватив—спочатку жінку, а потім і пасинка—в тому, що то ніби вони взяли кришталь, щоб продати його потайки. Тоді почалася надзвичайно гостра і бурхлива суперечка; вона закінчилася для м-с Кейв якимсь чудним нервовим станом, середнім поміж гістерикою та шаленством, і спричинилась до того, що пасинок на півгодини спізнився по обіді до свого мебльового складу. М-р Кейв шукав захисту від обурення своєї дружини—у крамниці.

Увечері питання знов порушили, але не так палко; розмова нагадувала судове засідання за головуванням пасербиці. Вечеря минула невесело і закінчилася прикрою сценою. М-р Кейв нарешті дійшов найбільшого роздратування і пішов з дому, шалено грюкнувши дверима. Родина

його, скориставшись з його відсутности, добре перетерла йому кісточки, а потім обшукала ввесь будинок від горища до льоху, сподіваючись натрапити випадково на кришталь.

Третього дня обидва покупці прийшли знов. М-с Кейв зустріла їх майже плачучи. Виявилося, що ніхто й уявити собі не може, скільки натерпілася вона від Кейва за час свого шлюбного життя... Перекрутивши правду, вона розповіла, як зник кришталь. Пастор та молодик з обличчям східнього типу мовчки всміхнулись один до одного і сказали, що все це дуже дивно. Здавалось, м-с Кейв намірилася розповісти їм історію всього свого життя, тому вони поквапилися покинути крамницю. Тоді м-с Кейв, усе ще чіпляючись за надію, спитала в пастора його адресу, щоб мати змогу сповістити їх, якщо їй пощастить дізнатися чого від Кейва. Адресу дано точну, та видимо її загубили згодом. Принаймні м-с Кейв ніяк не могла згадати її.

Того вечора Кейви наче б то вичерпали всі свої душевні хвилювання, і м-р Кейв, що вдень не був удома, вечеряв хмуро на самоті; це приємно відрізнялось від палких суперечок попередніх днів. Деякий час у господі в Кейвів панували напружені взаємини, але ні кришталь, ні покупці не з'являлись.

Тепер, щоб не перекручувати фактів, ми повинні визнати, що м-р Кейв збрехав. Він чудово знав, де переховувався кришталь. Був він у кватирі в м-ра Джекобі Вейса, асистента-демонстратора з лікарні св. Катерини на Вестборн-стріт. Там стояв він на буфеті, напівприкритий чорною оксамитною матерією поряд карафи з американським віскі. Від цього м-ра Вейса і дістано ті подробиці, що на них спирається це оповідання. Кейв відніс кришталь до лікаря, заховавши його в мішку з морським псом, і напосідливо просив молодого дослідника сховати коштовну річ в себе. М-р Вейс спочатку не наважувався зробити це. В його з Кейвом були не зовсім звичайні взаємини. Йому подобалося чудна вдача старого і він не раз запрошував його до себе покурити, випити чарочку та висловити свої трохи кумедні думки щодо життя взагалі і своєї жінки зокрема. М-ові Вейсу траплялося часом бачити м-с Кейв, чекаючи на м-ра Кейва, коли того не було дома. Йому відомі були повсякчасні докори, що їх випадало зазнавати Кейвові, і, обміркувавши справу юридично, він погодився

сховати в себе кришталь. М-р Кейв обіцяв пояснити потім причину своєї випадкової прихильности до кришталю докладніше, а покищо твердо заявив, що бачив у ньому привиди. Він завітав до м-ра Вейса того ж самого вечора.

Кейв розповів дуже заплутану історію. За його словами, він купив цей кришталь разом з усякою всячиною на авкціоні в іншого продавця раритетів і, не знаючи справжньої ціни кришталю, навмання призначив десять шилінґів. З цією оцінкою кришталь валявся в нього кілька місяців, і він уже гадав спустити ціну, коли зробив чудне відкриття.

Здоров'я в нього тоді було дуже кепське, і треба пам'ятати, що протягом усіх цих подій його фізичний стан дедалі гіршав, а через зневажливе, навіть можна сказати, погане поводження з ним жінки та її дітей, йому доводилось дуже страждати. Його дружина була пуста, навіжена, нечула жінка з таємним нахилом, що все зростав, до алькоголю; пасербиця його була дріб'язкова й лицемірна, а пасинок відчував до нього надзвичайну антипатію і користався з кожної нагоди, щоб виявити її. Ділові турботи теж чимало пригнічували Кейва, і, на думку м-ра Вейса, він і сам частенько піддавався спокусі чарки. Життя своє м-р Кейв почав за сприятливих умовин, здобув чудове виховання; іноді цілі тижні його мучили меланхолія і безсоння. Коли думки його ставали нестерпні, він тихенько, щоб нікого не потурбувати, вставав з свого місця на подружньому ліжкові і блукав по хаті. Одного ранку наприкінці серпня, близько третьої години, випадок направив його до крамниці.

У брудному маленькому помешканні панувала непроглядна темрява, крім одного місця, де він помітив якесь незвичайне сяйво. Наблизившись, він побачив, що то було кришталеве яйце, яке стояло з краю прилавка біля вікна. Крізь щілину у віконниці падав тоненький промінь світла, вдарявсь об яйце і, здавалося, виповняв його середину.

М-ові Кейву спало на думку, що це не погоджується з законами оптики, відомими йому з дитинства. Він міг би зрозуміти, якби проміння переломлювалось у кришталі і збиралось у фокусі в його середині, але таке розсіяння світла не відповідало його розумінню фізики. Він підійшов до кришталю, подивився всередину, оглянув його з боків;

на мить у нього вдіродилась наукова допитливість, що замолоду назнаменувала вибір його покликання. Його здивувало, що світло не було стале, а пересувалось всередині яйця, неначе кришталь був порожньою кулею з якоїсь блискучої пари. Повертаючи яйце, щоб побачити його з усіх боків, він зненацька помітив, що хоч він і стояв між яйцем та променем світла, а проте кришталь залишився не менш блискучий. До краю здивований м-р Кейв забрав його з того місця, куди падав промінь світла, і відніс до найтемнішої частини крамниці. Кришталь світився чотири чи п'ять хвилин, потім почав меркнути і погас. Кейв помістив його в смугу денного світла, і він майже відразу знову засяяв.

Досі принаймні м-р Вейс міг перевірити дивну історію м-ра Кейва. Він сам кілька раз тримав кришталь у промені світла, що мав у діяметрі менш від одного міліметра. Після цього в тій цілковитій темряві, якої можна добутися за допомогою оксамитної накришки, кришталь безперечно фосфоресцував, хоч і дуже мало. Проте це сяйво, здавалося, було якесь особливе, і не всі бачили його однаково; наприклад, м-р Гарбінґер, чиє ім'я добре відоме кожному освіченому читачеві в зв'язку з Пастеровським Інститутом, був абсолютно нездатний бачити будь-яке світло. А здатність м-ра Вейса супроти здатности м-ра Кейва була значно менша. І навіть у самого Кейва вона дуже мінялася: він бачив краще, коли відчував велику слабість і втому.

Отже з самого початку світло в кришталі якось дивно чарувало м-ра Кейва. І про його душевну самотність більше, ніж якби то були томи патетичних писаннів, свідчило те, що жадній живій душі не казав він за свої цікаві спостереження. Очевидно, він жив в атмосфері такої дріб'язкової злоби, що коли б признався, що має будь-яку втіху, то важив би втратити її. Він помітив, що в міру того, як наближався світанок і яснішало розсіяне світло, поверхня кришталю меркла. І деякий час він міг бачити щонебудь лише вночі, в темному куточку крамниці.

Але йому спало на думку використати старий чорний оксамит, що був за підстилку під колекцією мінералів; склавши його вдвоє і покривши ним голову й руки, він міг бачити блискучий рух всередині кришталю навіть

удень. Він дуже боявся, щоб дружина його не дізналася за це, і віддавався цьому спогляданню після обіду, з обачности ховаючись під прилавок, тоді, як вона спала нагорі. Одного разу, повертаючи кришталь у руках, він щось помітив. Щось блиснуло і зникло, як блискавка, але в нього лишилося враження, ніби перед ним розгорнулось видовисько просторої, розлогої дивовижної країни; повернувши кришталь ще раз, саме в ту мить, як блиснуло світло, він знов побачив те саме, що й першого разу.

Було б нудно і зайво переказувати всі фази у відкритті м-ра Кейва після тієї миті. Досить сказати, що наслідок був такий: у кришталі, коли містер Кейв дивився на нього під кутом близько 137° до напрямку променя світла, відбивався виразний, завжди однаковий малюнок просторої химерної місцевости. Малюнок той аж ніяк не був подібний до сну: він справляв справжнє враження дійсности, і що яскравіше було світло, то реальнішим і виразнішим він видавався. То був рухомий малюнок, тобто деякі предмети рухались у ньому, але поволі, в певному порядкові, як реальні предмети, і відповідно до змін напрямку світла та кута зору малюнок теж змінявся. Все це справді мало такий самий вигляд, як предмети, що їх розглядають крізь овальне скло: повертаючи скло, все бачать в іншому аспекті.

М-р Вейс запевняв мене, що описи м-ра Кейва були дуже багаті на подробиці і позбавлені того зворушення, яким визначаються галюцинації. Та треба пам'ятати, що всі спроби м-ра Вейса побачити такий же ясний малюнок у блідому опаловому відблиску кришталю зосталися невдалі, хоч як він силкувався. Різниця в силі вражень у цих двох людей була дуже велика, і цілком зрозуміло, що те, що м-р Кейв бачив виразно, здавалося м-ові Вейсу лише тьмяною туманністю.

Крайовид, згідно з м-ром Кейвом, завжди являв собою розлогу рівнину і робив таке враження, наче м-р Кейв дивився на нього з чималої височини, немов з башти або щогли. Далеко на сході і заході цю рівнину обмежовували високі червонясті скелі; вони нагадували м-ові Кейву скелі, які він бачив колись на одному малюнку, але на якому саме, цього м-р Вейс не міг установити. Скелі тяглися двома пасмами на північ і південь (м-р Кейв міг визначити сторони світу за зорями, видними вночі). Вони

відступали в майже безмежну далечінь і, не зливаючись одна з одною, губилися там у тумані. Кейв був ближче до східнього пасма скель, і коли він побачив їх уперше, над ними сходило сонце, і він розглядів безліч якихсь постатей, що ширяли в просторі, темніші за сонце і ясніші за власну тінь; м-ові Кейву вони видалися птахами. Далі простягалася довга низка будівель,—він неначе дивився на них згори; близько темного краю малюнка, де світло ламалося, вони робилися невиразні. Були там також, біля широкого блискучого каналу, цікаві формою дерева, темнозелені, як мох, або чарівного сірого кольору. Щось велике й осяйне пролітало крізь увесь малюнок. Та першого разу м-р Кейв бачив на малюнку лише окремі порізнені виблиски; руки йому тремтіли, голова тряслася, видиво з'являлось і зникало, затуманювалося, розпливалося. І спочатку йому було дуже важко віднайти ту саму позицію, в якій він упустив малюнок з очей.

Коли м-р Кейв удруге виразно побачив малюнок,—то був крайовид уздовж долини. Трапилося те за тиждень після першого разу, і цей переміжок часу не дав йому нічого крім принадних, але незадовольняючих виблисків та деякого корисного досвіду. Тепер крайовид видавався іншим, але Кейв був певний,—і цю чудну впевненість цілком ствердили його дальші спостереження,—що дивився він обидва рази на той дивний світ з того самого місця, дармащо в різному напрямку. Довге чоло того великого будинка, що його дах він бачив перше внизу просто себе, тепер виднілося в перспективі. М-р Кейв пізнав його дах. Пред чолом містилася масивна довжелезна тераса, а внизу, біля середини тераси, на деякій відстані одна від одної височіли височенні стрункі щогли з прикріпленими до них невеличкими блискучими предметами, де відбивалося сонце, що заходило. Про значення тих невеличких предметів м-р Кейв догадався лише пізніше, коли описував цю сцену м-ові Вейсу. Тераса нависала над хащею пишної чарівної рослинности, а далі тягся широкий моріжок, на якому спочивали якісь приземкуваті істоти, схожі формою на жуків, тільки значно більші. Поза моріжком стелився розкішно вибрукуваний рожевим каменем шлях; ще далі, облямована буйною червоною травою тяглася долиною вздовж далеких скель дзеркальна водна поверхня. Повітря, здавалось,

виповняли зграї великих птахів, літаючи величними кривими; а по той бік ріки підносилися численні пишно пофарблені будівлі, що леліли металевою різьбою і гранками серед лісу дерев, подібних до мхів та обрісників. Раптом щось промайнуло кілька разів крізь увесь малюнок, немов помах самоцвітами оздобленого віяла або трипотіння крила, і якесь обличчя, певніше—верхня частина обличчя з дуже великими очима з'явилась немов біля самого лиця м-ра Кейва, але ніби по той бік кришталю. М-ра Кейва перелякала і вразила цілковита реальність тих очей, аж він відхилився, щоб подивитися позад кришталю. Він так заглибився в свої спостереження, що був наче приголомшений, побачивши себе в холодній темряві своєї маленької крамнички з її звичним пахом метилу, цвілі й занепаду. А поки він розглядався навкруги, блискучий кришталь почав меркнути і незабаром зовсім згас.

Отакі були перші загальні враження м-ра Кейва. Вся історія його видив напрочуд точна і докладна. З самого початку, тільки долина майнула перед його очима, це дивно вразило його уяву, а коли потім він почав обмірковувати подробиці того видовища, його захоплення обернулось на пристрасть. Він занедбав справи і думав лише про той час, коли можна буде повернутися до спостережень. І от через кілька тижнів після того, як він уперше побачив долину, прийшли ті два покупці, що настирливо намагалися купити кришталь, і йому ледве пощастило врятувати його від продажу, як я вже розповідав.

Тепер, коли це вже зробилося таємницею м-ра Кейва, він ставився до неї як до найбільшого чуда, як до речі, на яку можна потайки глянути, підкравшись нишком, подібно до того, як зазирають діти в садок, куди їм заборонено ходити. Але м-р Вейс, молодий учений-дослідник, мав особливо чіткий і послідовний склад розуму. Скоро кришталь та його історія стали йому відомі, а побачена на власні очі фосфоресценція впевнила його, що справді в словах м-ра Кейва існувало зерно істини,—він узявся систематично досліджувати цю справу. М-р же Кейв якраз почав учащати до його, щоб потішитися видовищем дивної країни, і з'являвся щовечора з пів-на-дев'ятої до пів-на-одинадцяту, а часом і вдень, коли м-ра Вейса не було вдома. Він приходив також і по суботах, після обіду. Отже м-р Вейс з са-

мого початку старанно все записував, і то цій його науковій методі маємо ми дякувати за те, що було доведено звязок поміж напрямом, в якому первісний промінь потрапляв до кришталю, і змістом малюнку. Поклавши кришталь у скриньку з проверченою в ній маленькою діркою, щоб пропустити стимулюючий промінь, і перепинивши за допомогою голяндської сажі доступ світла куди не треба, м-р Вейс значно поліпшив умови спостереження; незабаром це дало їм спроможність споглядати долину в будь-якому напрямку.

Проклавши отак дорогу для дальшого, ми можемо дати тепер коротенький звіт і про химерний світ усередині кришталю. Спостерігав змальовані тут речі лише м-р Кейв, і метода праці в обох була завжди однакова: м-р Кейв дивився в кришталь і переказував свої спостереження, а м-р Вейс (він ще студентом навчився такої мудрої штуки—писати в темряві) стисло занотовував його слова. Коли кришталь погасав, його виймали з скриньки, клали на своє місце і знов засвічували електрику. М-р Вейс розпитував і навідними зауваженнями з'ясовував те, що залишилось було незрозумілим. І справді нічого не могло бути менш примарного та реальнішого за все це.

Увагу м-ра Кейва скоро привернули до себе подібні до птахів істоти, що їх він таку велику кількість щоразу бачив, підчас своїх попередніх спостережень. Його перше враження незабаром змінилось, і він якийсь час уважав, що то денна порода кажанів. Потім йому спала на думку досить кумедна річ—що то мабуть херувими. В них були округлі голови, дивно подібні до людських, і це саме очі одного з них так налякали м-ра Кейва підчас його другого спостереження. Вони мали широкі сріблясті крила без пер, майже такі ж блискучі як луска в риби, щойно витягненої з води, і так само ніжно мінились вони різними барвами. Ці крила відрізнялися від звичайної, відомої м-ові Вейсу будови крил в птахів чи то в кажанів; вони були прикріплені до вигнутих ребер і наче проміння виходили просто з тіла. Найкраще віддамо їхній вигляд, коли уявимо собі крила метелика на вигнутих ребрах. Тіло було невелике і мало під самим ротом два жмути хапальних органів, подібних до помацків. Хоч це й видавалось м-ові Вейсу неймовірним, проте він кінець-кінцем цілком переконався, що саме цим істотам належали великі будівлі, майже людські

на взір, і розкішний сад, що надавав такого чудового вигляду розлогій долині. Між іншим ті будівлі, як відзначив м-р Кейв, відрізнялись ще тим, що не мали дверей, а великі округлі навстяж відчинені вікна були за входи і виходи цим істотам. Спираючись на свої помацки і склавши крила так, що крила робились як платичок завбільшки, вони стрибали всередину. Але поміж ними була ще безліч істот з меншими крилами, схожих на великих бабок, нетлей чи летючих жуків, а по моріжку ліниво лазили туди й сюди блискучобарвисті велетенькі земляні жуки. Крім того на шляху та терасі виднілися ще якісь істоти, подібні до великих мух, але безкрилі; вони заклопотано шкандибали, підстрибуючи на своїх схожих на руки помацках.

Ми вже згадували про блискучі предмети на тих щоглах, що стояли проти тераси найближчого будинка. Уважно придивившись одного особливо ясного дня до одної з цих щогол, м-р Кейв зробив висновок, що блискучий предмет був точнісінько такий самий кришталь, як той, куди він дивився. А ще пильніше спостереження переконало його в тому, що й на кожній з майже двадцятьох щогол, видних у далечині, містилися тотожні предмети.

Часом та чи та велика летюча істота підлітала ближче і, склавши крила та обхопивши кількома своїми помацками щоглу, пильно дивилась у кришталь, іноді з чверть години. І ціла низка спостережень, зроблених за порадою м-ра Вейса, переконала обох спостережників, що, скільки це стосувалось до того химерного світу, кришталь, в який і м-р Кейв і летюча істота вглядалися в цей час, містився на вершку найдальшої від тераси щогли, і що принаймні раз один з мешканців того іншого світу глянув у лице м-ові Кейву, коли той поринув у свої спостереження.

Отакі істотні факти цієї предивної історії. Якщо ми не відкинемо її зовсім, визнавши її за дотепну вигадку м-ра Вейса, нам доведеться припустити одну з двох можливостей: або кришталь м-ра Кейва існував одночасно в двох світах, і коли його переміщали в одному, він проте залишався непорушним у другому, а це скидається на цілковиту дурницю; абож між ним і тотожнім йому кришталем другого світу був якийсь особливий зв'язок і те, що бачили всередині кришталю в цьому світі, за належних умовин міг побачити спостережник відповідного кришталю в дру-

гому світі,—і навпаки. Щоправда, нам невідомо, як саме обидва кришталі могли бути зв'язані один з одним, та за нашого віку ми знаємо взагалі досить, щоб зрозуміти, що це не зовсім неможливо. Цей погляд щодо зв'язку поміж кришталями був припущенням; воно спало на думку м-ові Вейсу, і мені принаймні здається цілком імовірним...

А де ж був той інший світ? Незабаром кмітливий розум м-ра Вейса висвітлив і це питання. По заході сонця небо швидко темнішало—смеркання, справді, тривало недовго—і займалися зорі. То були ті самі зорі, що і ми їх бачимо, і вони входили до тих же відомих нам сузір'їв. М-р Кейв пізнав Воза, Волосожара, Альдебарана й Сіріюса. Отже той інший світ очевидно містився десь у соняшній системі, щонайбільше за кілька сот мільйонів миль від нашого. Додержуючись цієї вказівки, м-р Вейс дізнався далі, що північне небо було темнішого синього кольору, ніж наше небо серед зими, а сонце наче б то трохи менше. І там було два маленькі місяці!—подібні до нашого, тільки менші і зовсім відмінні між собою: один з них рухався так швидко, що його рух було виразно видно підчас спостерігання. Ці місяці ніколи не здіймались на небі дуже високо, а зійшовши, незабаром зникали. До цього спричинювалось те, що, з'явившись на небосхилі, вони щоразу затьмарювалися, бо були дуже близько до головної планети. І все це цілком відповідало, хоч м-р Кейв і не знав того, тим умовинам, що існують на Марсі.

Справді, надзвичайно правдоподібним здається висновок, що дивлячись у кришталь, м-р Кейв дійсно бачив планету Марс та її мешканців. А коли так, то та вечірня зоря, що так блискучо сяяла на небі того далекого видива, була не що інше, як наша давно нам знайома земля.

Деякий час марсіянці—якщо то були марсіянці—наче б то нічого не знали про спостереження м-ра Кейва. Кілька разів той чи той з них підходив подивитись і майже зараз переходив до іншої щогли, немов незадоволений з того, що бачив. Тимчасом м-р Кейв міг спостерігати все поводження крилатого народу так, що йому не перешкоджала їх увага, і хоч його перекази мимоволі були невиразні і уривчасті, а проте тут було над чим помізкувати. Уявіть собі, яке б враження справило людство на спостережника-марсіянця, коли б він після довгої, нелегкої процедури

готування вже з дуже втомленими очима дістав змогу глянути на Лондон з дзвіниці церкви св. Мартина, до того ж маючи на спостереження не більше як чотири хвилини. М-р Кейв не міг з певністю сказати, чи були крилаті марсіянці такі самі, як і ті, що стрибали по дорозі та терасах, і чи могли ці останні чіпляти собі крила, коли їм хотілось того. Не раз він бачив якихсь незґрабних, трохи схожих на мавп двоногих істот, білих і почасти прозорих; вони паслися поміж подібними до обрісників деревами і одного разу кілька їх утікало від круглоголового марсіянця, що стрибав за ними наздогін. Переслідувач ухопив одного з утікачів своїми помацками, але малюнок раптом погас, залишивши м-ра Кейва в найприкрішій невідомості. Другого разу з'явивсь якийсь великий предмет, що надзвичайно швидко посувався вперед шляхом уздовж каналу. Спочатку він видався м-рі Кейву велетенською комашкою. Коли предмет наблизився, м-р Кейв помітив, що то був дуже складний апарат з блискучого металю. Потім, коли м-р Кейв глянув ще раз, апарат уже зник з очей.

Згодом м-р Кейв надумав привернути увагу марсіянців, і коли наступного разу дивні очі одного з них щільно наблизилися до кришталю, м-р Кейв, скрикнувши, відскочив, і вони обидва, Кейв і Вейс, негайно засвітили світло і почали подавати знаки різними жестами. Та коли, нарешті, м-р Кейв знов подивився в кришталь, марсіянець уже зник.

Отак дедалі вдосконалюючись, їх спостереження тривали до початку листопада, а тоді м-р Кейв, відчуваючи, що підозри його родини щодо кришталю вже вщухли, почав носити його з собою, щоб мати змогу, якщо вдень чи вночі трапиться нагода, тішитися тим, що скоро зробилося найважливішою подією в його існуванні.

У грудні в зв'язку з близькими іспитами м-р Вейс мав більше роботи, ніж звичайно; сеанси доводилося відкладати на тиждень, і десять чи одинадцять день,—він не певний скільки саме,—м-р Вейс зовсім не бачив Кейва. Потім йому знов захотілося взятися до дослідів і, закінчивши свою напружену тимчасову працю, м-р Вейс попрямував до «Сімох Циферблятів». На розі вулиці він побачив, як зачинялись віконниці на вітринах у крамницях аматора птахів та шевця. Крамниця м-ра Кейва була вже зачинена.

М-р Вейс постукав, і двері відчинив пасинок у жалобі. Він негайно покликав м-с Кейв, що була—м-р Вейс не міг не помітити цього—хоч і в дешевому, та пишному, за останньою модою пошитому, вдовичому вбранні. Не дуже з того здивувавшись, м-р Вейс довідався, що Кейв помер і його вже поховали. М-с Кейв вмивалася слізьми і голос в неї був трохи захриплий. Вона саме повернулася з Гайґейта. Голова в неї, здавалось, була заморочена думками про майбутнє та подробицями пристойного похорону, але м-ові Вейсу все ж кінець-кінцем пощастило дізнатися про обставини Кейвової смерти. Його знайшли мертвого в крамниці якось ранком, на другий день після останньої візити його до м-ра Вейса; закляклі руки небіжчика стискували кришталь. Лице його, казала м-с Кейв, посміхалось, а оксамит з-під мінералів лежав на підлозі біля ніг. Він мабуть помер п'ять чи шість годин перед тим, як його знайдено.

Усе це дуже вразило м-ра Вейса, і він почав гірко докоряти самому собі, що не звертав уваги на явні симптоми хвороби старого. Та найбільше турбувала його думка про кришталь. Він дуже делікатно торкнувся цієї теми, добре обізнаний з особливостями вдачі м-с Кейв, і аж сторопів, почувши, що кришталь уже продано.

Першою думкою м-с Кейв, тільки тіло Кейва перенесли нагору, було написати тому навіженому пасторові, що пропонував п'ять фунтів за кришталь, і сповістити про знайдення кришталю; але після старанних розшуків, у яких узяла участь і дочка, обидва переконалися, що адресу загублено. Вони не мали коштів, щоб справити собі жалібні вбрання, а Кейвові—вишуканий похорон, як того вимагала гідність давнього мешканця «Сімох Циферблятів», отже вони звернулися до давнього приятеля—крамаря на Ґрейт-Портленд-Стріт. Він дуже люб'язно забрав частину краму згідно з оцінкою. Визначав ціну він сам, і кришлеве яйце теж припало йому. Висловивши, може надто нашвидку, свій жаль з приводу сумної події, м-р Вейс, негайно побіг на Ґрейт-Портленд-Стріт. Та тут він довідався, що кришталеве яйце вже встигли продати якомусь високому смуглявому чоловікові в сірому. На цьому й вривається раптом фактичний матеріял цієї цікавої і, як на мене, знаменної історії. Крамар з Ґрейт-Портленд-Стріт не знав, хто був високий смуглявий чоловік у сірому,

і не придивився до нього так, щоб тепер точно його змалювати. Не знав він теж, якою вулицею пішов невідомий, покинувши його крамницю. М-р Вейс зостався ще якийсь час у крамниці, вриваючи крамареві терпець своїми безнадійними запитаннями і даючи волю власному обуренню. Нарешті, переконавшись, що вся справа випала з його рук, зникла, як нічна примара, він повернувся додому і був трохи здивований, коли знайшов свої нотатки, здивований з того, що й вони не зникли, а лежали на неприбраному столі, і їх можна було бачити і взяти в руки.

Звичайно, досада його і розчарування були дуже великі. Він ще раз (так само даремно) завітав до крамаря на Ґрейт-Портленд-Стріт і вдався з оголошеннями до таких періодичних видань, що могли потрапити в руки збирачеві bric-a-brac'у [29]. Він написав теж листи до «The Daily Chronicle» і «Nature», але ці часописи, підозрюючи містифікацію, просили його ще раз подумати, перш ніж друкувати листи; крім того його попередили, що ця дивна історія, на жаль позбавлена найменшої правдоподібности, може пошкодити його репутації, як дослідника. До того ж на нього чекала невідкладна власна праця. Отже за місяць чи близько того, якщо не рахувати випадкових відвідин деяких крамарів, мусів він, на превеликий свій жаль, покинути шукати кришталеве яйце, і його досі не знайдено. Проте іноді, каже він мені, і я не маю підстав не йняти йому віри, нападає його раптовий запал, коли він кидає найневідкладніші свої справи і знов починає шукати.

Чи зостанеться кришталь загубленим назавжди, чи ні, важко тепер сказати. Так само сумнівне й питання про єство його та походження. Якщо покупець—колекціонер, можна було б сподіватися, що розпити м-ра Вейса дійшли б до нього через крамарів. М-р Вейс спромігся ж знайти пастора і «східнього чоловіка», що приходили до м-ра Кейва,— то були не хто інші, як превелебний Джемс Паркер і молодий принц Боссо-Куні з Яви. ім я завдячую деякими подробицями. Принцем керували попросту цікавість і марнотратство. Він тому так жадав купити, що Кейв виказував таку чудну неохоту продати. Дуже можливо, що купив кришталь випадковий покупець, а зовсім не колекціонер, і може тепер кришталеве яйце за одну милю від мене прикрашає якусь вітальню або править десь за прес-пап'є,

і його чудові властивості нікому невідомі. Почасти саме думка про можливість такого випадку і підказала мені скласти це оповідання в такій формі, щоб його зміг прочитати звичайний аматор «легкої лектури».

Мої власні думки в цій справі збігаються з думками м-ра Вейса. Я гадаю, що між кришталем на щоглі на Марсі і кришталевим яйцем м-ра Кейва існував якийсь фізичний, тепер абсолютно нез'ясовний зв'язок; крім того ми обидва вважаємо, що земний кришталь послали—може за давніх давен—з планети на землю, щоб дати спроможність марсіянцям ближче ознайомитися з нашими справами. Можливо, що десь на нашій земній кулі існують допарки і до кришталів з інших щогол. Жадна теорія галюцинацій не спроможна з'ясувати цих фактів.

ЗОРЯ.

Першого дня нового року три обсерваторії майже одночасно сповістили, що хід планети Нептуна, найдальшої з усіх планет, що обертаються круг сонця, зробився дуже неправильним. Оджілві ще передніше звернув увагу на загадкове зменшення її швидкости в грудні. Такі новини навряд чи розраховані на те, щоб зацікавити світ, бож більшість його мешканців ніколи й не чули про існування планети Нептуна. Так само, коли потім відкрито було бліду далеку крапку світла близько збунтованої планети, то й це не справило поза колами фахівців-астрономів великого враження. Проте люди науки поставилися до цих звісток дуже уважно ще навіть перед тим, як виявилося, що нове небесне тіло швидко зростає і яснішає, що його хід цілком відрізняється від нормального ходу планет і що збочення Нептуна та його супутника з своєї орбіти набирає тепер небувалої форми.

Мало хто з-поміж тих людей, що не перейшли наукової муштри, можуть уявити собі безмірну відокремленість сонячної системи. Сонце з плямами його планет, порошинами планетоїдів та найлегшими його кометами плаває в порожній безмежності, яка перевищує всяку уяву. За орбітою Нептуна простягається простір, так само порожній, скільки може пройняти людське спостереження, холодний, німотний і темний, на протязі двадцятьох мільйонів раз по мільйонові миль. Це наймінімальніший підрахунок віддалення, яке треба перетяти, щоб досягти найближчої зорі. І наука людська свідчить, що ніщо, крім небагатьох комет, менш матеріяльних, ніж найтонше полум'я, ніколи не перетинало тієї безодні простору, доки не з'явився там оцей мандрів-

ник. То була величезна маса матерія, простора й важка, що злинула несподівано з чорної таємности неба на сонящне сяйво. Другого дня її було ясно видно в добрий телескоп, як пляму з ледве примітним діяметром в сузір'ї Лева, близько Реґула, а незабаром її вже можна було побачити і крізь театральний бінокль.

На третій день нового року газети вперше з'ясували читачам обох півкуль справжнє значення цього незвичайного небесного явища. «Зіткнення Планет»—такий дала заголовок новині одна з лондонських газет і навела Дюшенову думку, що ця дивна планета мабуть зіткнеться з Нептуном. Автори передових статтей розвелися на цю тему, такщо 3-го січня майже в кожній із світових столиць очікувано, щоправда, не зовсім свідомо, якихсь неминучих подій на небі. І коли ніч обійшла слідом за сонцем землю, тисячі людей звели очі до неба і побачили... старі, знайомі зорі, такі самі, як завжди.

Так тривало до того часу, коли над Лондоном зайнялася зоря, закотився Поллукс і зірки вгорі зблідли. То була зимова зоря, кволе набігання, крапля за краплею, денного світла, і огні газові та свічки світилися жовтим світлом у вікнах, показуючи місця, де люди не спали. І от полісмен, позіхаючи, побачив її; заклопотані юрби зупинилися на базарах, пороззявлявши роти; робітники, що завчасно повиходили на роботу, молочарі, фурмани газетних фурґонів, виснажені й бліді гульвіси, розходячись по хатах, безпритульні волоцюги, вартові на своїй варті, і—по селах—хлібороби, йдучи важкою ходою на поле, браконьєри, добуваючись крадькома додому, вся країна, що ворушилась у досвітніх сутінках, і далеко на морі моряки, дожидаючи дня на вахті,—всі побачили велику білу зорю, що виринула враз на сході.

Вона була ясніша за всі зорі на нашому небосхилі, ясніша навіть за вечірню зорю, коли та доходить найбільшого блиску. Вже збігла година, відколи розвидніло, а вона все ще палала білим розложистим сяйвом, перетворившись з мерехтливої крапки на маленьке променисте кружало. І там, куди не сягає наука, люди дивились і лякалися, нашіптуючи один одному про війни та моровиці, що їх провіщало це огняне знамено на небі. Сміливі бури, темні готентоти, неґри з Золотого Берега, французи, еспанці,

португальці стояли в гарячім промінні світання, стежачи за тим, як заходила дивна нова зоря.

І в сотнях обсерваторій панувало стримане зворушення, що дійшло своєї вершини, за малим не розлігшись здивованим скриком, коли два далекі тіла метнулись одно до одного. Скрізь знялася метушня з фотографічними апаратами і спектроскопами, з усяким приладдям, щоб звіковічити невидане разюче явище, загибіль цілого світу. Бож справді цілий світ, планета-сестра нашої землі, багато більша за нашу землю, так раптово спалахнула поломінною смертю. Нептун дістав відвертого і чесного удару від дивного вихідня із зовнішнього світу,—і тепло, наслідок зіткнення, вмить перетворило обидві тверді кулі у величезну розпечену масу. Того дня ввесь світ побачив за дві години до сходу сонця велику білу бліду зорю. Вона поблякла тільки тоді, коли подалася на захід і сонце знялося над нею. По всіх усюдах дивувались на неї люди, але ніхто не був такий здивований, як моряки, що звикли спостерігати зоряне небо: вони були далеко на морі і нічого не чули про неї, аж от тепер побачили, як вона зійшла, немов маленький місяць, підбилась до зеніту, зависла над головою і поринула на заході, як скінчилася ніч.

І коли незабаром сходила вона над Европою, скрізь збиралися юрби спостережників—на схилах пагорків, на покрівлях будинків, на видних місцях, не відриваючи очей від сходу, де мала зійти велика нова зоря. Її упереджало біле сяйво, біла сліпуча заграва, і ті, що дивились минулої ночі на її народження, скрикнули, побачивши її тепер: «Вона більша! Вона ясніша!» І справді, щербатий місяць, одна чвертина повного, що саме сідав на заході, був багато блідіший за неї, та навіть на всю, на повну свою величінь, навряд чи міг він тепер рівнятися блиском до маленького кола дивовижної нової зорі.

«Вона ясніша!»—кричала юрба на вулицях. Але по темних обсерваторіях спостережники переглядались один з одним, затаївши дух. «Вона ближче!» казали вони. «Ближче!».

І один голос вторував другому: «Вона ближче!» Телеграф підхопив, вистукуючи, ці слова, вони забреніли по телефонних дротах, їх у тисячах міст набрали заяложені складачі. «Вона ближче!» Люди, що писали в конторах, поку-

дали свої пера, вражені чудною подією. Люди, що балакали в тисячах місць, натрапили враз на химерну можливість, що крилась у цих словах: «Вона ближче!» Вістка мчала збудженими вулицями; її вигукували на скутих морозом дорогах тихих сіл; люди, що вичитали її з тремтячих шпальт, зупинялися в осяяних жовтим світлом дверях і викрикували її подорожнім. «Вона ближче!» Розчервонілі й блискучі красуні, почувши новину, переказану в жартівливому тоні між двома танцями, вдавали, ніби це їх надзвичайно зацікавило. «Ближче! Невже? Як це цікаво. Які розумні-розумні мають бути ті люди, що викривають такі речі!».

Самотні мандрівці, чвалаючи зимової ночі, мурмотіли, щоб підбадьорити себе, підводячи очі до неба: «Треба, щоб вона ще більше наблизилась, бо ніч така ж холодна, як людське милосердя. Щось не стало тепліше від того, що вона ближче. Все те саме».

«Що мені до цієї нової зірки!» лементувала жінка, стоячи навколішках коло свого небіжчика.

Школяр, уставши раненько, щоб підучитись до іспиту, заплутався вкрай, помітивши велику білу зорю, що ясно і повно світила крізь морозяні квіти на його вікні. «Центровідбіжна, центротяжна», бубонів він, спершись підборіддям на свій кулак. «Спинити планету серед її ходу, позбавити її відбіжної сили, що тоді? Центротяжна переможе і планета впаде на сонце. І це...»

«Чи не перетинається часом її путь з нашою? Хотів би я знати...»

День той згас, як усі його брати, і дивовижна зоря зійшла знову на останній сторожі морозяної темряви. І була вона тепер така промениста, що прибутний місяць здававсь лиш блідою жовтою примарою, власним своїм велетенським привидом, що навис над заходом. В одному місті у південній Африці справляв весілля великий чоловік, і вулиці було пишно розцвічено огнями, щоб вітати його поворот з молодою. «Навіть сами небеса зілюміновано сьогодні», казали облесні прибічники. Під сузір'ям Козерога двоє коханців-ягрів, відкинувши страх перед диким звіром і нечистою силою палкого кохання ради, затаїлися в очеретяній гущавині, де блищаки літали в повітрі. «Це наша зоря», шептали закохані, почуваючи себе втішно під її м'яким світлом.

Професор математики сидів у своєму кабінеті, відсунувши від себе папери. Його вирахування були вже скінчені. В білій пляшечці ще залишалося трохи зілля, що дало йому змогу не спати і працювати чотири довгі ночі. Щодня викладав він лекції своїм студентам, спокійний, точний, терплячий, як завжди, і потім негайно повертався до цих важливих вурахувань. Лице в його було трохи схудле і виснажене з штучно підтримуваної бадьорости. На якийсь час він, здавалося, поринув у задуму. Потім підійшов до вікна, і фіранка клацнулт і піднялась догори. На півдорозі до зеніту, над скупченням дахів, над димарями й шпилями міськими зависла зоря.

Він подивився на неї, як дивляться в очі хороброму ворогові. «Ти можеш убити мене», сказав він згодом, «але я вміщаю тебе, так само як увесь всесвіт, у цьому маленькому мозкові. Я не помінявся б. Навіть тепер».

Він глянув на пляшечку з зіллям. «Більше не буде потреби спати».

Другого дня опівдні, хвилина в хвилину, він увійшов до своєї авдиторії, поклав капелюха на край стола за давнім своїм звичаєм і уважно вибрав великий шматок крейди. Студенти посміювалися з того, що він не міг, викладаючи, не крутити в пальцях шматка крейди, і одного разу призвели його до цілковитої безпорадности, сховавши цей доконче йому потрібний додаток. Він увійшов, обвів очима з-під сивих брів амфітеатр молодих, свіжих облич і звернувся до них з промовою, як завжди, свідомо-простою. «Постали обставини», сказав він і спинився, «обставини незалежні від мене, які не дадуть мені довести до кінця курс, що я намітив. Може виявитися, панове, дозволю собі сказати коротко й просто, що Людина існувала марно».

Студенти ззирнулися між собою. Чи так вони почули? «Збожеволів чи що?» І вже брови піднеслися, вискалилися зуби, та одно чи два лиця не втратили уважливого виразу перед спокійним, облямованим сивизною професоровим обличчям. «Буде цікаво», казав він далі, «присвятити цей ранок викладові тих вирахувань, що привели мене до цього висновку, скільки я зможу з'ясувати це вам. Припустімо...»

Він обернувся до таблиці, обмірковуючи діяграму, як робив те звичайно.

До чого це стосувалось: «існувала марно?» спитався пошепки один студент у другого. «Слухай», відповів той, кивнувши головою на професора.

І незабаром вони почали розуміти.

Тієї ночі зоря зійшла пізніше, бо її власне простування в східньому напрямку трохи відхилило її путь крізь сузір'я Лева до Діви, і вона була така блискуча, що небо перетворилося на осяйну синяву, коли вона зійшла, і всі зорі крім Юпітера, що стояв близько зеніту, Капелли, Альдебарана, Сіріюса та голоблі Воза загасли одна по одній. Була вона біла й прекрасна. В багатьох місцях світу оточало її тієї ночі бліде коло. Вона помітно збільшилася. На чистому тропічному небі, що переломлює світло, вона видавалася рівною трохи не чверті місяця. В Англії землю ще сковував мороз, але було так видно, наче тривала місячна ніч в середині літа. При цьому холодному ясному сяйві можна було вільно читати звичайний друк, і міські огні світилися жовто і тьмяно.

Ніде ніхто не спав тієї ночі. Над усім християнським світом завис похмурий стугін: по селах—тихий, мов бджоли бреніли у вересі, гучний і пронизливий—над містами. То дзвони гули на мільйонах пожежних башт і дзвіниць, закликаючи людей не спати і не грішити, а забиратися до своїх церков та молитися. А вгорі, зростаючи і розжеврюючись в міру того, як земля котилася своїм шляхом і минала ніч, здіймалась сліпуча зоря.

По всіх містах світились усю ніч огні, сяяли корабельні пристані і всі дороги, що вели на високості, були освітлені і повні людей. І на всіх морях, що обмивають береги цивілізованих країн, пароплави з тремтячими машинами і кораблі з напнутими вітрилами, вщерть повні людей і живої тварі, пливли в океан і на північ. Бо вже телеграф переказав застереження ученого математика всьому світові і їх перекладено на сотні мов. Нова планета і Нептун, злучившись у полум'яних обіймах, летіли шаленим летом, наближаючись щораз більше до сонця. Щохвилини ця огняна маса пролітала сотні миль і щохвилини збільшувалась її жахлива швидкість. Зберігаючи свій теперішній напрямок, вона повинна була б пролетіти на сто мільйонів миль від землі і навряд чи їй пошкодила б чимсь. Але ж недалеко призначеної їй путі, закимщо тільки злегка

зачеплена, оберталась могутня планета Юпітер із своїми місяцями, плаваючи в своїй пишноті навколо сонця. Притягання поміж огнистою зорею і найбільшою з планет тепер щохвилини зростало. А наслідок цього взаємного тяження? Юпітер неминуче збочить із своєї орбіти на еліптичну путь, і споломеніла зоря, відхилившись через його притягання далеко вбік від своєї дороги до сонця, «зробить криву» і, хоч може й не зіткнеться з нашою землею, та, напевно, пролетить дуже близько від неї. «Землетруси, вибухи вульканів, циклони, височенні буруни на океанах, поводі і безупинне підвищування температури, що його меж я не можу визначити»,—так пророкував професор математики.

І вгорі, немов потверджуючи його слова, самотня, холодна й бліда, блискотіла зоря близької загибелі.

Багатьом з тих, що вдивлялись у неї тієї ночі аж їм очі боліли, видавалося, що вона помітно наближається. В ту ніч змінилася теж і погода, і мороз, що сковував усю центральну Европу, Францію й Англію, заступила відлига.

Але ж що я вам казав про людей, які молилися цілісіньку ніч, відпливали на суднах, тікали в гори, то ви ні в якому разі не повинні собі уявляти, нібито всю земну кулю пойняв уже жах перед зорею. Направду, звичка і звичай усе ще панували над світом, і за вийнятком балачок на дозвіллі та милування розкішною ніччю дев'ять людей з десятьох усе ще клопоталися своїми щоденними справами. По всіх містах, за малими вийнятками, крамниці відчинялись і зачинялися певного часу, лікар і трунар справляли своє діло, робітники збиралися на фабриках, салдати муштрувались, школярі вчилися, коханці прагли один одного, злодії засідали й тікали, політики складали свої проєкти. Друкарські газетні варстати грюкотіли вночі і чимало священиків різних визнаннів відмовлялись відчиняти свої святі будинки, щоб не сприяти тому, що вони вважали за безглузду паніку. Газети нагадували приклад 1000-го року, бо й тоді люди чекали кінця світу. Ця зоря зовсім не була зорею, а просто газом, кометою, а хоч би й була вона зорею, то все одно не могла б зачепити землю. Таке явище не мало собі прецедентів. Здоровий розум геть усюду змагався проти сліпого жаху, презирливий, глумливий, ворожий до впертих боягузів. Тієї ночі в п'ятнадцять-на-восьму за Ґрінічським часом зоря підійде най-

ближче до Юпітера. Отоді й побачить світ, як повернеться справа. Грізні застереження ученого математика багатьом видавалися тільки хитромудрим способом самого себе зреклямувати. Нарешті, здоровий розум, трохи зігрівшись з змагання, доводив непохитність своїх переконань тим, що лягав спати. Отже дикунство та неуцтво, вже потомлені новиною, бралися до нічних своїх справ; і тваринний світ, крім собаки, що заводив де-не-де, не звертав на зорю найменшої уваги.

І навіть спостережники в европейських державах, побачивши нарешті зорю, що, правда, зійшла на годину пізніше, але не збільшилася проти минулої ночи, ладні вже були взяти на глум ученого математика і вважати, що небезпека минула.

Та незабаром глузування вщухло. Зоря почала зростати, вона зростала з жахливою впертістю з години на годину, щогодини трохи більша, трохи ближча до опівнічного зеніту, розпаляючись ясніше і ясніше, доки не перетворила ніч на другий день. Коли б вона прямувала просто до землі, замість робити криву, якби не витрачала своєї швидкости на Юпітера, вона перестрибнула б проміжну безодню за один день, а так їй треба було п'ять цілих днів, щоб пролетіти повз нашу планету. Другої ночі вона дійшла розміру третини місяця, перш ніж далася на очі англійцям,—і от звільжило. Над Америкою знялась вона як повний місяць завбільшки, але сліпуче біла й жарка. Зірвався гарячий вітер, зміцнюючись дедалі, зоря підбивалася вгору, і у Вірґінії, в Бразілії і в долині ріки св. Лаврентія світилась вона перемінним сяйвом, то виринаючи, то знов ховаючись у буревої кошлатих грозових хмар, серед фіялкових сполохів блискавки і небувалого граду. В Манітобі була відлига і спустошлива повідь. І на всіх горах земної кулі почали танути тієї ночі сніги і лід, усі ріки, що течуть з високостей, понеслись повноводі, каламутні, і незабаром—на їх верхів'ях—закрутились на хвилях дерева і тіла людей та тварин. Вода прибувала невпинно, і, виступивши нарешті з берегів, ринула слідом за втікачами-долинянами.

Уздовж берегів Арґентіни і в південній частині Атлантійського океану припливи були вищі, ніж будьколи за людської пам'яті, і бурі в багатьох місцевостях заганяли

на кільканадцять миль воду в глиб країни, заливаючи цілі міста. І спека так збільшилася тієї ночі, що коли зійшло сонце, то всім здалося, наче б то тінь упала на землю. Почалися землетруси, безнастанно зростаючи, аж от здовж усієї Америки від Полярного Кола до Рогу Горна стали зсовуватися згірки, став колотися ґрунт, а мури та будинки розсідалися і валились. Зсунувся цілий схил Котопаксі, і лява вибухла таким височенним стовпом, потекла таким рідким, широким і бистрим потоком, що за один день досягла моря.

Так зоря, з блідим місяцем позаду в своєму вирі, перейшла над Тихим океаном, волочачи за собою мов розкішний шлейф громові хуртовини та щораз вищу хвилю припливу, що здіймалась слідом за нею, пінява й жаденна, затоплюючи один по одному острови, змиваючи геть-чисто людей, доки не докотилась нарешті, в сліпучому блискові, подихаючи огнем і жаром і ревучи несито,—навальна, жахлива стіна води п'ятсот футів заввишки,—до берегів Азії і не ринула на рівнини Китаю. Якийсь час зоря, жаркіша тепер і більша й ясніша за сонце в зеніті, засипала нещадним блиском багатолюдну простору країну: міста і села з їх паґодами і деревами, розлогі лани і ниви, мільйони безсонного люду, що дивилися з безпорадним жахом на розпалене небо,—коли враз розлігся в повітрі приглушений рев припливу, раз-по-раз гучнішаючи. І так було з мільйонами людей тієї ночі—втікання наосліп, важке від спеки тіло, гаряче й коротке дихання, і приплив, наче біла валка́ стіна за плечима. І потім смерть.

Китай осявало біле полум'я, але над Японією, над Явою і всіма островами східньої Азії велетенська зоря світилася немов тьмяна червоноогниста куля крізь пару і дим і попіл, що ними вітали вулькани її пришестя. Вгорі була лява, гарячі гази і попіл, а долі клекотіли буруни і вся земля стрясалась і глухо гримотала від підземних ударів. Скоро споконвічні сніги Тібету й Гімалаїв почали танути і стікати наниз мільйонами струмків, що дедалі глибшали і зливалися один з одним, на рівнини Бірми та Індостану. Буйне верховіття індійських джунґлів горіло в тисячах місць і внизу, у прибутній воді кругом стовбурів ворушилися темні істоти, все ще безсило змагаючись і відбиваючи своїми тілами кривавочервоні язики

полум'я. Безліч чоловіків і жінок тікали без пам'яті широкими річними шляхами до цієї єдиної, до останньої надії людства—чистого моря.

Зоря зростала, з жахливою швидкістю робилася більша, жаркіша, ясніша. Тропічний океан позбувся своєї фосфоресценції, і пара клуботалась химерним плетивом над бурхотінням чорних хвиль, де темніли тут і там кораблі, здобич хуртовини.

І тоді сталося чудо. Тим, що дожидалися в Европі сходу зорі, видалося, що земля перестала обертатися навколо своєї осі. В тисячах відкритих місцевостей, на низині і на горах, люди, втікши туди від поводі, від падіння будівель, від зсовування сугорбків, марно чекали цього сходу. Збігали години в страшній невідомості, а зоря не сходила. Знову побачили люди перед собою старі сузір'я, що їх уже вважали за навіки загиблі. В Англії над головою було чисте розпалене небо, хоч земля ввесь час двигтіла, але над тропіками визирнули крізь серпанок пари Сіріюс, Капелла й Альдебаран. І коли нарешті велика зоря зійшла мало не десятьма годинами пізніше, посередині її білого серця виднілося чорне кружало, і зараз же близько неї знялося сонце.

І коли зоря почала спускатися над Азією і висіла над Індією, затяглося туманом її сяйво. Вся індійська рівнина від гирла Інду до Ґанґових гирел була в ту ніч пустинею мілкої лискучої води, звідки виставали храми і палаци, насипи і пагорки, чорні від люду. Кожний мінарет був ґроном людей, що падали один по одному в каламутну воду, коли спека чи острах їх перемагали. Вся країна від кінця до краю здавалася єдиним зойком, коли враз над цим горном відчаю пролинула тінь, дихнув холодний вітер і в схолоднілому повітрі почали купчитися хмари. Люди, що дивилися вгору, аж їм очі посліпли, побачили, що на її блискуче сяйво напливає чорне кружало. То місяць став між зорею і землею. І тільки людям блиснула надія, як із сходу з химерною, незбагненною швидкістю виплигнуло сонце. І тоді зоря, сонце і місяць рушили разом небесами.

На око европейського спостережника, зоря і сонце зійшли разом, одно біля одного, мчали якусь годину шалено, потім тихше, і, нарешті, зупинилися: зоря і сонце

поринули в одно єдине сліпуче полум'я в зеніті неба. Місяць не затемнював більше зорі і зник з очей у небесному сяйві. І хоч ті, що зостались живі, здебільшого спостерігали все це з тією тупою байдужістю, що до неї призводять голод, утома, спека та розпач, а все ж іще знайшлися люди здібні зрозуміти значення цього явища. Зоря і земля підійшли якнайближче одна до одної, обійшли одна кругом одної, і зоря проминула землю. Вже вона віддалялася швидше і швидше на останньому перегоні запаморочливого свого лету до сонця.

І тоді, заступаючи небо, почали набігати хмари, грім і блискавиця оповили світ пишними шатами, над усією землею перейшла така злива, якої ніколи не бачило людство, і там, де недавно палали навпроти хмарового намету червоним огнем вулькани, потекли струмки болота. Скрізь збігали з суходолу води, залишаючи після себе замулені руїни, і земля з її безладдям, з усім, що спливало на її водах, з мертвими тілами людей і тварин—її дітей—нагадувала розмитий бурею берег. Багато днів стікала вода з суходолу, забираючи з собою ґрунт, дерева і будівлі, накопичуючи велетенські загати, викручуючи глибокі яруги. Дні блиску і спеки поступилися місцем дням темряви. І ввесь той час, довгі тижні і місяці, двигтіла і стрясалась земля.

Але зоря проминула землю, і зголоднілі люди, лиш поволі добираючи смілости, вже могли повертатися назад до своїх зруйнованих міст, до похованих під заваллям і намулом житниць, до затоплених нив. Ті судна,—не багато таких було, —що врятувались від тогочасних бур, добулися, приголомшені і пошпетані, обережно зондуючи свою путь поміж новими зазначками й обмілинами, до знайомих гаванів. І коли шторм ущух, клімат скрізь зробився тепліший, сонце збільшилось, а місяць зменшився до одної третини колишнього свого розміру, і зміна всіх його фаз забирала тепер вісімдесят діб.

Та про нове братерство, що постало між людьми згодом, про рятування законів, книжок і машин, про дивні переміни в Ісляндії, Ґренляндії і на берегах Беффінової затоки, що їх моряки, прибувши туди невдовзі, побачили зеленими і розкішними, аж очам своїм не хотіли вірити,—про все це не каже нічого ця історія. Мовчить вона теж і

про просування людства, відколи земля зробилась тепліша, на північ і на південь до самих бігунів. Вона говорить тільки про з'явлення та зникнення зорі.

Марсіянські астрономи (бо й на Марсі є астрономи, хоч і як неподібні до людей ці істоти), звичайно, були дуже зацікавлені цими подіями. Певна річ, вони розглядали їх із свого власного погляду. «Беручи на увагу великий розмір і високу температуру ядра, кинутого крізь нашу соняшну систему на сонце,—писав один марсіянець,—нас не може не вражати, що земля, якої воно за малим не торкнулося, зазнала так мало шкоди. Всі знайомі нам обриси суходолів і морів залишились незмінні і єдина реальна переміна полягає, здається, у зменшенні білої смуги (гадають, що то лід), навколо кожного з обох бігунів».

Це тільки доводить, якими малими можуть здатися людські катастрофи на віддаленні кількох мільйонів миль.

АРМАҐЕДДОН *.

Чоловік з блідим обличчям ввійшов у ваґон на станції Реґбі. Він не поспішав, хоч носильник підгонив його, і ще навіть тоді, як стояв він на плятформі, я зауважив, який у нього виснажений вигляд. Зідхнувши, він сів у кутку проти мене, спробував був закутатися в свій плед і застиг, втопивши непорушний погляд просто себе. Коли це він відчув, що я дивлюся на нього, скинув на мене очима і мляво простяг свою руку за газетою. Потім він знову глянув на мене.

Я вдав, ніби читаю. Я побоювався, що мимоволі збентежив його, і дуже здивувався, коли він заговорив зо мною.

— Пробачте,—спитав я,—що ви сказали?

— У цій книжці,—повторив він, показуючи кощавим пальцем на мою книжку,—написано про сни?

— Звичайно,—відповів я, бо книжка та була «Тлумачення Снів» Фортнем-Роско, і заголовок її стояв на оправі.

Незнайомий помовчав трохи, наче шукаючи слів.

— Так,—промовив він нарешті,—та вони нічого не можуть сказати вам про це.

Я спершу не зрозумів був.

— Вони нічого не знають,—додав він.

Я подивився на нього уважніше.

— Сни бувають різні,—вів він далі.

Проти цього я не суперечив.

---

* Армаґеддон—в апокаліпсисі місце останньої битви всіх земних царів.

— Я вважаю...—він спинився вагаючись.—Чи вам коли снилися сни? Я хочу сказати—яскраво.

— Я рідко коли бачу сни,—відповів я.—Навряд чи випадає мені бачити хоч би зо три таких яскравих сни за рік.

— Ага!—мовив він спроквола, наче про щось думаючи.

— Ваші сни не сполучаються з вашими спогадами?—спитав він коротко.—Це ніколи не збивало вас з пантелику? Траплялося таке з вами, чи ні?

— Майже ніколи. Хібащо зрідка спливає якийсь сумнів, та й то на короткий час. Гадаю, що це мало з ким трапляється.

— А він згадує про це?—незнайомець показав на книжку.

— Він каже, що часом таке буває, і пояснює все, як це роблять звичайно, підвищеною чутливістю, зауважуючи, ніби це трапляється як вийняток, а не як правило. Вам мабуть відомі ці теорії.

— Дуже мало. Знаю лише те, що вони помилкові.

Його млява рука якийсь час бавилася віконним ременем.

Я хотів був повернутися до своєї книжки, і це десь певно підказало йому нове запитання. Він нахилився вперед і майже торкався мене.

— Чи бувають так звані сни з продовженням,—оті, що сняться ніч за ніччю?

— Гадаю, що бувають. Про такі випадки пишуть в усіх книжках про психічні хвороби.

— Про психічні хвороби? Так. Там мабуть що й пишуть. Це найпридатніше місце для них. Та що я хотів сказати?..—Він глянув на свої кощаві пальці.—А чи завжди це—сни? І чи сни це, чи щось інше? Може це щось інше?

Я урвав би цю настирливу розмову, коли б не ота напружена тривога на його обличчі. Як зараз бачу його погаслі очі, почервонілі вії,—вам, певно, відомий такий погляд.

— Я не обстоюю своєї думки,—сказав він,—та це мене вбиває.

— Сни?

— Коли хочете, зовіть це снами. Ніч за ніччю. Яскраво!.. Так яскраво... Це все (він показав на місцевість,

що мріла за вікном) видається нереальним в порівнянні з тими снами. Я ледве пам'ятаю, хто я, яка моя професія...—Він спинився.—Навіть тепер...

— Сон ще триває, хочете ви сказати?—спитав я.

— Він скінчився.

— Тобто?

— Я вмер.

— Умерли?

— Мене розчавлено, вбито, і тепер моє *я*, все те, чим я був у тому сні,—мертве. Мертве назавжди. Бачте, мені снилось, що я інша людина, живу в іншій частині світу і в іншому часі. Мені снилося це з ночі в ніч. Кожної ночі я прокидався в іншому житті. Живі сцени, живі події—поки не прийшов кінець.

— Поки ви не вмерли?

— Поки я не вмер.

— А з того часу?

— Ні,—сказав він.—Дякувати богові, то був кінець сну...

Я зрозумів, що не відбудуся від цього сну. До того ж мені треба було ще цілу годину їхати, вже смеркало, а Фортнем-Роско не дуже цікава книжка.

— Живете в іншому часі...—зауважив я.—Ви хочете сказати, в іншому столітті.

— Так.

— В минулому?

— Ні, в майбутньому.

— Наприклад, в тритисячному році?

— Не знаю, в якому році. Я знав уві сні, тобто коли спав, та не тепер... не тепер, коли я не сплю. Я багато чого забув, відколи прокинувся, хоч знав усе, коли впав... Вони називали роки не так, як ми звемо... Як то сони звали їх? —Він приклав руку до чола.—Ні,—сказав він,—я забув.

Він безсило всміхнувся. Яку хвилину я боявся, що він не розкаже свого сну. Загалом я ненавиджу тих людей, що розповідають про свої сни, але це був особливий випадок. Я навіть допоміг йому.

— Це почалось...—підказав я.

— Це було, як у житті, з самого початку. Здавалось, я враз прокинувся уві сні. Дивно, що в тих своїх снах

я ніколи не згадував теперішнього свого життя. Те життя вві сні наче б то захоплювало мене всього. Може статися... Та я розкажу вам, якого я себе бачу, коли пробую пригадати все. Спочатку в моїх спогадах нема нічого виразного; потім виявляється, що я сиджу немов у якійсь лоджії [30] і милуюся чистим морем. Я дримав, і враз прокинувся бадьорий і жвавий, зовсім не сонний,—прокинувся, бо дівчина перестала обвіювати мене віялом.

— Дівчина?

— Так, дівчина. Не перебивайте, бо ви мене зіб'єте.— Він раптом примовк.—Ви не подумаєте, що я божевільний?—спитався він.

— Ні,—відповів я,—вам снився сон, розкажіть його мені.

— Так от, кажу, я прокинувся, бо дівчина перестала обвіювати мене. Ви розумієте, я зовсім не здивувався, не збентежився, що перебуваю там. Я не відчув, що опинився там несподівано. Я все сприйняв просто так, як воно було. Спогад про це життя, про життя дев'ятнадцятого століття, злиняв, ізник, мов сон. Я все знав про себе, знав, що мене вже звуть тепер не Купер, а Гедон, і знав про свій стан в суспільстві. Я багато чого забув відтоді, як прокинувся, в пам'яті моїй великі прогалини,— але тоді все було зрозуміло й логічно.

Він знов замовк вагаючись, схопив ремінь од вікна, нахилився вперед і благально глянув на мене.

— Вам не здається, що це дурниця?

— Ні, ні!—скрикнув я.—Говоріть далі. Скажіть, що ж то була за лоджія.

— То не була справжня лоджія,—не знаю, як би її назвати. Вона була мала і виходила на південь, уся в затінку, крім півкола над бальконом, звідки видно було небо, море і куток, де стояла дівчина. Я лежав на канапці,— то була металева канапка з легкими смугастими подушками,—і дівчина стояла плечима до мене, схилившись на бильця балькона. Проміння вранішнього сонця падало їй на вухо і щоку. Її гарна біла шия, кучеряві коси і білі плечі освітлювало сонце, а ґраційну постать вкривала прохолодна блакитна тінь. Убрана була вона,—не знаю, як би це описати,—в щось таке легеньке, прозоре. Так вона стояла передо мною, і я зрозумів, яка чарівна

й бажана була вона, так наче я ніколи її до того часу не бачив. А коли я нарешті зідхнув і звівся на лікоть, вона обернулась...

Він спинився.

— Я прожив п'ятдесят три роки на світі. В мене була мати, сестра, приятельки, дружина й дочки,—всі їхні обличчя, всякі відміни виразу їх я пам'ятаю, та лице цієї дівчини багато реальніше для мене. Коли я згадую його, я бачу його перед собою мов живе, я міг би намалювати його. І все ж...

Він замовк, я так само нічого не говорив.

— Лице ваших снів... ваших мрій... Вона була чарівна. Не тією страшною, холодною красою, що викликає побожність, як краса святої; не тією, що збуджує пристрасть, а тією, що просвітлює душу—лагідна усмішка ніжних уст і замислені сірі очі. Рухи її були такі ґраційні, здавалося, вся краса світу відбивалась у ній...

Він урвав, схиливши голову і закривши лице руками. Потім він глянув на мене і почав розказувати далі, вже й не намагаючись більше критися, що вірить в абсолютну реальність свого переживання.

— Бачите, ради неї я зрікся всіх своїх намірів, честолюбства, зрікся всього, чого прагнув, чого бажав. Я був видатною людиною, там, на півночі, впливовою, багатою і знаною, але ніщо не могло рівнятися до неї. Я приїхав з нею туди, в те місто сонця й насолоди, покинувши все на призволяще, щоб радуватися з життя хоч на схилі своїх літ. Доки я любив її, не знаючи, чи думає вона про мене, не знаючи, чи вона зважиться, чи зважимося ми,—життя здавалося мені марним і нікчемним, ніщо для мене не мало ніякої вартости. Так воно й було: все марнота. Ніч за ніччю і довгі дні я нудьгував і мучився—душа моя боролась з забороненим.

— Та всього цього не можна переказати іншій людині. Це—лише натяк, лише тінь, це—як той світ, що сходить і заходить. Тільки поки він отут, перед очима,—все, все напрочуд міняється. Річ у тому, що коли настала криза, я покинув усе на призволяще і поїхав.

— Кого покинули?—спитав я, не розуміючи.

— Людей, там, на півночі. Треба вам знати, ввісні я був великою людиною, такою, якій вірять, за якою йдуть.

Мільйони людей, ніколи мене й не бачивши, ладні були на всякі вчинки, на небезпеку лише тому, що безоглядно вірили мені. Я провадив цю гру цілі роки, цю велику і важку гру, цю небезпечну, жахливу політичну гру, серед інтриґ і зради, промов і заколотів. То була простора, невпокійна країна, і кінець-кінцем я зробився проводирем у боротьбі із Зграєю—так їх і звали Зграєю,—з тією системою шахрайських плянів, ганебного честолюбства, задурювання людей безглуздим прожектерством і голосних льозунґів, з тією Зграєю, що з року в рік підбурювала і засліплювала народ і тягла його до неминучої загибелі. Ви, звичайно, не зрозумієте, який складний і темний був той час. Та я все знав—уві сні—до найменших дрібниць. Гадаю, все воно снилось мені перед тим, як я прокинувся, і неясні риси якоїсь нової подробиці ще стояли в моїй уяві, коли я протирав очі. То була брудна, небезпечна справа, і я дуже зрадів, побачивши ясне соняшне сяйво. Я підвівся на канапці, не відриваючи очей від дівчини і безмежно втішаючись з того, що встиг, поки ще не пізно було, відмовитись від тієї метушні, від того шаленства й насилля. Кінець-кінцем, думав я, тут—життя, кохання, краса, бажання, насолода. Чи не дорожче все це за похмурі змагання за невідому, непевну, нехай і ґрандіозну мету? І я кляв себе, що завжди прагнув бути вождем замість присвятити все своє життя коханню. А потім подумав, що коли б я з юнацтва ставив до себе менші вимоги і не жив так суворо, як досі, то, можливо, змарнував би свої сили на нікчемних, негідних жінок. Ця думка сповнила мене всього коханням і ніжністю до моєї дорогої владарки, що прийшла нарешті і примусила мене... примусила своїми непереможними чарами покинути колишнє життя.

«Ти варта цього», казав я сам собі, «ти цього заслуговуєш, моя кохана! Ти варта гордости, хвали, всього найкращого в світі. Кохана! Володіти т о б о ю—варто всіх їх разом». На мої слова вона обернулась.

— Іди сюди й поглянь,—скрикнула вона, і я ще й досі чую її голос,—глянь, як сонце сходить над Монте-Соляро.

— Пам'ятаю, я скочив на ноги і підійшов до неї. Вона поклала білу свою руку на плече мені і показала на громадище вапнякових скель, що наче оживали, залляті

рожевим соняшним сяйвом. Я подивився туди. Та перше я зауважив, як промінь сонця голубив її щоки і шию. Як описати вам усе, що розгорталося перед нашими очима? Ми були на Капрі...

— Я теж бував на Капрі,—промовив я,—здіймався на верховину Монте-Соляро і пив там vero Capri—каламутне питво, схоже на сидр.

— Ага!—підхопив чоловік з блідим обличчям,—то може ви скажете мені, чи справді то було Капрі, бо в тутешньому своєму житті я ніколи там не бував. Ось я зараз змалюю вам. Ми жили в маленькій кімнатці, в одній з незліченних маленьких кімнаток, прохолодних і ясних, висічених з вапняка на якомусь розі, високо над морем. Бачите, ввесь острів являв собою наче один велетенський готель надзвичайно складної будови, а по той бік рогу на цілі милі тяглися пливучі готелі і величезні пливучі ж помости, де приставали літальні машини. Це звалося Містом Насолоди. Певна річ, нічого цього не було за ваших часів... тобто я хотів сказати, цього нема тепер. Так, звичайно,—тепер!

— Отже наша кімната була з самого краю рогу, такщо видно було і схід і захід. На сході підносилася висока скеля,—мабуть із тисячу футів заввишки,—холодна й сіра, крім одної вузенької яснозолотої смуги; далі простягався Острів Сірен і стримкий берег, що губився в далині, зливаючись з гарячим промінням ранішнього сонця. Глянувши на захід, можна було виразно побачити поблизу маленьку затоку і вузьку прибережну смугу, ще повиту тінню. І з тієї тіні високо і гордовито здіймався Соляро, рожевий, золотоверхий, як гордопишна красуня, а поза ним плив на небі блідий місяць. Перед нами ж від сходу до заходу стелилося барвисте море, покрапковане маленькими човнами під вітрилами.

— Звичайно, на сході ті човни були сірі, дуже чіткі і виразні, але на заході то були човники з золота, з блискучого золота, кожний—майже як маленьке полум'я. А саме під ними стриміла скеля і в ній—арка. Блакитна морська вода переходила в зелений колір, шумувала навколо скелі, а з-під арки виринав човен.

— Я знаю ту скелю,—сказав я.—Я там за малим не втопився. Зветься вона Фаральйоні.

— І Faraglioni? Еге, вона її так називала,—відповів чоловік з блідим обличчям.—Там трапилась якась то пригода, та це...—Він знову доторкнувся до лоба.—Ні,—додав він,—я забув, яка саме пригода.

— Так, це—перше, що я пам'ятаю, то був перший мій сон—та маленька кімната в затінку, розкішне повітря і небо, кохана дівчина, її освітлені сонцем руки, ошатна її одежа, і як ми сиділи і пошепки розмовляли одно з одним. Ми розмовляли пошепки не тому, що хтось міг нас чути, а тому, що все ще було таке незвичне в наших взаєминах, і наші думки, гадаю, трохи боялися остаточно втілюватися в слова. Тому то й текли вони поволі.

— Ми зголодніли і пішли з нашої кімнати чудними переходами з рухомою підлогою, поки не дісталися до великої їдальні, де бив водограй і грала музика. То було гарне, веселе місце—сонце, плюскотіння води, рокотання струн. Ми сиділи, снідали, усміхалися одно до одного, і мені не хотілось звертати уваги на людину, що пильно стежила за мною з-за сусіднього стола.

— Потім ми пішли в танцювальну залю, та я не можу змалювати її. То було величезне приміщення, більше від усього, що ви будьколи бачили; в одному місці в стіну ґалерії було вмуровано вгорі старовинну браму Капрі. Височіли легкі колони, золоте віття й паростки звисали із стовпів, наче водограї, затоплювали стелю, як вранішня зірниця, переплітаючись, як... як нитки змови. Навколо всієї залі стояли чудові статуї, чудні дракони і дивовижні химери, держачи світники. Всю кімнату заливало штучне світло, ясніше за світанок.

Коли ми проходили повз натовп, усі обертались і дивились на нас, бо всі знали мене з лиця і на ймення, і знали теж, що я несподівано відмовився від влади й боротьби і приїхав сюди. Всі дивились і на мою даму, хоч ніхто не знав напевно, як вона опинилася коло мене, або неправдиво уявляли собі це. І декотрі чоловіки, що були там,—добре знаю,—уважали мене за щасливого, дарма що ім'я моє вкрили безчестя і ганьба.

— Повітря сповнене було музики, гармонійних пахощів і ритму чарівних рухів. Тисячі вродливих людей ходили по залі, товпились в ґалеріях, сиділи тут і там по затишних куточках.

— Усі були одягнені яскраво і заквітчані квітками; тисячі пар танцювали у великому колі, під білими статуями давніх богів, пишні процесії юнаків і дівчат проходили туди й назад. Ми танцювали з нею не нудні одноманітні танці ваших днів... тобто нашого часу, хотів я сказати... а якийсь чарівний, п'янкий танок. Ще й досі бачу я її радісні рухи. Вона, знаєте, танцювала з серйозним обличчям, поважно, і все ж усміхалася до мене, голубила мене—усміхалась і голубила поглядом.

— Музика теж була інша,—промурмотів він.—Вона звучала... ні, я не можу віддати цього; але вона була безмірно багатша і різноманітніша, ніж будь-яка інша музика, що мені доводилося чути в житті.

— Потім,—це трапилося, коли ми танцювали,—підійшов до нас той добродій і почав розмовляти зо мною. Був він худий, енерґійний на вигляд і для такого місця надто звичайно вбраний. Ще за сніданком я помітив, що він стежив за мною, і потім, коли ми йшли до танцювальної залі, я ввесь час уникав зустрічатись із ним очима. Але тепер ми сиділи в маленькій ніші і посміхаючись стежили за розвагами публіки, що снувалася в усіх напрямках по лискучій підлозі,—і він підійшов, доторкнувся до мене і почав розмову, такщо я примушений був слухати його. І він попросив у мене дозволу поговорити зо мною на самоті.

— Ні,—сказав я,—я не маю таємниць від цієї дами. Що ви хочете сказати мені?

— Він відповів, що мова його буде нецікава і, в усякому разі, суха як для дами.

— А можливо, що й для мене?—сказав я.

— Він подивився на неї, наче просив у неї допомоги. Потім раптом спитав мене, чи чув я про ворожу заяву Івішемову. Треба вам знати, що перше Івішем завжди стояв поруч мене на чолі тієї великої партії, там, на півночі. Це була владна, сувора, нетактовна людина, і лише я один умів стримувати і втихомирювати його. Я гадаю, що більше через нього, ніж через мене так тоді всі схвилювались, коли я відійшов,—тому це запитання знову збудило мою цікавість до того життя, що його я на якийсь час покинув.

— Уже багато днів я не цікавився новинами,—сказав я.—Що ж говорив Івішем?

— І він почав швидко розповідати. Мушу сказати, навіть мене вразила Івішемова нерозважність,—такі дикі і загрозливі речі він говорив. Їх посланець не тільки переказав мені слова Івішемові, а й почав просити поради і доводити мені, який я їм потрібний. Поки він говорив, моя дама сиділа трохи нахилившись і стежила за виразом мого обличчя та обличчя мого співбесідника.

— У мені відразу прокинулася моя давня звичка обмірковувати і складати пляни. Я навіть раптом уявив собі свій поворот на північ і ввесь драматичний ефект цього повороту. Все, що говорила ця людина, свідчило, що в партії панує безлад, влада моя була б міцніша, ніж до того, як я виїхав звідти. І тоді я подумав про свою подругу. Бачте... як би вам сказати? Були певні особливости в наших взаєминах,—нема потреби згадувати про них,—і через них вона не могла бути там. Я мусів би залишити її, мусів би одверто й назавжди відмовитися від неї, коли б захотів цілком віддатися своїм справам на півночі. І та людина знала про це, розмовляючи зо мною і з нею, знала це так само добре, як і моя подруга: виконати повинність означало для мене спочатку розлуку, а потім остаточний розрив. Ці думки розвіяли мою мрію про повернення на північ. Я враз обернувся до свого співбесідника, і він подумав був, що його красномовство переконало мене.

— Яке мені тепер діло до всього цього?—сказав я.— З усім цим у мене скінчено. Чи не думаєте ви, що, зрікшись влади і оселившись тут, я кокетую з вашим народом.

— Ні,—запевнив він,—але...

— Так чому ж ви не даєте мені спокою? З усім тим справа скінчена. Тепер я лише приватна особа.

— Так,—відповів він.— Та чи подумали ви?.. Ці чутки про війну, ці зухвалі виклики, ці шалені напади...

— Я встав.

— Ні!—скрикнув я.—Я більше не хочу вас слухати. Я все взяв до уваги, все зважив,—і відійшов від ваших справ.

— Здавалося, він обмірковував, чи є ще надія переконати. Він перевів очі з мене на мою подругу, що стежила за нами.

— Війна,—сказав він, наче сам до себе, потім звільна повернувся і пішов геть.

— Я стояв, охоплений вихором думок, що їх збудив його заклик.

— Тоді пролунав її голос.

— Любий мій,—промовила вона,—коли ти їм потрібен...

— Вона не скінчила своєї фрази і замовкла. Я поглянув на її любе лице, піднесення моє захиталось і зникло.

— Я їм потрібен лише для того, щоб зробити те, чого вони самі не зважуються зробити,—відповів я.—Коли вони не мають довіри до Івішема, нехай самі роблять з ним, як хотять.

— Вона глянула на мене з сумнівом.

— Але війна...—заперечила вона.

— Я помітив сумнів на її лиці, що з'являвся вже й перше,—сумнів щодо мене й себе; перша тінь такого сумніву, правду кажучи, вже могла роз'єднати нас навіки.

— Я був старший за неї і легко міг переконати її в усьому.

— Люба моя,—почав я,—не хвилюйся тим, що трапилось. Ніякої війни не буде. Війни напевно не буде. Часи війни проминули. Вір мені, я знаю, як стоїть справа. Вони не мають ніяких прав на мене, моя люба, і ніхто не має права на мене. Я вільний був вибирати собі життя, і я його вибрав.

— Але ж війна...—сказала вона удруге.

— Я сів поруч неї, пригорнув її одною рукою, а другою взяв її за руку. Я намірився розвіяти її сумніви, хотів розважити її. Я говорив їй неправду, разом з тим і себе обманюючи. А вона надто охоче вірила мені, надто ладна була забути про все.

— Незабаром тінь розвіялася, і ми поквапилися до того місця, де ми купалися щодня,—до ґроти del Bovo Marino. Ми плавали й бризкали одно на одного, гойдаючись на хвилях; мені здавалося, що я стаю легший і дужчий, ніж звичайні люди. Нарешті, ми вийшли з води, радісні, мокрі, і почали бігати поміж скелями. Я передягся в сухий купальний костюм, ми сіли грітися на сонці і я задримав, схиливши голову їй на коліна. Вона поклала мені руку на голову, почала злегка гладити мене по волоссю,—і я заснув. І враз—наче лопнула струна—я прокинувся і очутився в своєму ліжку в Ліверпулі, серед звичного оточення.

— Лише яку хвилину не хотів я повірити, що все, так яскраво пережите, було не що інше, як сон.

— Я справді не міг визнати це за сон, не зважаючи на всю реальність речей, що мене оточували. Я вмився і вдягся як завжди, і поки голивсь, роздумував, чому я повинен покинути свою кохану заради фантастичної політики суворої й охопленої ворожнечею півночі. Навіть коли б Івішем накликав на світ війну, що мені до того? Я був мужчина, і серце в мене було як у мужчини. Чого це мав я почувати, що на мені лежить верховна відповідальність за долю світу?

— Треба вам знати, що я не завжди так ставлюся до справ, до моїх реальних справ. Я, бачите, судовий оборонець і маю непохитні переконання.

— Зрозумійте, мариво було таке реальне, так не скидалось воно на сон, що я ввесь час пригадував собі найменші подробиці; навіть малюнок на оправі книжки, що лежала на машинці до шиття моєї дружини, в їдальні, яскраво нагадував мені золоту смужку на фотелі в ніші, де розмовляв я з посланцем партії, яку я покинув. Чи ви коли чули про такі сни?

— Про такі сни?

— Тобто, щоб потім згадувалися найменші призабуті дрібниці?

Я замислився. Я ще ніколи не звертав на це уваги, але, видимо, він мав рацію.

— Ні,—сказав я,—здається, таких снів не буває.

— Авжеж,—відповів він, —а саме так воно й було зо мною. Я, розумієте, судовий оборонець в Ліверпулі і часто запитую себе, що подумали б про мене мої клієнти і ті ділові люди, що з ними я розмовляв у своєму кабінеті, якби я їм несподівано сказав, що кохаю дівчину, яка має народитися через кілька віків і терплю від політичних непорозумінь моїх прапраправнуків. Того дня в мене була важлива справа, я складав контракт на дев'ятдесят дев'ять років з одним приватним архітектом. Він дуже квапився, і ми хотіли за всяку ціну примусити його підписати той контракт. Підчас розмови зо мною він поводився так нестримано, що я й спати пішов усе ще схвильований. Тієї ночі мені не снилось нічого, так само й другої ночі, скільки я пригадую.

— Моє переконання щодо реальности того, що відбувалось, ослабло. Я поволі впевнявсь, що то був сон. Та потім усе почалося знову.

— Коли на п'ятийд ень сон поновився, все вже було поіншому. Гадаю, певно, і в сні проминуло чотири дні. Багато чого трапилось за ті дні на півночі, тінь тих подій ізнов залягла між нами, і цього разу було не так то легко розвіяти її. Пригадую, почав я сумно роздумувати: чому, не зважаючи ні на що, повинен я довіку повертатись до праці, приниження і безнастанного незадоволення лише для того, щоб врятувати від гніту й страхіття війни та нещасливого державного ладу сто мільйонів простого люду, до якого я дуже часто почуваваю тільки зневагу? І, кінець-кінцем, я можу зазнати поразки. Всі вони прагнуть кожний своєї особистої мети, чому ж і я не можу жити, як усі люди? Раптом серед цих роздумів почувся її голос і я підвів очі.

— Я побачив, що ми йдемо понад Містом Насолоди. Ми були близько верховини Монте-Соляро і дивилися на затоку. Надходив вечір, було дуже ясно. Віддалік, по ліву руку, в золотому тумані між небом і землею зависла Іскія і холодною білою плямою вимальовувався на тлі пагорків Неаполь. Проти нас височів Везувій з довгою, стрункою смугою диму, що загиналась на південь, а поблизу виблискували руїни Торре-Аннунціята і Кастеллямаре.

Я враз перебив його.

— Ви мабуть бували на Капрі?

— Лише в тому сні,—відповів він,—лише в тому сні.

— Здовж усієї затоки, по той бік Сорренто, виднілися пливучі палаци Міста Насолоди, прикуті до берега ланцюгами. Далі на північ тяглися широкі пливучі плятформи, де приставали аеропляни. Кожного дня по обіді аеропляни спускалися з неба і приносили з усіх кінців світу на Капрі тисячі шукачів його втіх. Усе це, кажу, простягалось внизу під нашими ногами.

— Ми дивились на цей крайовид лише побіжно, бо нам випало побачити того вечора щось зовсім незвичайне. П'ять воєнних аероплянів, що віддавна без діла дримали в далеких арсеналах на гирлі Райну, маневрували тепер на східній частині небосхилу. Івішем здивував увесь світ, видобувши звідти їх і багато інших воєнних аероплянів

і пославши в різні краї. То була вже реальна загроза в тій відважній, зухвалій грі, що він розпочав, і навіть мене це вразило своєю несподіваністю. Він був один з тих неймовірно впертих, енерґійних людей, що неначе народжуються на те, щоб коїти лихо. На перший погляд його енерґія могла видатися вийнятковою обдарованістю. Проте він був позбавлений фантазії і винахідливости,—мав тільки тупу, величезну силу волі і божевільну віру в своє безглузде, сліпе щастя, що ніколи ще не зраджувало його. Я пригадую, як ми стояли над рогом, стежачи за повітряною ескадрою, що кружляла в далині. Вже тоді ж таки зрозумів я повне значення цього видовища і вже передбачав, як повернеться справа. І все ж іще не було запізно. Я повинен був, думав я, повернутися і врятувати світ. Я знав, що на півночі вони пішли б за мною, аби лиш в одному пункті я не перечив їх моральним переконанням. На сході і на півдні до мене поставились би з більшою довірою, ніж до кого іншого з північан. І я знав також, що коли б сказав їй хоч одно слово, вона відпустила б мене... і не тому, що не любила мене!

— Але ж я не хотів їхати, в мене були зовсім інші пляни. Я ще так недавно скинув з себе кошмар відповідальности, ще так мало був зрадником своєї повинности, що ясна свідомість того, що я м у с і в би зробити, неспроможна була вплинути на мою волю. Я хотів жити, заживати розкошів і дати щастя моїй подрузі. Хоч почуття, що я зрадив свій обов'язок, і не могло примусити мене повернутися до політичної діяльности, а все ж воно робило мене мовчазним і стурбованим, значною мірою отруювало мені ясну радість дня і огортало мене чорними думами в темряві ночі. І коли в той вечір стояв я і стежив за тим, як Івішемові аеропляни, ці зловісні птахи, літали сюди й туди, вона стежила за мною, стоячи поруч, вона бачила мою тривогу, та не могла її зрозуміти і допитливо вдивлялася в моє лице, затьмарена сумом. Обличчя в неї було сіре, бо сонце вже заходило. Не вона була винна в тому, що я зостався. Вона просила мене покинути її і цієї ночі ще раз благала їхати,—плакала і благала.

Нарешті почуття, що вона тут, поруч мене, розвіяло мої похмурі думки. Я раптом обернувся до неї і запропонував їй наввипередки збігти вниз схилом гори. «Не

треба»,—мовила вона так, наче це не відповідало її поважному настроєві, та я вирішив покласти край цій поважності і примусив кохану пробігтися,—адже, коли вам заб'є дух від бігу, ви не дуже то зможете сумувати. Біжачи, вона спіткнулася, я підхопив її під руку і ми побігли вниз, обігнавши двох людей, що здивовано оглянулись, бо мабуть пізнали мене. На півдорозі ми почули чудний шум в повітрі і спинилися: над верховиною пагорка один за одним летіли ті військові повітряні кораблі.

Він замовк, видимо, обдумуючи, як їх описати.

— Які вони були на вигляд?—спитався я.

— Їм ще ніколи не доволилося брати участь у війні,—відповів він.—Вони були подібні до наших сучасних панцерників; ще ні разу не брали участи в бою. Ніхто не знав, чим загрожують розпалені люди, що сидять у них; та мало хто й думав про те. То були великі літальні машини, формою схожі на лезо списа з пропелером замість ратища.

— Сталеві?

— Ні, не сталеві.

— З алюмінію?

— Ні, ні, нічого схожого,—із звичайнісінького стопу,—от, як мідь, наприклад. Звався він... підождіть.—Він потер собі лоба рукою.—Я все забуваю,—сказав він.

— А гармати були на них?

— Маленькі гармати з дуже вибухливими набоями. Ядро вилітало із заднього кінця рури, а заправлялись гармати з переднього кінця. Про все те, звичайно, знали в теорії, бо ще ніколи не були вони в бою. Ніхто не міг напевно сказати, як це все буде. А тимчасом, я гадаю, було дуже приємно так швидко і легко кружляти в повітрі, мов зграя молодих ластівок. Мені здається, що й сами літуни теж не уявляли собі ясно, що́ воно справді буде. Ці летючі бойові кораблі були лише незначною частиною воєнних винаходів, яких набралося безліч, зроблених за добу довгого непорушного миру. Було винайдено і вдосконалено силу всяких таких речей,—безглуздих, диявольських виграшок, ні разу ще не випробуваних: величезні машини, жахливі вибухові речовини, велетенські гармати. Вам відомий огидний спосіб праці дотепних людей, що винаходять такі речі; ці винахідники скидаються

на бобрів, що будують свої греблі і зовсім не думають про те, що від цього річка виступить з берегів і затопить околицю!

— Коли ми в сутінках спускалися до нашого готеля крученою стежкою, я все яскраво побачив: я бачив, що в невмілих руках шаленого Івішема світ простує до неминучої війни, і приблизно уявляв собі, якою буде війна за даних обставин. Але ж і тепер, хоч я й розумів, що не пізно мені повернутись, я не міг присилувати себе до цього.

Він зідхнув.

— То була для мене остання можливість. Ми не пішли до міста, аж поки не небі не з'явилися зорі. Ми походжали по високій терасі, і моя подруга радила мені вернутися.

— Любий мій,—говорила вона, підвівши до мене миле своє лице,—це смерть. Життя, що ти провадиш,—смерть. Вернися до них, вернися до своїх обов'язків.

— Вона заплакала і, міцно пригортаючись до мене, приказувала крізь сльози: «Вернися, вернися!»

— Далі вона раптом примовкла; глянувши на неї, я відразу зрозумів, щó вона надумала зробити. Це була та мить, коли стаєш прозорливим.

— Ніколи!—сказав я.

— Ні?—спитала вона здивовано і, здається, трохи злякалась того, що я відповів на її думки.

— Ніщо в світі,—сказав я,—не присилує мене повернутись. Ніщо! Я зважився. Я вибрав кохання, і світ повинен поступитися. Нехай буде, що має бути, я хочу тільки так жити—я хочу жити для тебе! Ніщо не зіб'є мене з моєї путі, ніщо, моя люба. Навіть, коли б ти вмерла... Навіть, коли б ти вмерла...

— То що тоді?—ніжно промовила вона.

— Тоді і я вмру!

— Не встигла вона і слова сказати, як я почав говорити з усім красномовством, на яке був здатний у тому житті. Я вихваляв кохання, я доводив, що наше з нею життя героїчне і пишне, а той жорстокий, безчесний світ, від якого я відрікаюсь, цілком заслуговує, щоб його відкинути. Я докладав усіх зусиль, щоб змалювати все якнайяскравіше, бо хотів переконати не тільки її, а й себе самого. Ми розмовляли, вона пригорталась до мене, змучена

хитанням між тим, що їй видавалось шляхетним, і тим, у чому, вона знала, було щастя.

— Нарешті я надав усьому героїчного вигляду, все лихоліття землі змалював, як розкішну оправу до нашого незрівнянного кохання, і наші бідні, нерозумні душі кінець-кінцем повірили в цю велич, зачаровані цією пишною ілюзією або, певніше, сп'янілі з неї під тихими зорями.

— Отак я пропустив момент.

— То була остання можливість. Саме в той час, коли ми походжали по терасі, вожді на півдні і на сході обмінювалися думками, ухвалювали постанови, і гаряча відповідь, що мала покласти кінець Івішемовій сваволі, вже виформовувалася, щоб незабаром пролунати. По всій Азії, по всьому океану, скрізь на півдні і повітря, і дроти тремтіли від одного заклику: готуйся!

— Бачите, жадна людина не знала, щó то є війна, ніхто не міг собі уявити, які страхіття принесе вона з собою за всіх тих винаходів. Мені здається, більшість людей гадала, що вся війна полягатиме в блискучих мундирах, войовничих кличах, урочистих процесіях, прапорах та бойовій музиці,—і це в той час, коли половина світу одержувала продукти споживання з країн за тисячі верстов!

Чоловік з блідим обличчям спинився. Я глянув на нього; він втопив погляд в підлогу ваґона. Маленька залізнична станція, низка навантажених ваґонів, будка вартового, затилля якогось будиночка промайнули повз вікно, простугонів міст, відбиваючи луною гуркіт потягу.

— Після того,—знову почав мій супутник,—мені часто снилися сни. Три тижні я жив тільки своїми снами. Найгірше було те, що траплялися ночі, коли мені нічого не снилося, коли я перекидався з боку на бік на ліжку в справжньому, ненависному житті, а там... у тій країні, що я втратив... відбувалися події—знаменні, жахливі події... Я жив лише вночі; мої дні, той час, коли я не спав, те життя, що я тепер проваджу, видавалося неясним, далеким сном, темною оправою, палятурками книжки.

Він замислився.

— Я міг би розповісти вам про все, змалювати найменші подробиці сну, а що я робив удень,—того я не пам'ятаю, про те я нічого не зміг би сказати. Пам'ять зраджує мене. Життьові справи зникають від мене...

Він нахилився наперед і закрив руками очі. Довгий час він мовчав.

— Що ж по тому?—спитав я.

— Війна загриміла, як громовиця.

Він дивився просто себе непорушним поглядом, так наче бачив щось несписанне.

— Що ж було потім?—допитувався я.

— Коли б надати цьому хоч найменший відтінок нереальности,—сказав він стиха, немов сам до себе, —все здалося б лише кошмаром. Та не був то кошмар. Ні! Все справді сталося.

Він дуже довго мовчав, аж я почав турбуватися, що не почую кінця його історії. Але нарешті він ізнов заговорив тим самим тоном сповіді.

— Хіба нам лишалося щось інше, крім одного—тікати? Я не сподівався, що війна зачепить Капрі. Чомусь я вірив, що Капрі стоятиме осторонь усіх подій, зовсім до них непричетне. Та минуло дві ночі,—і вже на острові скрізь кричали, галасували, майже всі жінки і чоловіки носили значки—Івішемові емблеми;замість музики всюди чулися безладні військові пісні, чоловіки записувались у добровольці, а в танцювальних залях відбувалися військові вправи, Ввесь острів сповнився безугавним гамором; пішли чутки, що бої розпочалися. Я не сподівався цього. Я ще так мало зазнав утіх життя в Місті Наслоди, що не розумів цього піднесення аматорів. Сам я не втручався в справи, нагадуючи людину, що могла б, якби схотіла, запобігти вибухові порохівні. Я пропустив нагоду. Тепер я був—ніщо; найпослідущий хлопчина з Івішемовим значком важив більше. Натовп штовхав нас і кричав нам у вуха; проклята військова пісня оглушала нас; якась жінка напалася з вереском на мою подругу за те, що в неї не було значка. Ми пішли додому під лайку та крики—моя подруга бліда й мовчазна, а я—вкрай роздратований. Я так розлютувався, що посварився б з нею, коли б запримітив хоть натяк докору в її очах.

— Вся моя пиха спала з мене. Я ходив туди й сюди по нашій гірській кімнаті, а за вікном темніло море і з півдня спалахувало якесь світло, то зникаючи, то знов з'являючись.

— Нам треба виїхати звідси,—знов і знов говорив я те саме.—Я вибрав інше і не хочу брати участи в цьому

заколоті. Я не хочу мати нічого спільного з цією війною. Нас ніщо з цього не обходить. Тут нам не місце. Поїдемо!

— І вже другого дня почалося наше втікання від війни, що охопила ввесь світ.

— Усе, що трапилося з нами потім,—було втікання.. саме лише втікання.

Він хмуро замислився.

— Скільки часу це тривало?

Він не відповів.

— Скільки днів?

Обличчя його було бліде і скривлене, руки стиснуті. Він не звертав уваги на моє зацікавлення.

Я намагався запитаннями навернути його знову до оповідання.

— Куди ви поїхали?—спитав я.

— Коли?

— Та коли покинули Капрі.

— На південний захід,—відповів він і скинув на мене очима.—Ми поїхали човном.

— А я гадав аеропляном.

— Їх усі захопив ворог.

Більше я не розпитував його. Трохи перегодя він знов почав з якоюсь переконливою одноманітністю.

— До чого тоді все воно? Коли справді ця війна, ця різанина й насильство—життя, нащо тоді ми прагнемо насолоди, краси? Коли нема пристановища, нема ні одного мирного місця, коли всі наші мрії про спокій, про затишок—тільки облуда і пастка,—навіщо нам тоді сняться такі сни? Не безчесна пристрасть, не ганебні наміри довели нас до цього,—то кохання примусило нас шукати самотини.

— Кохання прийшло до мене з її очима, в її красі, найкраще на світі, в образі і в світлі справжнього життя, і поманило мене за собою. Я приглушив усі голоси, дістав відповідь на всі запитання—я прийшов до неї. І враз знайшов тут лише війну та смерть.

Мені спало на думку спитати його:

— А може це тільки приснилося?

— Приснилося!—несамовито скрикнув він,—приснилося!.. коли ще й тепер...

Він вперше пожвавів. Обличчя йому злегка зашарілось. Він звів руку догори, зціпив її в кулак і важко

спустив собі на коліна. Він почав говорити, не дивлячись на мене, і вже до самого кінця говорив відвернувшись убік.

— Ми тільки привиди,—говорив він,—навіть привиди привидів, бажання наші—як тіні від хмари, воля наша—мов солома, завихрена вітром; дні минають—неминучість і звичка тягнуть нас за собою, як от поїзд тягне за собою тіні своїх огнів,—так же? Але одна річ—реальна й достотня, одна лише річ не є виплід уяви, а щось вічне і непереможне. Вона сенс мого життя, а все інше—другорядне, навіть марне. Я кохав її, ту жінку мого сну. І ми з нею вмерли разом.

— Приснилося! Як це могло приснитись, коли воно пройняло живе життя нерозважним горем, коли воно перетворило все те, чим я жив, за що клопотався, на непотрібне й нікчемне?

— Аж до тієї хвилини, як її вбили, я сподівався, що нам пощастить утекти,—сказав він.—Усю ніч і ввесь ранок, поки ми пливли морем від Капрі до Салерно, ми розмовляли про втечу. Ми сповнені були надії—надії, що будемо жити вкупі, далеко від усього, далеко від війни й боротьби, від шалених і марних пристрастів та свавільник законів світу: «ти мусиш», або «ти не повинен». Ми не губили цієї надії до останньої хвилини. Ми стояли над усім цим, немов наше взаємне прагнення було святиня, наше кохання—священна місія...

— Навіть тоді, як ми побачили з свого човна, що чарівний обрис величної скелі на Капрі вже порито й покалічено сховищами зброї й валами, що перетворили її на фортецю,—навіть тоді не зрозуміли ми, що різанини не минути, хоч від спішних приготувань над островом у багатьох місцях зависли на сірому тлі хмари диму і пороху. Справді, я дивився на цей крайовид і балакав наче й не було нічого. Розумієте, скеля височіла все ще чарівна, не зважаючи на свої рани, з безліччю вікон, арок і стежок, підносячись терасами на яку тисячу футів, —немов величезна горорізьба з сірої маси, перехрещена майданчиками з виноградниками, цитриновими та помаранчовими гаями, групами агав, фіґ і заквітлих мигдалевих дерев. Віддалік, з-під арки, збудованої над Маріна-Піккола, випливали інші човни, а коли ми обійшли ріг, то поба-

чили недалеко суходолу ще цілу низку маленьких човнів, що пливли за вітром на південний захід. Незабаром їх вироїлось сила силенна, і найдальші з них видавалися крапками ультрамарину на тіні від західньої скелі.

— Це кохання і здоровий розум,—сказав я,—тікають від безумства війни.

— Невдовзі ми побачили ескадру аероплянів, що насувалися з південного небосхилу, та не надали і цьому великої уваги. То тут, то там з'являлися цілі разки маленьких цяток на небі, закриваючи всю південно-західню частину обрію, а там ще та й ще, доки нарешті вся та частина неба не вкрилася темносиніми плямами. Часом вони були як тоненькі сині смужки, часом одна з них, а то й кілька відразу, нахилялись і закривали собою сонце і сліпучо спалахували, мов блискавка. Вони наближались, то злітаючи вгору, то спускаючись вниз, і збільшувались у нас перед очима, мов величезна зграя чайок, чи гайвороння, чи то якихсь інших птахів. Летіли вони з дивовижною рівномірністю, і що ближче були до нас, то більший захоплювали обшир неба. Південне крило ескадри летіло проти сонця, наче хмара, загострена мов стріла. І враз вони круто повернули на схід і полетіли туди, дедалі зменшуючись, розпливаючись у соняшному сяйві, аж поки не зникли з небосхилу. І тоді помітили ми на півночі, ген-ген угорі, Івішемові бойові машини, що мріли над Неаполем, наче рій комарів літнім вечором.

— Нас це непокоїло не більше, ніж коли б то були зграя пташок.

— Навіть далекий гуркіт набоїв, на південний схід від нас, ані трохи нас не турбував...

— Кожного дня—кожного разу, коли мені снилося далі— ми все ще не тямилися з захвату, все ще шукали собі притулку, де могли б жити й кохатися. Втома, тривога і злигодні перемагали нас. Ми припали пилом і брудом, подорожуючи пішки, ми блукали напівголодні, пойняті жахом, бачачи трупи і втікачів-селян,—незабаром войовничий дух посів увесь півострів. Усе те мучило нас, та від того ще більше міцніло наше прагнення врятуватися за всяку ціну. О, яка вона була відважна і терпляча! Вона, що ніколи доти не знала злиднів і страждань, не тільки не

втрачала мужности, а ще й мене підбадьорювала. Ми блукали по країні, спустошеній і пограбованій юрбами перех жих мародерів, шукаючи виходу з неї. Ми ввесь час ішли пішки. Спочатку здибали ми дорогою інших біженців, проте не приєднувались до них. Дехто втікав на північ, декотрі змішувалися з натовпом селян, що загатили всі шляхи; чимало людей записувалися в добровольці, і їх посилали на північ. Багато хто захоплювався усім цим. Ми трималися осторонь. Ми не взяли стільки грошей, щоб підкупом дістати дозвіл на переїзд на північ, і я боявся за свою подругу, щоб вона не попалася в руки юрбам цих новобранців. Ми висіли в Салерно, завернули від Кави на південь, пробували пробитись до Таранто проходом через Монте Альбурно, та мусіли повернутися через брак харчів. Так ми спустились аж до Пестумських болот, де стоять оті величезні самотні храми. Я сподівався, хоч і не дуже цьому вірив, що в Пестумі нам пощастить знайти човна і знову виплисти в море. І отут то й наздогнала нас війна.

— Душу мені окрила якась сліпота. Я бачив, що нас оточили, що ми піймались у велетенські тенета війни. Багато разів бачили ми здалеку загони, що сунули з півночі різними напрямками; ми наражалися на них у горах, де вони прокладали шляхи відвозити амуніцію і ставили гармати. Одного разу нам здалося, що вони стріляли в нас, гадаючи, що ми шпигуни; так чи не так, але в нас стріляли. Не раз ховалися ми в лісах від аероплянів, що кружляли над нами.

— Та все це тепер не має ваги—всі ті ночі втікання і муки... Нарешті ми опинилися серед відкритої місцевости, поблизу величезних храмів Пестуму, на білій кам'янистій рівнині, вкритій колючим чагарником, порожній, пустельній і такій плаській, що евкаліптовий гай в далині видно було аж до коріння. Все це так і стоїть перед моїми очима. Подруга моя сиділа під кущем і відпочивала, бо була дуже стомлена і виснажена, а я стояв і силкувався відгадати, як далеко одні від одних містились гармати ворожих армій, що перестрілювалися. Бачите, супротивники стріляли ще з великої відстані,—з отих страшних нововинайдених гармат, до того часу не пробуваних у роботі, що їх набої влучали на великому віддаленні, крім того стріляли

з аеропланів... А якого лиха можуть накоїти аероплани,— цього ще ніхто й не уявляв собі.

— Я знав, що ми опинились між двома арміями, і що вони зближалися. Я знав, що нам загрожує небезпека, що нам не можна зупинятися тут, не можна тут спочивати.

— Усе це я розумів, та тільки якось підсвідомо, так наче до нас воно не стосувалось. Найбільше ядумав про свою подругу. Нестерпний біль краяв мені серце. Вперше вона зневірилась і, впавши на землю, зайшлася слізьми. Я чув, як вона схлипувала в мене за плечима, проте не обертався, знаючи, що їй треба виплакатись, надто бо довго стримувалася вона заради мене. Це добре, розважав я, що вона поплаче і відпочине, а тоді ми знову вирушимо в тяжку нашу дорогу. Я й гадки не мав, яке зависло над нами лихо. Ясно бачу, як сиділа вона тоді—і оці її милі коси, що розпустились по плечах, можу хоч зараз змалювати запалі її щоки.

— О, коли б ми були розлучилися!—сказала вона,— коли б я була відпустила тебе!

— Ні,—відповів я.—Навіть тепер я не каюсь. Я не хочу каятися; я вибрав і хочу витримати до кінця.

— І тоді...

— Угорі, на небі, щось блиснуло і вибухло, і я почув, як навкруг нас задзижчали кулі, мов раптом кинута жменя гороху. Навколо посипалися відбиті скалки, закрутилися шматки цегли, потім усе стихло...

Він притулив руку до губів і провів по них язиком.

— Коли блиснув огонь, я обернувся... Знаєте,—вона підвелася... Вона підвелася і ступила крок до мене. Куля влучила їй у серце.

Він замовк і дивився на мене. Я відчував ту ніяковість, що її завжди відчуваєш у таких випадках. На яку хвилину погляди наші зустрілись, потім він відвернувся до вікна. Ми довго мовчали. Коли я нарешті глянув на його, він сидів, відкинувшись у свій куток, склавши на грудях руки, і гриз свої зігнуті пальці.

Нараз він укусив себе за ніготь і подивився на нього.

— Я поніс її,—сказав він,—до храмів на руках,—неначе це треба було зробити. Бачите, вони чомусь здавалися мені священними; вони такі прадавні,—думав я...

— Мабуть вона померла відразу. Але я... розмовляв з нею... увесь час, поки ніс.

Знову павза.

— Я бачив ті храми,—сказав я уривисто; і справді, його оповідання збудило в моїй уяві яскравий спогад про ті самотні, осяяні сонцем колонади з поточеного віками пісковику.

— То був рудуватий, великий храм. Я сів на звалену колону і тримав тіло коханої на руках. Після першого переляку настала тиша. Через якийсь час ящірки повиповзали із своїх нір і почали бігати, наче нічого не трапилося, нічого не змінилося... Панувала моторошна тиша, сонце зависло вгорі і тіні не рухалися; навіть тіні від трав на карнізах колон були нерухомі, не зважаючи на стугін і тріскотіння, що розлягались на небі.

— Скільки пригадую, аеропляни наближалися з півночі, а бій відходив на захід. Одного аеропляна було підбито, він перевернувся і впав. Я пам'ятаю це, хоч воно мене ні трохи не цікавило. Все мені тепер було байдуже. Аероплян нагадував поранену чайку,—знаєте, як вони трипаються ще деякий час над водою. Мені було видно його крізь просвіти поміж колонами храма—чорну пляму на ясній блакитній воді.

— Тричі чи більше набої вибухали вздовж берега, потім усе вщухло. Кожного разу всі ящірки швидко розбігались і ховалися на якийсь час. Ото тільки й було шкоди від аероплянів, хібащо один раз випадкова куля черкнула камінь, де я сидів, і провела свіжу й виразну смугу на його поверхні.

— Що довші робилися тіні, то глибшою здавалася тиша.

— Дивна річ,—зауважив він тоном людини, що провадить звичайну розмову,—я ні про що не думав, зовсім нічого не думав. Я сидів серед каміння, тримаючи її на руках—наче в летаргічному сні... наче скам'янілий.

— Я не пам'ятаю, як прокинувся. Не пам'ятаю, як одягавсь того дня. Знаю лише, що побачив себе в своїй конторі, передо мною лежали розпечатані листи, і такою нісенітницею видавалось мені те, що я сиджу тут, тим часом як направду я сидів скам'янілий у Пестумському храмі з мертвою жінкою на руках. Машинально прочитав я листи і відразу забув, про що в них було писано.

Він замовк, настала довга павза.

Нараз я помітив, що ми вже їдемо схилом від Чок-Фарм до Юстона.

Я здивувався, що час так швидко збіг. Я повернувся до оповідача і спитав тим рішучим тоном, яким кажуть: «Тепер, або ніколи!»

— А вам і потім снилися сни?

— Так.

Здавалося, йому коштувало великого напруження скінчити своє оповідання. Голос його звучав тихо.

— Лише один раз, та й то кілька хвилин, не більше. В мене було таке почуття, що я очутився від безмірної апатії, підвівся й сів, а труп лежав коло мене на камінні. Худий, висохлий труп. Не вона, знаєте. Так скоро—і це вже була не вона...

— Я мабуть почув голоси. Не пам'ятаю. Одно було мені ясно, що сюди, в наш самотній куточок, ідуть люди і що це остання образа.

— Я встав і пішов через храм, і тоді побачив спершу одного салдата, з жовтим обличчям, у забрудженому білому мундирі з синьою облямівкою, а потім углядів кількох інших, що дряпалися на старовинний мур загиблого міста або сиділи там навпочепки. Їх маленькі постаті ясніли проти сонця; вони сторожко озиралися, тримаючи в руках зброю.

— Трохи далі постеріг я ще кількох, нарешті ще більше— в іншому місті на мурі. То була лава салдатів,—довга, негуста шерега.

— Незабаром той з них, що перший навернувся мені на очі, підвівсь і щось скомандував; салдати позскакували з стіни в чагарник і пішли до храму. Командир ізліз разом з ними і повів їх. Він ішов просто на мене і, помітивши мене, спинився.

— Спершу я з цікавістю дивився на цих людей, та коли побачив, що вони простують до храму, щось мене порвало заборонити їм це. Я загукав на офіцера:

— Не смійте заходити сюди,—тут я! Тут я—з своєю мертвою.

— Він пильно поглянув на мене, потім викрикнув якесь запитання незрозумілою мені мовою.

— Я вдруге переказав свої слова.

— Він крикнув знов, а я склав руки на грудях і став нерухомо. Тоді він щось проджерґотів до своїх людей і попростував до мене, тримаючи шаблю наголо.

— Я показував йому рухами, щоб вони йшли звідси, але він підходив усе ближче. Тоді я ще раз сказав йому спокійно й виразно:

— Ви не повинні заходити сюди. Це стародавні храми, і я тут з своєю покійницею.

— Він був уже так близько, що я міг розглядіти його обличчя —вузьке обличчя з тупими сірими очима і чорними вусами. Верхню губу перетинав йому шрам, він був брудний і неголений. Він не переставав вигукувати щось незрозуміле—мабуть про щось питав мене.

— Тепер я знаю, що він мене боявся, але тоді це не спало мені на думку. Поки я пробував пояснити йому, він гостро перебив мене, десь певно наказуючи відійти вбік.

— Він хотів обминути мене, та я схопив його за руку.

— Я бачив, як він змінився на обличчі.

— Дурню!—крикнув я.—Хіба ти не бачиш? Вона вмерла!

— Він поточився назад і люто скинув на мене очима. Я бачив, як спалахнула в них палка рішучість, насолода. Потім враз, суворо нахмурившись, він замахнувся шаблею... отак, назад... і проштрикнув мене.

Він урвав.

Я відчув, що потяг змінив свій ритм. Рипнули гальма, ваґони здригнулись і вдарились буферами. Жива дійсність нагадувала про своє існування, озивалася гамором. Я побачив крізь спітніле вікно ваґона велетенські електричні ліхтарі, що точили з високих щогол сліпуче світло в сірий туман; на запасних коліях промайнули низки порожніх ваґонів; потім пропливло сузір'я зелених і червоних огнів семафора, піднесене в похмурі сутінки Лондона. Я знову глянув на змарніле обличчя супутника.

— Він застромив мені шаблю просто в серце.

— З якимсь подивом,—не з страхом, не з болем, а саме з подивом,—відчув я, як шабля пройшла крізь моє тіло. Мені не було боляче, знаєте, зовсім не було боляче.

Замиготіли жовті огні плятформи, спершу швидко, далі повільніше і нарешті спинились після сильного струсу. За вікном рухалися туди й сюди невиразні постаті людей.

— Юстон!—вигукнув чийсь голос.

— Як ви сказали?

— Я не відчув ні болю, ні гострого пекучого уколу. Лише здивовання, а потім все поглинула тьма. Розпалене, брутальне обличчя передо мною, обличчя того, хто мене убив, неначе віддалялось. Потім воно зовсім зникло.

— Юстон!—гукали голоси з плятформи.—Юстон!

Двері у ваґон відчинилися, впускаючи цілу повідь звуків, носильник стояв перед нами і чекав. Мене оглушило грюкання дверима, стукотіння кінських підків, і крізь усе це—невиразний, далекий гуркіт лондонського бруку. Засвіченими ліхтарями промерехтів уздовж плятформи багажний візок.

— Тьма, справжня злива тьми наринула і затопила, стерла все.

— Ваш багаж, добродію?—промовив носильник.

— І це був кінець?—запитав я.

Він, здавалось, вагався. Потім ледве чутно відповів:

— Ні.

— А що ж іще?

— Я не міг дотягтися до неї. Вона була по той бік храму... І тоді...

— Ну, і що ж?—наполягав я.

— Кошмар,—крикнув він,—справжній кошмар! Боже мій! Велетенські птахи шматували її тіло і билися за неї.

ПЛЯТНЕРОВА ПРИГОДА.

У питанні про те, чи можна йняти віри пригоді Ґотфріда Плятнера, чи ні, багато важить правдива оцінка тих даних, що є в нашому розпорядженні. З одного боку ми маємо сім свідків, чи то, щоб бути зовсім точними, скажімо—шість з половиною пар очей і один незаперечний факт; з другого ж боку ми маємо... що саме маємо ми з другого боку?—забобони, добрий розум, інерцію громадської думки. Важко уявити собі чесніших свідків і незаперечніший факт, ніж відхилення від нормального в анатомічній будові Ґотфріда Плятнера, але ж... не можна уявити собі і пригоди, химернішої за ту, що про неї розповідають ці свідки! Найхимернішою частиною їх оповідання завдячуємо ми самому шановному Плятнерові (бо я і його залічую до згаданих сімох свідків). Борони боже, щоб часом, прагнучи виявити безстороність, не піддавсь я бажанню сприяти марновірству! Щиро кажучи, я певен, що не все гаразд у цій справі з Ґотфрідом Плятнером; та що саме в ній негаразд,—мушу відверто признатись,—цього я не знаю. Я був дуже здивований, що Плятнеровій пригоді ймуть віри в найнесподіваніших і найавторитетніших колах. А втім для читача буде найкраще, коли я розповім про неї без дальших коментарів.

Не зважаючи на своє німецьке ім'я, Ґотфрід Плятнер—щирий англієць. Його батько, ельзасець, приїхав до Англії за шістдесятих років, одружився з чесною англійською панною, нічим невидатною в своєму минулому, і помер року 1887, проживши в доброму здоров'ї одноманітне життя (присвячене, скільки мені відомо, переважно

настиланню тафльованих підлог). Ґотфрідові двадцять сім років. Діставши в спадщину знання трьох мов, він викладає нові мови в одній маленькій приватній школі на півдні Англії. Випадковому спостережникові він видасться цілком подібним до першого-ліпшого викладача нових мов у першій-ліпшій маленькій приватній школі. Одягається він ні надто дорого, ні надто модно, проте не можна сказати й того, щоб одежа в його була дуже дешева або пошарпана; колір його обличчя і зріст, так само як і все поводження, не привертають до себе уваги. Можливо, ви б помітили, що, як і в більшої частини людей, його лице не має цілковитої симетричности,—праве око в нього трохи більше за ліве і права половина щелепи дещо важча за ліву. Коли б ви чи якийсь інший неуважний спостережник розкрили йому груди і послухали, як б'ється його серце, то мабуть знайшли б, що воно в нього нічим не відрізняється від серця кожної нормальної людини. Але в цьому ви розійшлися б думками з фахівцем. Досвідчений спостережник не пристане на вашу думку, ніби в Плятнера серце звичайне. І нехай лише натякнуть вам на деяку особливість в будові Ґотфрідового організму, то ви й самі досить легко помітите цю особливість. Вона полягає в тому, що в Ґотфріда серце б'ється не з лівого, а з правого боку.

А втім це не єдина особливість будови Ґотфріда, дармащо тільки одна вона звертає на себе увагу навіть не дуже досвідченої людини. Вправний хірург, старанно дослідивши всі його внутрішні органи, виявить, що й інші несиметричні органи його тіла теж займають не свої місця: права частина печінки міститься в нього з лівого боку, а ліва—з правого, і так само переміщені в Плятнера і легені. Ще дивніше те, що нам доводиться пойняти віри і тому,—певна річ, коли ми не вважаємо Ґотфріда за дуже вмілого актора,—що знедавна права його рука обернулась на ліву. Відколи це трапилося (ми намагаємось навести цей факт з найбільшою безсторонністю), йому стало надзвичайно важко писати інакше, як з правого боку в лівий, лівою рукою. Він не може нічого кинути правою рукою, за столом він вагається, як йому орудувати ножем та виделкою, щождо уявлень його про правила вуличного руху,—він вельосипедист,—то вони переплутались вкрай, аж загрожують небезпекою. І нема ніяких даних, які б

стверджували, що Ґотфрід був шульгою ще перед тим, як трапилася з ним його пригода.

Є ще один незвичайний факт у цій химерній історії. Ґотфрід показує зацікавленим три свої фотографії. На одній ви бачите його п'яти або шестилітнім у картатому вбраннячку, з товстими ніжками і насупленим личком. На цій фотографії ліве око в його дещо більше за праве, а щелепа трохи відвисає з лівого боку. Тепер його обличчя має якраз протилежний вигляд. Та фотографія, де Ґотфрідові чотирнадцять років, ніби суперечить цим фактам, але пояснюється це тим, що то одна з тих зроблених безпосередньо на металі, дешевих фотографій, на які тоді була мода, і на ній все відбилося навпаки, як у люстрі. На третій фотографії Ґотфрідові двадцять один рік; вона стверджує свідчення перших двох і цілком переконує, що на той час Ґотфрід уже перемінив свій лівий бік на правий. Проте надзвичайно важко уявити собі, що з людиною могла статися така переміна, коли не дивитись на неї, як на химерне і незбагненне чудо.

Звісно, ці факти можна було б до певної міри пояснити, припустивши, що Плятнер завзявся містифікувати всіх, використовуючи переміщення свого серця. З фотографіями легко зшахрувати, а шульгою можна прикинутись. Та хто знає вдачу цієї людини, той відкине всі подібні пояснення. Плятнер—чоловік спокійний, практичний, скромний і, з погляду Нордав [31], цілком здоровий. Він любить пиво, помірно курить, щодня гуляє для моціону і сам досить високої думки про свій фах. Він має непоганий, щоправда, невироблений тенор, і залюбки співає популярних веселих пісень. Він кохається, але не надмірно, в читанні,—здебільшого читає романи, просякнуті побожним оптимізмом,—він добре спить і рідко бачить сни. Взагалі важко припустити, щоб ця людина могла вигадати фантастичну байку. І справді, він не тільки не розповсюджує цієї історії, а навпаки на диво стримано ставиться до неї. Цікавих він вітає з увічливою соромливістю,—це слово найбільше тут пасує,—яка обеззброює найпідозріливіших. Видимо, він щиро соромиться, що з ним трапилась така незвичайна пригода.

На жаль, Плятнерова огида до розтинання тіла після смерти мабуть назавжди перешкодить безсумнівно довести,

що в усіх його органах правий і лівий боки обопільно перемістилися. А вірогідність його пригоди найбільше й залежить саме від цього факту. Нема такого способу, щоб можна було, пересуваючи людину в просторені, як розуміють це слово звичайні люди, викликати цим переміщення його боків. Хоч би там що ви робили, а все ж її правий бік залишиться правим, а лівий лівим. Щоправда, ви можете зробити це з ідеально тонким і пласким предметом. Вирізавши з паперу якусь фігуру, фігуру, що мала б правий і лівий бік, і просто її перевернувши, ви перемістите її боки. Інакше стоїть справа з кубічними тілами. Теоретики математики кажуть нам, що єдиний спосіб перемінити в кубічного тіла правий бік на лівий і навпаки полягає в тім, щоб витягти тіло з відомого нам простору, із звичайних обставин, і помістити кудись поза просторінню. Безперечно, це трохи незрозуміло й неясно, але кожна обізнана з математикою людина переконає читача в справедливості цього твердження. Вживши технічного терміну, ми можемо сказати, що цікаве переміщення правого й лівого боків у Плятнера є доказ того, що він з нашої просторені потрапив до так званого четвертого виміру, а потім знов повернувся в наш світ. Якщо ми не хочемо вважати себе за жертв старанно обміркованої, безцільної містифікації, то мусимо повірити, що Плятнерова пригода—суща правда, а не вигадка.

Усе це стосується до реальних фактів. Перейдімо тепер до того незвичайного явища, що супроводило тимчасове зникнення Плятнера з нашого світу. Виявляється, що в Сессексвілській приватній школі Плятнер був не тільки за вчителя нових мов, а викладав також хемію, комерційну географію, бухгальтерію, стенографію, малювання та інші додаткові предмети, що на них звертала увагу вигадлива фантазія батьків його учнів. Він мало, або й зовсім не був обізнаний з цими різноманітними дисциплінами, та школа другого ступеня тим і відрізняється від урядових і початкових шкіл, що в ній для вчителя вважають за найголовніше, власне кажучи, не так знання, як високу моральність і джентлменство. В хемії він був особливо недосвідчений, не знаючи, за його словом, нічого крім теорії Трьох Газів (невідомо яких саме). А як учні, почавши з цілковитого незнання, всі свої знання

діставали тільки від нього, то це його неуцтво не заважало деякий час ні йому, ні будькому іншому. Згодом до школи вступив маленький хлопчик, на ім'я Вібл. Видимо, котрийсь з його родичів був такий зловмисний, що розвинув у йому надзвичайну допитливість. Хлопчик стежив за Плятнеровими лекціями з пильною цікавістю і, щоб показати вчителеві свою ретельність, час від часу приносив йому різні речовини для аналізи. Підлещений цим доказом своєї здібности збуджувати цікавість і певний цілковитого неуцтва хлопчини, Плятнер робив аналізи і навіть давав загальні пояснення щодо складу тих речовин. Кінець-кінцем учень так підохотив його, що він дістав собі книжку з аналітичної хемії і почав студіювати її, чергуючи в клясі вечорами. Він дуже здивувався, знайшовши, що хемія— цікавий предмет.

До цього часу в Плятнеровій історії нема нічого незвичайного, коли це на сцені з'являється зеленкуватий порошок. На жаль, походження його, здається, лишилося невідомим. Вібл плутано розповідає, ніби він знайшов його в якомусь пакунку в покинутій вапнярці близько Давнзу. Для Плятнера, а може й для родини самого Вібла, було б зовсім не погано, коли б до цього порошку відразу, там таки, де його знайдено, піднесли сірника. Молодий джентлмен мабуть приніс порошок до школи не в пакунку, а в звичайній восьмиунційовій мензурці, заткнутій газетним папером. Він віддав її Плятнерові, коли скінчилися лекції. Того дня чотирьох хлопчиків було залишено в школі після молитви, щоб вони надолужили деякі прогалини, в своїх знаннях, і Плятнер доглядав їх у маленькій клясі, де звичайно відбувалися лекції з хемії. Все приладдя до практичних вправ у хемії в Сессексвілській школі, як здебільшого по всіх приватних школах округи, визначалося суворою простістю. Воно переховувалось у невеликій шаховці, що стояла в ніші і була не місткіша за дорожню скриню. Плятнерові, напевно, обридло сидіти без діла, доглядаючи учнів, і він радо вітав Вібла з його зеленим порошком, як приємну розвагу. Він відчинив шаховку і негайно взявся до експериментів з аналізою принесеної речовини. Вібл, на своє щастя, сидів далеченько від Плятнера і дивився на нього. Чотири шалапути, вдаючи, ніби цілком поринули в свою працю, з цікавістю стежили нишком

за вчителем. Навіть у межах Трьох Газів Плятнерові практичні вправи з хемії, гадаю я, були дуже сміливим заміром.

Усі хлопчики розповідають однаково про те, що робив Плятнер. Він відсипав трошки зеленого порошку в пробірку і почав по черзі діяти на нього водою, соляною кислотою, азотною та сірчаною. Не здобувши наслідків, він з половину всього порошку висипав з мензурки на ґрифельну дошку і підніс до цієї купки сірника. Мензурку він тримав у лівій руці. Речовина почала куритися, топитись і раптом оглушливо вибухла, сліпучо спалахнувши.

Усі п'ять хлопців, побачивши виблиск, наготовились до катастрофи і поховалися під парти,—тому жадний з них не був серйозно ушкоджений. Вікно з грюкотом вилетіло на рекреаційний двір, а клясна таблиця перекинулася разом із своєю підставкою. Ґрифельну дошку розтрощило на порох. З стелі попадав тиньк. Ніякої іншої шкоди не зазнали ні будинок, ні шкільне встаткування, і хлопчики, не бачачи Плятнера, спочатку були подумали, що він упав непритомний і лежить схований від їх очей партами. Вони посхоплювались із своїх місць, щоб допомогти йому, і дивом вразились, нікого не знайшовши. Ще приголомшені несподіваним вибухом, вони кинулися до відчинених дверей, уявивши собі, що Плятнера десь певно поранено і він утік з кімнати. Але Керзон, що біг попереду, ледве не наскочив в дверях на директора, м-ра Ліджета.

М-р Ліджет—огрядна, запальна людина з одним оком. Хлопчики розповідають, що він, спіткнувшись, вбіг до кімнати і напався на них з одним із тих помірних висловів, що їх звикли вживати нервові шкільні вчителі, щоб уникнути гірших. «Нещасний роззява!» крикнув він. «Де м-р Плятнер?» Хлопчики запевняють, що він саме так сказав. («Ледар», «шмаркатий жовтодзюб» і «роззява»— то, здається, були улюблені вислови м-ра Ліджета в його розмовах з учнями).

Де м-р Плятнер? Це питання частенько доводилось чути протягом найближчих днів. Немов справді враз здійснилась несосвітенна гіперболя: «розпався на порох». І найменшої часточки Плятнера не було видно; не знайшли навіть краплини крови, навіть ниточки з його одягу. Він, очевидно, ввесь до решти зник, не лишивши і сліду після себе, немов лунь його вхопив, кажучи словами

приказки. Факту його абсолютного зникнення в наслідок вибуху ніяк не можна заперечувати.

Нема чого розводитися про переполох, викликаний цією подією в Сессексвілській школі, в самому Сессексвілі та по всій окрузі. Адже не один з читачів цих сторінок мабуть ще пам'ятає, що чув підчас торішніх літніх вакацій ту чи ту версію цієї події, тепер уже призабутої. Ліджет зробив усе, що міг, щоб зменшити до мінімуму значення цієї історії. Він запровадив кару для учнів, яка полягала в тому, що провинний мусів написати двадцять п'ять рядків за кожну згадку ім'я Плятнерового, і заявив хлопчикам у клясі, що він добре знає, де його помічник. Він боявсь, як пояснював сам, щоб цей вибух, що трапився не зважаючи на всі вжиті заходи до скорочення небезпечних практичних вправ із хемії, не порушив репутації школи; так само могла пошкодити і всяка таємничість у справі із зникненням Плятнеровим. І справді директор зробив усе, що від його залежало, щоб висвітлити цю подію якнайзвичайнішим способом. Зокрема, він так заморочив голови перехресним допитом п'ятьом самовидцям, що їх опав сумнів щодо своїх власних почуттів. Проте, не зважаючи на всі Ліджетові зусилля, прибільшене і перекручене оповідання про Плятнерове зникнення цілий тиждень тішило всю округу, і декотрі батьки з того чи того більш-менш пристойно придуманого приводу позабирали своїх дітей із школи. Не останнє місце в цій історії належить тому фактові, що багатьом з мешканців округи дуже виразно снився Плятнер увесь час, поки тривало загальне збентеження перед тим, як він повернувся, і що всі ті сни були напрочуд подібні один до одного. Майже всім марилося вві сні, як Плятнер кудись іде, іноді сам, іноді в якомусь товаристві, оточений блискучим веселковим сяйвом. Його лице в тих снах завжди було бліде і сумне, часом він на миґах звертався до сновидця. Декому з хлопчиків, очевидно, під впливом нічних кошмарів, увижалося, ніби Плятнер надзвичайно швидко наближається до них і зазирає їм у вічі. Інші втікали разом з Плятнером від якихсь невиразних, химерних істот кулястої форми, що гнались за ними. Та незабаром усі ці теревені поступилися місцем розпитам і пересудам, коли в середу, за тиждень після того понеділка, як стався вибух, Плятнер повернувся назад.

Повернувсь він за таких же дивних обставин, як і зник. Доповнивши трохи жовчний нарис м-ра Ліджета не зовсім упевненим оповіданням самого Плятнера, матимемо таку картину: в середу ввечері, навзаході сонця, перший з вищезгаданих джентлменів, упоравшись з усіма своїми денними справами, гуляв у садку, зриваючи полуниці, до яких він був дуже ласий, і частуючись ними. То— великий старосвітський сад, на щастя, захищений від цікавих очей високим муром з червоної цегли, увесь повитий плющем. Саме тоді, як м-р Ліджет нахилився над одним особливо рясним кущиком полуниць, у повітрі щось блиснуло й загуло, і, перш ніж він встиг озирнутись, якесь важке тіло тарахнуло його сзаду. Він гепнувсь додолу, роздушивши полуниці, що тримав у руці, і впав так невдало, що циліндр—м-р Ліджет додержується стародавніх поглядів щодо вчителівського вбрання—низько насунувся йому на чоло, майже закривши одно око. Виявилося, що важкий набій, який черкнувсь об його плече і, гримнувшись збоку на землю, засів серед кущиків полуниць, є не хто інший, як давно зниклий м-р Ґотфрід Плятнер, у неймовірно пошарпаному вигляді. Він був без комірчика і без капелюха, в брудній білизні, із закриваленими руками. М-р Ліджет так обуривсь і так здивувався, що залишився стояти рачки з насунутим на око циліндром. Він зразу ж напався на Плятнера, гостро дорікаючи йому за його неповажливу і чудну поведінку.

Ця навряд чи ідилічна сцена доповнює те, що я назвав би зовнішньою частиною Плятнерової пригоди, її екзотеричним боком. Я не вважаю за потрібне вдаватися тут у подробиці того, як м-р Ліджет звільнив Плятнера. Всі ці деталі з переліком іменнів і дат та іншими відомостями можна знайти в докладному звіті про згадані події, поданому до Товариства Дослідження Анормальних Явищ. Першими днями майже нікому не впало в очі дивне переміщення правого й лівого боків у Плятнера; на це звернули увагу лише в зв'язку з його новою манірою писати з правого боку вліворуч. Сам він не тільки не похвалявся цими стверджувальними доказами, а навіть таївся з ними, побоюючись, щоб вони не відбилися несприятливо на його новому становищі. Пересув його серця помітили через кілька місяців, коли йому рвали зуба під наркозою. Плятнер

дуже неохоче дозволив тоді лікареві побіжно оглянути себе, —лікар хотів ознайомитися з його будовою, щоб написати з цього приводу коротеньку замітку для «Анатомічного Вісника». Оцим вичерпуються всі матеріяльні факти, і ми можемо тепер перейти до того, що розповів сам Плятнер про свою пригоду.

Але спочатку виразно відмежуймо попередню частину цієї історії від дальшої. Все, що я досі розповідав, встановлено на підставі таких точних свідчень, які ухвалив би кожний юрист, фахівець у карних справах. Усі свідки ще живі, якщо читач має час, він може хоч завтра розшукати тих п'ятьох хлопців, або навіть, перемігши страх до грізного Ліджета, вчинити всім перехресний допит, підсідати їх та перевіряти, скільки читачеві заманеться. Не важко побачити і самого Ґотфріда Плятнера з його перекрученим серцем та трьома фотографіями. Можна вважати за доведене, що в наслідок вибуху він зник на цілих дев'ять днів, що повернувся він досить екстраваґантним способом, за таких обставин, які сами собою могли роздратувати м-ра Ліджета, вже не кажучи про їх подробиці. Нарешті, легко впевнитися, що Плятнер повернувся перекрученим на взір відбитку в люстрі. З цього останнього факту, як я вже казав, майже неминуче випливає висновок, що протягом дев'ятьох днів Плятнер перебував у якомусь стані існування поза просторінню. Свідчення, що стверджують наведені факти, далеко істотніші за ті докази, на підставі яких повішено не одного вбивцю.

А от щодо того, де саме був Ґотфрід Плятнер, то тут ми не маємо інших відомостей крім його власного оповідання, повного плутаних пояснень та мало не суперечних подробиць. Я зовсім не хочу підривати довіри до його слів, але мушу підкреслити,—а це якраз забувають зробити багато з тих авторів, які пишуть про нез'ясовні фізичні явища,—що тепер ми переходимо від реальних, незаперечних фактів до такої галузі, де кожна розсудлива людина має право вірити або не вірити, як їй довподоби. Попередні факти роблять цю історію правдоподібною; через своє розходження з повсякденним досвідом вона видається неймовірною. Я особисто волію і трохи не впливати на читачеву думку, а просто переказати пригоду так, як мені розповів про неї Плятнер.

Можу додати, що він розказав мені її в моїй квартирі у Чізлгерсті, і тільки він покинув мене того вечора, я пішов до свого кабінету і записав усе, що лишилося в мене в пам'яті. Він був такий ласкавий, що згодом перечитав надрукований на машинці рукопис, а тому щодо точности викладу ні в кого не може бути найменшого сумніву.

Отже Плятнер розповідає, що в момент вибуху в нього майнула виразна думка, ніби його вбито. Він відчув, як його піднесло вгору, а потім якась сила потягла його назад. Дуже цікавий для психологів той факт, що підчас падіння думки його були виразні, і він міркував про те, чи гримнеться він на шахву з хемічним приладдям, а чи на підставку клясної таблиці. Нарешті його ноги торкнулись землі, він похитнувсь і так і сів з розгону на щось м'яке і міцне. З хвилину він сидів приголомшений, потім зразу почув гострий пах смаленого волосся, і йому здалося, ніби Ліджетів голос питає про нього. Звичайно, ви розумієте, що на той час голова йому обертом ішла.

Спочатку в нього було таке враження, ніби він усе ще в клясі. Він ясно й виразно бачив здивованих учнів і м-ра Ліджета, що ввіходив до кляси. Цього він цілком певний. Їх слів він не чув, але пояснив те оглушливим впливом вибуху. Все навкруги видавалося йому дивно темним і розпливчастим, та і цьому знайшов він відповідне, проте помилкове пояснення, подумавши, що то після вибуху кімнату повила хмара чорного диму. Крізь тьмяне мариво постаті Ліджета й хлопчиків рухались невиразні і мовчазні, мов привиди. Лице Плятнерові все ще пашіло, обпалене полум'ям сполоху. А в голові йому, каже він, «усе макітрилось». Першою виразною його думкою було бажання знати, щó він собі уверeдив. Він подумав, що мабуть осліп і оглух, і обережно обмацав обличчя і всі члени свого тіла. Далі його відчування трохи прояснились, і він з подивом побачив, що навкруги нема таких добре йому знайомих парт, ні іншої шкільної обстави. Натомість бовваніли якісь тьмяні, невиразні, сірі форми. А потім трапилося дещо таке, від чого він нестямно звереснув, а його приголомшені почуття відразу прокинулись до дії. Двоє хлопчиків, розмахуючи руками, один за одним пройшли крізь нього! Жадний з них ані трохи не почув, що тут був Плятнер. Важко уявити собі, щó він

відчув тієї хвилини. Вони пройшли крізь нього, розповідає Плятнер, лише злегка торкнувшись його, мов хмарка туману.

Після цього Плятнер спершу був подумав, що він умер. Але ж, маючи ще з дитинства дуже тверезі уявлення про смерть, він читрохи здивувався, що його тіло не перестало існувати. Тоді йому спало на думку, що то не він умер, а всі інші: очевидно, вибух зруйнував Сессексвілську школу і знищив усіх, крім нього. Та й таке пояснення не могло задовольнити його, і йому довелося знов повернутися до своїх дивних спостережень.

Усе навкруги було надзвичайно темне, чорне, немов з ебену. Над головою розкинувся чорний небосхил. Єдиною плямою світла було бліде зеленкувате блимання з одного краю обрію, що освітлювало хвилясту лінію чорних пагорків. Це, кажу я, було його першим враженням. Поволі, в міру того як Плятнерові очі звикали до темряви, він почав розрізняти серед навколишньої ночі ледве помітні переливи зеленкуватого сяйва. На цьому тлі меблі і присутні в клясній кімнаті люди фосфоресцували, справляючи враження невиразних, невідчутних на дотик привидів. Він простяг руку і без найменшого зусилля просунув її крізь стіну кімнати, недалеко каміна.

Плятнер розповідає, що він увесь час намагався привернути до себе увагу. Він кричав до Ліджета, пробував піймати котрогось із хлопчиків, що ходили туди й сюди, і тоді лише покинув ці спроби, коли до кімнати ввійшла м-с Ліджет, якої він, як молодший учитель, цілком природно не любив. Свідомість, що ти на цьому світі, але не належиш до нього, за Плятнеровим словом, була надзвичайно неприємна. Це відчування він досить дотепно порівнював до почуваннів кота, який стежить за мишею крізь зачинене вікно. Щоразу, як він силкувався зайти в стосунки з тим тьмяним, відомим йому світом, що оточував його, він завжди наражавсь на якусь невидиму, незрозумілу перепону.

Тоді він звернув увагу на найближчі предмети. Нерозбита мензурка з рештками зеленого порошку все ще була в його руці. Він сунув її в кишеню і почав обмацувати поблизьку місцевість. Виявилося, що він сидить на скелі, вкритій оксамитуватим мохом. Невиразна й туманна клясна кімната заважала йому бачити ввесь темний крайовид,

але в нього було таке почуття (мабуть тому, що дув холодний вітер), ніби він сидить недалеко вершини стримкої гори, а під ногами в його простягається глибока долина. Зелене блимання на обрії, здавалось, яскравішало, захоплюючи дедалі більший простір. Плятнер підвівсь і протер очі.

Він наче б то пройшов кілька кроків, спускаючись униз стромовиною, та спіткнувся, ледве не впав і сів на вищерблений уламок скелі, щоб почекати, коли розвидниться. Навколо панувала німотна тиша. Було так само тихо, як і темно, і хоч з гори і дув холодний вітер, не чути було ні шелесту трави, ні шуму галуззя. Плятнер почував, хоч і не міг бачити, що узгір'я, де він опинився, було скелясте й пустельне. Зелене світло раз-у-раз яснішало, до нього поволі домішувався криваво-червоний, неясний і прозорий відблиск, але це не пом'якшувало ні темряви над головою, ні сумовитости навкружніх скель. Зважаючи на те, що трапилося далі, я ладен думати, що той червонуватий відблиск був лише оптичною маною. Щось чорне тремтіло ввесь час на блідому жовтувато-зеленому тлі обрію; нарешті з чорної безодні під Плятнеровими ногами донеслося тонке і пронизливе бамкання дзвона. В міру того, як яснішало світло, зростало в Плятнера почуття гнітючого чекання.

Можливо, що збігла година, або й більше, поки він сидів на своєму місці і стежив за тим, як розгорялося дивне зелене сяйво, поволі підбиваючись полум'янистим промінням до зеніту. Що більше яснішало сяйво, то невиразніші відносно, а може й абсолютно, робилися примарні образи н а ш о г о світу. Десь певно справедливі обидва припущення, бо мабуть саме тоді, скільки йшлося про землю, ті декілька кроків, що Плятнер пройшов, спускаючись з гори в той час, як затьмарювалось видиво нашого світу, перенесли його на долішній поверх школи: він пройшов крізь підлогу і опинився внизу, в більшій клясній кімнаті, наче б то сидячи в повітрі, між стелею та підлогою. Доволі виразно, але не так ясно, як м-ра Ліджета, бачив він пансіонерів. Вони готувалися до завтрашніх лекцій, і він з цікавістю зауважив, що багато з них, розв'язуючи завдання з Евклідової геометрії, шахрували за допомогою шпаргалок—творів, про існування яких він доти й гадки

не мав. Але зелене світло світанку невпинно збільшувалось, і учні незабаром почали зникати.

Глянувши в долину, Плятнер побачив, що світло вже встигло далеко спуститися вниз скелястими згірками і що непроглядну пітьму безодні тепер розтинає бліде зелене сяйво, подібне до блимання світляка. Майже відразу після цього над базальтовими хвилями далеких пагорків піднеслося якесь величезне небесне тіло, сліпучозеленого кольору, і навколо Плятнера вирізьбились у зеленому сяйві і глибоких багрово-чорних тінях дивовижні пустельні гірські масиви. Він побачив безліч кулястих предметів, що вкривали верхогір'я, немов пух з чортополоху. Всі вони були не ближче від нього, ніж протилежний бік межигір'я. Дзвін унизу бамкав дедалі швидше з якимсь настирливим нетерпінням, кілька огників рухалися туди й сюди. Хлопчиків, що сиділи за своїми партами і готувалися до лекцій, тепер майже зовсім не було видно.

Це погасання нашої землі в той час, як у другому всесвіті сходить зелене сонце,—цікавий факт, і Плятнер обстоює його. Поки в тому Іншому Світі триває ніч, там важко рухатись і пересуватися через яскравість предметів у нашому світі. Якщо це так, то чим тоді пояснюється те, що ми не можемо впіймати жадного проблиску Іншого Світу? Чи не залежить це від порівнюючи великої яскравости освітлення в нашому світі? Плятнер говорить, що опівдні в Іншому Світі, тобто за найяснішої пори, не буває навіть так ясно, як у нас у повні місяця; щождо тамтешньої ночі, то вона кромішньо темна. Отже досить найменшого світла, навіть стільки, скільки його є в звичайній темній кімнаті, щоб зробити предмети Іншого Світу невидимими, згідно з тим принципом, що легке фосфоресцування можна побачити лише в абсолютній темряві. Після того як я почув Плятнерове оповідання, я не раз пробував побачити той Інший Світ, сидячи вночі в темній фотографічній лябораторії. Я справді помічав невиразні форми зеленкуватих узбіччів і скель, але, мушу визнати, дуже невиразно. Може читач матиме більше успіху. Плятнер каже, ніби з того часу, як він повернувся, він бачив уві сні і пізнавав окремі місця, де йому доводилося бувати в Іншому Світі, та, гадаю, то мабуть були тільки відбиті в пам'яті колишні картини. Здається цілком імовірним, що люди з вийнятково

гострим зором можуть іноді впіймати якийсь відблиск того дивного Іншого Світу, що оточає нас.

А втім ми віддалились від теми. Коли зелене сонце зійшло, в межигір'ї вималювалась, ще темна й неясна, вулиця з чорними будинками, і Плятнер, після деякого вагання, почав спускатися туди стримким узбіччям. Дряпатися по скелях було марудно і втомно не тільки через велику крутість урвища, а й через каміння, що вкривало всю поверхню гори і зривалося під його ногами. Шум кроків—іноді Плятнерові закаблуки викресували іскри із скель—видававсь єдиним звуком у всьому всесвіті, бо дзвін уже стих. Наблизившись, Плятнер помітив, що будинки дивно нагадують могили, мавзолеї і надгробки з тією лише різницею, що всі вони були одноманітно чорні, а не білі, як здебільшого бувають надгробки. Потім він побачив, як з найбільшого будинка, немов юрба з церкви, вироїлася безліч якихсь блідих, кулястих, блідозелених істот. Вони розійшлися різними напрямками по широкій вулиці, деякі завернули в бокові заулки і з'явились ізнов на узбіччі гори; інші зникали в маленьких будинках уздовж гори.

Побачивши, що ці істоти наближаються до нього, Плятнер зупинився сторопілий. Вони не йшли, бо не мали ніг, і скидались на людські голови, під якими теліпалися, схожі на пуголовчачі, тулуби. Їх химерний вигляд так вразив Плятнера, сповнив його таким подивом, що він навіть не злякався. Вони насувались на нього, гонені холодним вітром, що дув у напрямку до гори, наче мильні бульбашки в струмені протягу. Плятнер глянув на найближчу істоту і побачив справжню людську голову, тільки з надзвичайно великими очима, повними такого відчаю і болю, якого йому ніколи не доводилося бачити на обличчі в людини. Особливо вразило його те, що та істота навіть не скинула оком на нього, а, здавалось, стежила за рухом якогось невидимого предмету. Спочатку це збило Плятнера з пантелику, та незабаром йому спало на думку, що величезні очі істоти вдивлялись у щось таке, що трапилось у тому світі, який він оце покинув. Істота насувалась чимраз ближче, але Плятнерові з превеликого подиву не стало сили навіть скрикнути. Зрівнявшись з Плятнером, істота ледве чутно, сумно зойкнула, потім злегка доторкнулась до

його обличчя—її дотик був дуже холодний—і посунула далі, здіймаючись на вершину гори.

Раптом Плятнера посіла цілковита певність, що ця голова якнайбільше нагадує Ліджетову голову. Потім він зосередив увагу на інших головах, що аж кишіли на узбочі. Жадна з них навіть не помічала його. Лише дві чи три наблизились щільно до його голови і збиралися зробити те саме, що зробила перша істота, та Плятнер, здригнувшись, відскочив набік. Здебільшого на їх обличчях відбивався такий самий вираз марного жалю, як і в першої істоти, і всі вони теж тихо і сумно зойкали. Деякі плакали, а одна швидко котилась угору з виразом диявольської люті на лиці. Але декотрі були холодні й спокійні, а кільком в очах світилася вдоволена цікавість. Нарешті, одна істота просто не тямилась з радощів. Плятнер не пам'ятає, чи помітив він тоді хоч в одної з істот схожість з кимсь із тих людей, що він бачив на землі.

Певно, кілька годин спостерігав Плятнер, як ці дивні створіння розлазилися по пагорках, і лише не скоро після того, як вони перестали виходити із скупчених у проваллі чорних будинків, почав він ізнов спускатися з гори. Темрява навркуг його так згустилася, що він ледве бачив, кудою йому іти. Небо над головою було тепер ясного блідозеленого кольору. Плятнерові не хотілось ні їсти, ні пити. Пізніше, коли він відчув голод і спрагу, він натрапив на холодний струмок, що стікав у провалля, а покуштувавши з відчаю обрідного моху, який ріс де-не-де на прискалках, Плятнер знайшов, що його можна їсти.

Навпомацки блукав він серд могил, розташованих уздовж узгір'я, силкуючись розгадати ці незрозумілі речі. По довгому блуканні він дістався до входу в той великий, схожий на мавзолей будинок, звідки повиходили всі голови. Тут, на базальтовому вівтарі, горіло кілька зелених огників, а згори, з дзвіниці в центрі будівлі, звисав мотуз від дзвона. Кругом на стінах леліли огняні написи невідомими Плятнерові літерами. Він ще стояв і розважав, що визначають ці речі, коли це на вулиці залунали важкі кроки, поволі стихаючи в далині. Він вибіг з будинка, але нічого не побачив у темряві. Хотів був смикнути за дзвоновий мотуз, потім передумав і побіг слідом за кроками. Хоч він і далеко загнався, проте нікого не догнав.

Так само ні до чого не призвели і його крики. Здавалося, межигір'ю нема кінця-краю. В ньому скрізь панувала півтемрява, як на землі при світлі самих зір, бо зелене зяйво примарного дня блимало лише вздовж горішніх країв урвища. Тепер нанизу не видно було жадної таємничої голови. Видимо, всі вони щось робили вгорі на схилах кручі. Глянувши вгору, Плятнер побачив, як їх кидає то туди, то сюди; деякі з них непорушно висіли в повітрі, а інші швидко перелітали. Вони нагадали йому, за його словом, «великі сніжинки», тільки, що були чорні або блідозелені.

Плятнер розповідає, що більшу частину сімох чи вісьмох днів (точного рахунку він не вів) він тільки те й робив, що ганявся за лункими, неухильними кроками, та так ні разу й не пощастило йому наздогнати їх. Він блукав наосліп у нових дільницях того безкрайового диявольського провалля, здираючись на гори немилосердими кручами і спускаючись униз, тинявся верхогір'ям та спостерігав рої таємничих облич. Хоч раз чи двічі помітив він, що за ним стежать чиїсь очі, але і словом не перекинувся за ввесь час з жадною живою душею. Спав він серед скель на узгір'ї. На самому споді межигір'я наземних предметів не було видно, бо з земного погляду воно містилося глибоко під землею. Зате з верховин, тільки на землі починався день, Плятнер міг бачити все, що там робилося. Іноді він спотикавсь об темну зелену скелю або зупинявся на краю провалля, а тим часом над головою в його колихалося зелене галуззя сессексвілських алей; траплялось і так, що він наче б то прогулювався сессексвілськими вулицями або, нікому не видний, піддивлявся, що робиться в тій чи тій хаті. І так він виявив, що майже з кожною людиною в нашому світі мають до чинення кілька тих рухливих голів, що за кожною людиною на землі ввесь час стежать ті безпорадні безплотні істоти.

Хто вони такі—ті Сторожі Живих? Цього Плятнерові не пощастило дізнатись. Але двоє, що незабаром знайшли його і ходили слідом за ним, подібні були, як підказували йому дитячі спогади, до його батька та матері. Час від часу й інші обличчя повертали до нього свої очі: такі самі, як очі тих небіжчиків, що колись, за свого життя, керували ним, шкодили йому або допомагали за його молодощів

чи дійшлого віку. Щоразу, як вони дивились на нього, Плятнера охоплювало якесь дивне почуття відповідальности. Він спробував був заговорити до матері, але вона нічого не відповіла. Вона пильно дивилася йому в очі, сумно і ніжно... і теж немов трохи докірливо.

Плятнер тільки розповідає про все це, не пробуючи нічого пояснити. Нам дано на волю висловлювати здогади, хто вони такі, ті Сторожі Живих. Якщо вони справді мерці, то чому так невідступно стежать за світом, який покинули назавжди? Можливо,—і це видається мені правдоподібним,— що після того, як наше життя вривається і нам уже не доводиться вибирати між добром і злом, ми все ж зостаємося свідками того, як розгортаються нескінченною низкою наслідки наших учинків. Коли людські душі існують і після смерти, то, напевно, не вмирають у них і інтереси людські. А втім це тільки мої власні домисли. Плятнер не дає ніяких пояснень, бо й сам не дістав жадного. Було б добре, якби читач сам розібрався в цьому питанні.

День по дневі блукав Плятнер по цьому освітленому зеленим сяйвом світі, що міститься поза нашою землею. В голові йому туманіло, він був втомлений, а під кінець зовсім знесилився і зголоднів. Удень, тобто коли на землі був день, примарні образи давно знайомих сессексвільських крайовидів докучливо манячили навкруг нього і дратували його. Йому не видно було, куди ступнути ногою, він раз-у-раз відчував на своєму обличчі холодний дотик котроїсь з Вартових Душ. А коли сутеніло, безліч тих Сторожів, що оточали його, і їх напружений відчай нестерпно тьмарили йому мозок. Його гризло палке бажання повернутися до земного життя, такого близького і такого далекого. Неземний вигляд оточення вкидав його в безнадійний розпач. Йому невимовно надокучили ті кілька істот, що ніяк не хотіли відчепитись від нього. Він кричав на них, щоб вони не сміли зазирати йому в очі, лаяв їх, утікав від них. Але вони вперто мовчали і невідступно ходили за ним. Хоч би як швидко біг він по нерівній землі, вони завжди наздоганяли його.

Дев'ятого дня, надвечір, Плятнер почув наближення здалеку, з межигір'я невидимих кроків. На той час він тинявся по широкому гребеню тієї самої гори, на яку впав, коли вперше опинився в тому дивному Іншому Світі.

Він швидко пішов був униз, шукаючи навпомацки дороги, та враз зупинився, зацікавившись тим, що робилось у кімнаті на одній недалекій від школи вулиці. Обох людей—чоловіка і жінку,—що були в кімнаті, він знав з лиця. Вікна були відчинені, стори підняті, і сонце навзаході заливало світлом усю довгасту кімнату так, що спочатку вона виразно вимальовувалась, немов малюнок чарівного ліхтаря, на тлі чорного крайовиду і блідо-зеленого світанку. Додатком до соняшного сяйва в кімнаті саме засвітили свічку.

На ліжку лежав виснажений чоловік з примарно-блідим страшним лицем на зім'ятій подушці, з піднесеними над головою стиснутими руками. На маленькому столику біля ліжка стояло кілька пляшечок з ліками поряд сухарів, води і порожньої склянки. Час від часу губи виснаженого чоловіка беззвучно ворушились; видимо, він хотів сказати щось, але не міг вимовити. Жінка не помічала його рухів: вона поралася в протилежному кутку кімнати коло старомодного бюрка, перебираючи якісь папери. Спочатку Плятнерові було чітко видно все, та що яскравіше розжеврювалося зелене світло, то невиразнішим і прозорішим робилось видовище.

Лункі кроки дедалі наближались,—ті кроки, що так голосно звучать в Іншому Світі, а в цьому їх зовсім не чути. Плятнер помітив навкруг себе силу-силенну тьмяних облич; вони виринали з темряви і уважно стежили за обома людьми в кімнаті. Ще ніколи не бачив він стільки Сторожів Живих. Безліч їх не відривали очей від страждальника, що лежав на ліжку; не менша кількість з безмірним сумом стежила за жінкою, що пожадливо шукала чогось очима і не могла знайти. Вони юрбилися навколо Плятнера, заважали йому дивитися, торкались його лиця, і він увесь час чув їх безнадійне голосіння. Лиш коли-не-коли бачив він виразно кімнату. Частіше ж усе в ній тьмяно тремтіло, затуманене зеленими відсвітами від їх рухів. В кімнаті мабуть було дуже тихо. Плятнер розповідає, що полум'я свічки підносилося просто вгору, перетворюючись в абсолютно вертикальну лінію кіптяви, але в ухах йому кожний дедалі ближчий крок та його відгук лунали, наче перекоти грому. А ті обличчя! Особливо в тих двох, що стояли близько жінки, і одно, теж жіноче, бліде і різко

обчеркнуте,—мабуть колись було воно холодне і суворе, а тепер його вираз пом'якшило пізнання якоїсь невідомої на землі мудрости; друге лице могло б бути лицем жінчиного батька. Обоє, очевидно, поринули в споглядання якогось огидного вчинку, що йому вони більше не могли вже чинити опору, не могли нічим запобігти. Позад них стояли інші,—певно, вчителі, що погано навчали, друзі, що не спромоглися зробити доброго впливу. Над чоловіком теж нахилилось безліч цих істот, але поміж ними не було жадної, що скидалась би на котрогось із батьків, чи на вчителів. Обличчя, колись може брутальні, тепер очистив смуток і надав їм сили. А перед усіма було одно лице—лице дівчини. На ньому не відбивалося ні гніву, ні каяття,—лише терпіння та втома, і Плятнерові видавалося, ніби воно чекає визволення. На саму згадку про тьму-тьмущу тих примарних облич, Плятнерові не стає слів розповідати далі. Вони зібралися на заклик дзвона. Плятнер побачив їх усіх протягом одної секунди. Він мабуть був такий зворушений, що зовсім несвідомо витяг тремтячими пальцями з кишені мензурку з зеленим порошком, і так і тримав його перед собою. Та цього він не пам'ятає.

Раптом кроки зупинились. Плятнер чекав, щоб от-от почути їх знову, але кругом було тихо. І враз, немов гострим і тонким лезом розтинаючи несподівану тишу, пролунав перший удар дзвона. Вся безліч обличчів захиталась, і лемент навколо Плятнера зробився голосніший. Жінка нічого не чула; вона палила щось на полум'ї свічки. Після другого удару все потьмарилось, і крижаний вітер дмухнув на юрбу Сторожів. Вони закрутились навкруг Плятнера, немов мертве листя по весні, а за третім ударом крізь їх масу щось простяглося до ліжка. Вам відомо, що таке промінь світла. То ж був наче промінь темряви, і коли Плятнер ще раз скинув очима на нього, він побачив, що то була простягнута примарна рука.

Зелене сонце визирнуло над пустинним чорним обрієм, і кімнату було тепер ледве видно. Проте Плятнер бачив, як на ліжку смикалося і бгалося біле простирало, як жінка глянула на нього через плече і здригнулась.

Хмара Сторожів злетіла вгору, мов клубок зеленого пороху від вітру, і понеслася вниз до храму в межигір'ї. Тут Плятнер раптом зрозумів значення примарної чорної

руки, що простяглася над його плечем і вхопила свою жертву. Він не наважився повернути голову, щоб подивитись на Тінь, якій належала та рука. Страшним зусиллям, закривши рукою очі, він кинувся бігти, пробіг із двадцять кроків, послизнувся на прискалку і впав. Він упав долілиць, на руки; мензурка розбилася й вибухла, коли він торкнувся землі.

У наступну мить, приголомшений і закривавлений, він опинився лицем до лиця з Ліджетом у старому обмурованому садку позад школи.

На цьому й кінчиться оповідання про Плятнерову пригоду. Я опирався, і сподіваюсь—успішно, проти природнього нахилу, властивого кожному белетристові, прикрашати такого роду історії. Я переказав усе по змозі за тим же порядком, як розповів мені Плятнер. Я старанно уникав порушити стиль, будову оповідання і враження від нього. Було б легко, наприклад, опрацювати сцену з смертельною постелею на взір змови, притягши до неї і Плятнера. Та не кажучи про цілковиту недозволенність підроблювання настільки правдивої історії, така банальна вигадка, на мою думку, лише зіпсувала б своєрідне враження, яке повинен справляти той темний світ з його блідозеленим світлом і рухливими Сторожами Живих,—світ невидимий і неприступний, що все ж оточує нас.

Лишається додати, що на Вінцентській Терасі, поза шкільним садком, справді побувала смерть, і, скільки можна було довести, саме в ту мить, як повернувся Плятнер. Помер збірчий і страховий аґент. Його вдова, багато молодша за нього, одружилася минулого місяця з м-ром Вімпером, ветиринарним лікарем з Олбідінґу. Як частина переказаної тут історії ширилася усно в різних варіянтах по всьому Сессексвілі, то ця пані дозволила мені згадати її ім'я з тією умовою, щоб я виразно відзначив, що вона рішучо заперечує всі подробиці Плятнерового оповідання щодо останніх хвилин її дружини. Вона каже, що не палила ніякої духівниці, хоч Плятнер ніколи й не обвинувачував її в цьому: її чоловік написав лише одну духівницю, і саме незабаром по їх одруженні. Щоправда, для людини, яка ніколи не бачила тієї кімнати, Плятнер напрочуд точно списав її обставу.

Навіть ризикуючи дістати докір у нудному повторенні, мушу я підкреслити одно застереження, щоб потім мені не накидали, ніби я підтримую легковірні і забобонні погляди. Отже, що Плятнер був зник на дев'ять днів із нашого світу—цей факт, гадаю я, доведено. Та це ще зовсім не доводить правдивости всієї його пригоди. Бож цілком зрозуміло, що й поза просторінню можливі галюцинації. Оце читач в усякому разі повинен твердо пам'ятати.

ДЕРЖАВА МУРАШОК.

I.

Коли капітан Жерілью дістав наказа плисти своєю новою канонеркою «Бенжамен Констан» до Бадами на Батемо, віднозі Ґварамадеми [32], щоб допомогти місцевій людності в боротьбі з мурашками, він подумав, що його начальство хоче поглузувати з нього. Його підвищення на чині мало трохи романтичний характер і не зовсім відповідало всім заведеним правилам. Пристрасть одної видатної бразільської дами і ніжні капітанові погляди відограли в цій події неабияку ролю; «Diario» та «Futuro», на жаль, були дуже непочтиві в своїх коментарях з цього приводу, і він боявся, що тепер дасть їм нову зачіпку для дальших пащекувань.

Капітан був креол і мав про етику і дисципліну такі самі уявлення, як кожний чистокровний портуґалець. Отже з усіх, хто був з ним на канонерці, він розгортав своє серце тільки перед Голройдом, інженером з Ленкешіру, доречі, користуючися з нагоди вправлятися в англійській мові, — його th [33] мало дуже непевний характер.

— Це все для того тільки, щоб пошити мене в дурні,— казав він.—Що може людина зробити з мурашками? Вони прийдуть і підуть собі.

— Та кажуть, що ці не йдуть,—зауважив Голройд.— Той чоловік... ви казали, що він зветься Замбо...

— Замбо—то така порода метисів.

— Гаразд. Отой Замбо запевняв, що там тікають не мурашки, а люди.

Капітан мовчав і сердито палив цигарку.

— Звичайно, часом таке буває,—промовив він нарешті,—та що з того? Наступ мурашок і інші такі речі трапляються завжди з божої волі. Одного разу мурашки з'явилися у Трінідаді, оті маленькі, що нищать листя на помаранчах та манґових деревах. Яке ж це має значення? Іноді їхні армії навіть забираються в будинки,— є така порода мурашок-войовників. Доводиться тікати, аж доки вони не обчистять увесь будинок. Зате, коли ви повернетесь, то він, як новий,—ні тобі таргана, ні блохи, нічогісінько.

— Як каже той Замбо,—заперечив Голройд,—та мурашки зовсім іншої породи.

Капітан знизав плечима, закурив і всю увагу звернув на цигарку, але незабаром ізнов вернувся до того ж питання.

— Любий Голройде, що ж мені робити з цими чортовими мурашками? Смішно,—додав він подумавши.

Проте по півдні він убрався в повну парадну форму і поїхав на берег. Невдовзі на судно приставили його скрині і глечики, а потім повернувся й він сам. Користуючися з вечірньої прохолоди, Голройд сидів на палубі, курив і з подивом думав про Бразілію. Шостий день пливли вони Амазонкою проти води і вже були за кілька сот миль від океану. На захід і схід, наче море, простягалася до самого обрію річна рівнява; на півдні здіймався острів з піщаними берегами, а на них де-не-де купками ріс чагарник. Течія була тиха, як в опусті, вода аж густа від болота. Аліґатори та птахи, завислі вгорі над водою, надавали ріці життя, а якесь невичерпне джерело спускало в неї незчисленні стовбури дерев. Безмежний водяний простір захоплював інженера. Місто Алемкер із своєю нужденною церквою, з критими очеретом повітками замість будинків, із полинялими руїнами, що нагадували про кращі колись дні, видавалося краплею в цій пустині природи, шестипенсовою монетою, кинутою в Сахарі. Голройд був молодий чоловік. Це він уперше знайомився з тропіками. Він прибув просто з Англії, де всю природу загнано за огорожу, де канави й дренажі геть зовсім її впокорили. А тут він раптом побачив усю нічкемність людини. Шість день, як вони покинули море

і пливуть пустельним фарватером, де людина—таке саме диво, як незвичайний метелик. Котрогось дня покажеться човник, другого—якась далека станція, а іншого—буває й так, що жадного людського сліду не видно. Він став помічати, що людина тут—рідкий звір і панування її над цією країною дуже непевне.

Він помічав це щораз більше, в міру того як час минав, а він посувався далі своєю покрученою дорогою до Батемо в компанії з знаменитим командиром, що мав одну велику гармату і наказа заощаджувати набої. Голройд запопадливо вивчав еспанську мову, але далі за теперішній час і іменники ніяк не міг переступити. На судні, крім капітана Жерілью, один тільки неґр-паровичник знав декілька англійських слів, та й то немилосердно їх калічив. Молодший офіцер, портуґалець да-Кунья говорив по-французькому, але його французька мова дуже відрізнялась від тієї, якої вчився Голройд у Савспорті,—через те їхні зносини обмежувалися привітаннями та лаконічними розмовами про погоду. А погода, як і все в тому диву гідному новому світі, була якась зовсім нелюдська. Удень—спека, вночі—спека; замість повітря—пара, навіть вітер—та сама гаряча пара, тільки тхне гнилим зіллям. Аліґатори і дивовижні птахи, всілякі мухи, жуки, мурашки, гадюки і малпи, здавалось, чудувалися, щó тут може робити людина, в цій атмосфері, позбавленій радости—за соняшного світла і прохолоди—вночі. Ніякої одежі не можна було терпіти, а скинувши її, людина важила спектися вдень і дати москітам ширше поле для діяльности—вночі. Коли світило сонце, на палубі можна було осліпнути від яскравого світла, а внизу—задихнутися від задухи. До цього треба додати, що вдень налітали якісь мухи, надзвичайно хитрі і згубні для рук та ніг. Серед усіх цих фізичних страждань єдина розвага Голройдові був капітан Жерілью, але й він скоро надокучив і дедалі робився нудніший. День-у-день оповідав він про свої любовні пригоди і мов на чотках перебирав імення невідомих жінок. Іноді згадували про спорт і стріляли в аліґаторів, а часом, правда, дуже рідко, виходили на берег і сиділи день, а то й більше у товаристві тубільців, серед безмежного лісового простору, спочивали, пили. Одного разу, вночі, навіть дійшлося до танців, і вбога Голройдова

еспанська мова без майбутнього і минулого часу цілком задовольняла креольських дівчат. Та то були нечасті просвітки в довгому, нудному плаванні тихою рікою під стукіт парової машини, і одно великодушне поганське божество в формі обплетеного бутля раз-у-раз приймало поклоніння в кают-кампанії та мабуть також і на бакові.

На кожній зупинці капітан Жерілью діставав чимраз більше відомостей про мурашок. Кінец-кінцем у його навіть прокинулася цікавість до своєї місії.

— Справді, це якась нова порода мурашок,—казав він одного разу.—Нам доведеться бути... як то ви їх звете?.. ентомологами? Ці мурашки величезні! П'ять сантиметрів! Ще навіть і більші. Кумедно! Ми як ті малпи... Нас послано ськати комах. Та вони й справді геть заїдають увесь край.

Раптом його опало обурення.

— Ви тільки уявіть собі, що несподівано виникнуть якісь ускладнення з Европою,—сказав він,—а я тут,— незабаром ми будемо вище за Ріо-Неґро,—і моя гармата ні до чого!..

Він обійняв своє коліно і замислився.

— Ті люди, що ми бачили на танцях, прийшли звідти. Вони втратили все, що мали. Одного дня в їх хатах з'явились мурашки. Звісно, всі навтіки. Бачте, коли з'являються мурашки, доводиться тікати й кидати їм хату, бо загризуть. Розумієте? Гаразд. Минув якийсь час, люди кажуть собі, що мурашки вже забралися геть, і повертаються додому... Та де там, мурашки не пішли. Люди пробують увійти до хати—син увійшов... Мурашки на його.

— Обліпили його?

— Усього покусали. Він ходу з хати, наробив крику і бігом повз своїх просто в річку. Розумієте? Забіг у воду і потопив мурашок,—еге!—Жерілью спинився, наблизив свої млосні очі до Голройдового лиця і поплсекав інженера по коліні.—Тієї ночі він помер, так наче його вжалила гадюка.

— Невже отруєний... мурашками?

— А хто його знає?—Жерілью знизав плечима.—Можливо, що вони дуже покусали його... Коли я ставав на службу, то на те, щоб воювати з людьми. А це—це мурашки.

Вони прийдуть і підуть собі геть. Це не робота для вояка!

З того часу він частенько здіймав з Голройдом розмову про мурашок, і щоразу, коли траплялося здибатися у цій необмеженій пустині води, сонця й далеких лісів з будь-якими заступниками людства, Голройд, уже чи трохи напрактикований у місцевій мові, завжди чув слово «saïba», що починало панувати в усіх розмовах.

Він помічав, що інтерес до мурашок зростає, що дальше—то більше. Жерілью майже раптом забув усі свої колишні теми, а портуґальському ляйтнантові враз розв'язався язик. Він дещо знав про тих мурашок, що нищать листя, і викладав свої знання в цій галузі. Жерілью іноді перекладав Голройдові його оповідання. Ляйтнант розказував про маленьких робітників, які працюють і б'ються, і про великих, що командують і керують, оповідав про те, як ці останні залазять за комір, кусають і п'ють кров. Він говорив, як вони відкушують листя і роблять з них м'який пухкий настил, як їх мурашники в Каракасі мають часом сотні ярдів упоперек. Два дні всі троє сперечалися про те, чи є в мурашок очі. Другого дня по півдні суперечка зробилася занадто запальна. Голройд урятував становище: він поїхав човном на берег, щоб наловити мурашок усяких порід. Коли він повернувся з ними на судно, виявилось, що в одних були очі, а в одних не було. Довго сперечалися ще й про те, чи кусають мурашки чи жалять.

— У тих мурашок,—казав Жерілью, зібравши інформації в одному ранчо [34],—великі очі. Вони не розбігаються, як інші, звичайні, вони залазять в усі кутки і дивляться, що ви робите.

— А вони жалять?—спитав Голройд.

— Авжеж жалять, і в жалі в них отрута.—Він замислився.—Не розумію, чим можуть зарадити тут люди... Вони прийдуть і підуть.

— Та ці не підуть.

— Підуть!—сказав Жерілью.

Далі за Таманду тягнеться миль на вісімдесят низький незалюднений берег. Він сягає аж до того місця, де головна течія ріки зливається з Батемською відногою, утворюючи тут ніби велике озеро. Починаючи звідти, ліс підступає де-

далі ближче до ріки, а незабаром підходить до самих берегів. Характер фарватеру зміняється, під водою трапляється сила затоплених дерев. Тієї ночі канонерка «Банжамен Констан» закинула якір під навислими над рікою деревами. Вперше за кілька день повіяло чарівним холодком, і Жерілью та Голройд довго сиділи на палубі; курили і тішились приємним почуттям. Капітан був до краю заклопотаний мурашками і питанням про те, що можна з ними зробити. Нарешті він надумався лягти спати. Поклавшись на матраці, принесеному на палубу,—безнадійно збентежена людина,—він і засинаючи з розпачем питав сам себе: «Що може людина вдіяти з мурашками?.. Все це безглуздя».

Голройд лишився сам і поринув у думки, чухаючи покусані руки.

Він сидів на бульварку і прислухавсь до нерівного дихання Жерілью, аж доки той не заснув міцно. Потім йому спало на увагу дзюрчання і хлюпання води, і його знов охопило почуття неосяжного, що дедалі збільшувалось з того часу, як вони покинули Пару і почали здійматися вгору рікою. Судно було ледве освітлене, з носа спочатку долітали голоси, але незабаром усе стихло. Голройд переводив очі з невиразних темних обрисів середньої частини канонерки на берег, на чорний, повний тайни ліс. Морок час від часу прорізали летючі блищаки і в гущавині ні на мить не вщухав шелест чужого, таємничого життя...

Якась нелюдська неосяжність цього краю вражала і пригноблювала Голройда. Він знав, що людей на небі нема, що зорі—тільки цятки в безмежному просторі, що океан—величезний і неприборканий, проте звик думати, що земля належить людині. І там, в Англії, вона справді належить людям. Якщо там існує щось дике, то тільки з дозволу людського. Там скрізь—дороги, огорожі і цілковита безпека. В атласах земля—теж надбання людини; її пофарбовано різними фарбами, щоб показати право людини на неї, на протилежність вільній, всесвітній блакиті моря. Він уважав за доведене, що неминуче настане день, коли скрізь на землі вґрунтуються плуг і культура, світло, трамвай, добрі шляхи,—скрізь пануватиме впорядкована безпечність. А тепер його огортав сумнів.

Цей ліс був безкраїй, він мав вигляд чогось непереможного, і людина тут в кращому разі видавалася випадковим, непроханим заходнем. Можна було перейти цілі милі, і скрізь те саме—тиха, мовчазна боротьба велетнів-дерев, стелюхів, що глушили все навколо, квітів, свідомих свого права. Аліґатори і черепахи, численні відміни птахів і комах,—усі вони почували себе вдома, на своїх місцях... тільки не людина. Щонайбільше—вона жила серед ворожого оточення на якійсь підступній ділянці, змагалася з бур'янами, боролася з звір'ям, з комахами, щоб тільки втриматися на ній, і, ставши жертвою гадюки чи дикої тварини, комахи чи пропасниці, безславно покидала відвойований клаптик землі. В багатьох місцях, нижче за водою,—ясно було видно,—їй довелося відступити. Тут і там котрась безлюдна бухточка ще зберігала назву casa[35]; не менш красномовно свідчили про поразку людини білі зруйновані стіни чи то напіврозвалена башта, що маячили де-не-де. Мабуть більше панували тут пума і яґуар...

А хто ж був тут справжній господар?

У цьому лісі, на протязі кількох миль, живе мурашок більше ніж людей на цілому світі! Ця думка здалася Голройдові зовсім новою.

Минуло скількись тисячоліть, і люди з барбарського стану піднеслися до того ступеня цивілізації, який дав їм відчути, що вони господарі майбутнього і владарі землі! Що ж може стати на перешкоді комахам піти тим самим шляхом? Ті з них, що їх знають люди, живуть невеличкими, по кілька тисяч особнів громадами, і не роблять спільних спроб боротися з сильнішим світом. Але в них є кмітливість, є своя мова! Які є підстави вважати, що вони повинні спинитися на цій стадії довше, ніж людина стояла колись на своїй барбарській? Уявімо ж собі, що вони почнуть зафіксовувати свої знання, як те робила людина за допомогою книжок та записів, утворювати великі держави і вести організовану і плянову війну!

Голройдові навернулись на пам'ять відомості, що їх зібрав Жерілью про тих мурашок, до яких вони оце наближалися. Ці мурашки випускають отруту, подібну до гадючої. Так само як мурашки-листорізи, коряться вони своїм трохи більшим ватажкам. Вони хижаки, і, прийшовши куди, там уже й зостаються.

Ліс стояв тихий і мовчазний, вода хлюпотіла об борт судна. Над ліхтарем угорі безгучно кружляв примарний рій нічниць.

Жерілью заворушився в темряві і зідхнув. «Що може зробити людина?» промурмотів він крізь сон, повернувся і знову затих.

Дзижчання москітів очутило Голройда від його дедалі похмурніших думок.

II.

Другого ранку Голройд довідався, що до Бадами лишилося всього сорок кілометрів, і його цікавість до берегів значно збільшилась. Щоразу, як випадала нагода оглянути околиці, він виходив на палубу. Ніде не було видно жадного сліду людської праці, за вийнятком порослих травою руїн одного будинка і вкритого зеленими плямами фасаду давно покинутого манастиря в Можу. Стелюхи оповили його порожній портал, а з одного вікна росло ціле дерево. Вранці через ріку перелетіло кілька роїв дивовижних жовтих метеликів з напівпрозорими крильцями. Багато тих метеликів сідало на судні, і люди вбивали їх. Опівдні натрапили на покинуту «куберту».

На перший погляд вона наче б то й не була покинута. Обидва її вітрила було поставлено, вони обвисли серед післяполудневої тиші. На передньому помості, коло закладених у кочети весел, сидів чоловік, а другий, здавалося, спав горілиць на повздовжньому містку, які бувають на цих баркасах посередині. Та незабаром з того, як стояло стерно і як баркас зносило навперейми канонерці, стало видно, що на ньому не все гаразд. Жерілью розглядав його в польовий бінокль і дуже зацікавився темними плямами на обличчі того чоловіка, що сидів,—мабуть червоношкурого. В нього не було носа. Більше скидалося на те, що він не сидить, а припав до помосту. Що далі капітан дививсь на нього, то менше подобався йому його вигляд. Проте Жерілью ніяк не міг спустити свого бінокля.

Нарешті він зробив це і трохи відступив від борта, щоб покликати Голройда. Потім він вернувся назад і окликнув куберту. Гукнув раз, другий. Баркас проплив повз канонерку; ніхто не озвався з нього. «Santa Rosa»— ясно було видно на борті його назву.

Потрапивши в кільватер судна, баркас загойдався на хвилях. Постать того чоловіка, що припав до помосту, враз осіла, так наче в нього раптом розсипалися всі суглоби. Капелюх йому злетів і оголив голову, що мала далеко не приємний вигляд, а тіло спустилося на поміст, перевернулось і зникло з очей за бульварком.

— Caramba! [36]—скрикнув Жерілью і швидко обернувся до Голройда, що підходив до нього.—Бачили-сьте?— спитав він.

— Мертвий!—потвердив Голройд.—Так. Краще б ви послали туда човна. Там щось негаразд...

— Ви часом... не звернули уваги на його лице?

— Ні. А що таке?

— Воно було... брр!.. не доберу слова.—І капітан повернувся плечима до Голройда і зразу перемінився на енерґійного й гучноголосного командира.

Канонерка змінила курс і, тримаючись рівнобіжно до хиткого руху куберти, спустила човен з ляйтнантом да-Кунья і трьома матросами. Потім, коли ляйтнант підпливав до куберти, цікавість примусила капітана Жерілью підвести своє судно майже борт у борт до неї, такщо її палубу і трюм добре було видно Голройдові.

Він тепер ясно бачив, що ввесь екіпаж куберти складався з тих двох мертвих людей, і хоч не міг розглядіти їх облич, а проте, дивлячись на їх простягнуті руки, вкриті клаптями пошматованого м'яса, виснував, що в трупах відбувається якийсь чудний, незвичайний процес розпаду. Одну хвилину Голройд зосередив увагу на цих двох загадкових купах брудної одежі і вкляклих членів, а потім перевів очі далі вперед на відчинений трюм, доверху набитий валізами й скринями, і знов назад, на корму, де незрозумілою порожнечею зяяла маленька каюта. І тут він помітив, що дошки посередині палуби геть всипані чорними ворушливими цятками.

Ці цятки відразу привернули до себе всю його увагу. Вони радіюсами розходилися від того трупа, що впав. «Зовсім як юрба після бою биків», мимоволі спало на думку Голройдові порівняння.

Він побачив поруч себе Жерілью.

— Капітане, бінокль при вас?—спитав він.—Ви можете на такій відстані взяти у фокус?

Жерілью спробував, буркнув щось і передав йому бінокля.

Дослідження тривало з хвилину.

— Це мурашки!—промовив англієць і повернув наведеного бінокля капітанові.

У нього склалося враження наче від купи великих чорних мурашок, що різнились від звичайних тільки розміром і тим, що на декотрих з них, на найбільших, було щось подібне до сірої одежі. Та за першим разом він не встиг роздивитись усіх подробиць. Над бортом куберти показалася голова ляйтнанта да-Куньа. Між обома офіцерами відбулася коротка розмова.

— Ви мусите зійти на баркас,—сказав Жерілью.

Ляйтнант запротестував, пояснюючи, що в баркасі повно мурашок.

— Ви в чоботях,—заперечив капітан.

Ляйтнант звернув розмову на інше.

— З чого вмерли ці люди?

Капітан Жерілью вдався в усякі міркування; Голройд не все з них і зрозумів. Офіцери засперечались, чимраз більше розпалюючись. Голройд знов узяв бінокля і повернувся до своїх спостережень спочатку над мурашками, а тоді над трупом, що лежав посередині баркаса.

Згодом він описав мені тих мурашок якнайдокладніше.

За його словом, вони були більші за всіх мурашок, яких йому доводилось бачити, були чорного кольору і рухалися з якоюсь обміркованою певністю, зовсім неподібною до механічної метушні звичайних мурашок. Приблизно один з двадцятьох перевищував розміром своїх товаришів і мав вийнятково велику голову. Ці велетні зразу нагадали Голройдові отих старших робітників, що керують, як кажуть, мурашками-листорізами. Так само як і ті, вони наче б то командували іншими і координували загальний рух. Пересуваючись, вони своєрідно відхиляли назад свої тулуби, немов використовували для чогось передні ноги. Крім того Голройдові здалося, що мало не на всіх мурашках, як більших, так і дрібніших, було щось подібне до вбрання—якийсь убір, прив'язаний кругом тулуба блискучими білими биндами, схожими на білі металеві нитки. Але Голройд стояв надто далеко, щоб перевірити це своє враження.

Почувши, що питання про дисципліну набрало між капітаном і його підлеглим дуже гострої форми, він нагально спустив бінокля.

— То ваш обов'язок,—казав капітан,—зійти на палубу. Наказую вам зробити це.

Ляйтнант, видимо, ладен був відмовитись. Поряд його з'явилася голова одного з матросів-мулятів.

— Я гадаю, що цих людей убили мурашки,—урочисто сказав по-англійському Голройд.

Капітан посатанів. Не відповідаючи Голройдові, він загукав портуґальською мовою на свого підручного.

— Я звелів вам піднятись на баркас! Коли ви негайно не виконаєте наказу, це буде бунт, справжній бунт. Бунт і боягузство! Де ж тоді та мужність, що повинна надихати вас? Я закую вас у кайдани і розстріляю, як собаку!— Бігаючи туди й сюди він вергав образи й прокльони, він тряс кулаками і, здавалось, не тямився з люті, а ляйтнант стояв сполотнілий і мовчки дивився на його. На носі судна з'явилась команда із здивованими обличчями.

Раптом підчас короткої павзи серед цього шаленого вибуху, ляйтнант, видимо, зважився на героїчний учинок. Він віддав шану, увесь якось підтягся і виліз на палубу куберти.

— А!—вимовив Жерілью, і рот йому закляпнувся, немов пастка. Голройд побачив, як мурашки відступили перед ляйтнантовими чобітьми. Портуґалець помалу підійшов до простягнутого на помості мертвяка, нахилився, з хвилину повагався, потім схопив його за куртку і перевернув. Чорний рій мурашок висипав з-під його одежі; да-Кунья швидко відступив і разів зо два тупнув ногою по помосту.

Голройд підніс до очей бінокля. Він побачив, що комахи розсипались навколо ніг несподіваного західця, але поводилися вони так, як цього ще ніколи не траплялося бачити Голройдові. Їх поводження не мало нічого спільного з безпорадною метушнею звичайних мурашок; вони дивились на портуґальця так, як дивилась би юрба людей на якесь величезне страховище, що розігнало її.

— З чого він помер?—гукнув капітан.

Голройд зрозумів з відповіді портуґальця, що тіло надто об'їдене, щоб можна було щось сказати.

— А що там спереду?—спитав Жерілью.

Ляйтнант пройшов кілька кроків наперед і почав відповідати по-портуґальському, та враз замовк, струсив щось з ноги, зачовгав чобітьми, наче силкуючись роздушити щось невидиме, і швидко попростував до борта, потім опанував себе і обережно повернув до трюму. Зійшовши на передній поміст, звідки звичайно веслують, він постояв якийсь час, нахилившись над другим трупом, голосно застогнав і пішов назад до каюти, рухаючись дуже напружено. Він обернувся й заговорив до капітана. Цього разу тон в обох був холодний і почтивий,—цілковита протилежність образам і лайці, що лунали кілька хвилин перед тим. Голройд впіймав лише уривки доповіді.

Він знову взявся за бінокль і був здивований, побачивши, що мурашки позникали з усіх видних місць на палубі. Він навів бінокля на тіні під помостом, і йому видалося, що звідти виглядають тисячі сторожких очей.

Було встановлено, що куберту покинуто, але на ній аж кишіло мурашок, і послати на неї людей не було змоги; отже вирішили взяти її на буксир. Ляйтнант пішов на ніс, щоб прилагодити кодолу, а люди в шлюпці стали на ноги і наготовилися допомагати йому. Голройд, як перше, уважно розглядав баркас через бінокль.

Йому щораз більше починало здаватися, що на куберті відбувався якийсь великий прихований рух. Він помітив, що багато великих мурашок,—деякі зо два дюйми завдовшки,—прудко перебігали в темряві з одного місця на-одне, тягаючи якийсь чудної форми вантаж, невідомо нащо призначений. На видноті вони пересувались не колонами, а розґорнутими, негустими лавами, дивно нагадуючи сучасне піше військо, що наступає під огнем. Безліч їх скупчилось під захистом одежі мерця, а вподовж борта, куди мав незабаром підійти да-Кунья, зібрався цілий мурашник.

Голройд не бачив, як вони кинулися на ляйтнанта, але й на хвилину не мав сумніву, що вони напали на нього за справжнім, наперед обміркованим пляном. Нараз ляйтнант скрикнув і з прокльонами почав бити себе по ногах.

— Мене вжалено!—гукав він з докором і ненавистю, обернувшись лицем до Жерілью.

Він зник за бортом, скочив у шлюпку і зразу кинувся в воду. Голройд почув, як сплиснула вода.

Троє чоловіка, що були з ним у шлюпці, витягли його і перенесли на канонерку. Тієї ж ночі він помер.

III.

Голройд і капітан вийшли з каюти, де лежало роздуте, скорчене ляйтнантове тіло, і, спинившись на кормі канонерки, дивилися на зловісне судно, що вони тягли за собою на причалі. Ніч була темна, непроглядна. Тільки примарні сполохи блискавки час від часу краяли пітьму. Куберта—невиразний, чорний трикутник—гойдалась на хвилях за кормою, її вітрила обвисли і лопотіли, а дим, вилітаючи разом з іскрами із труб пароплава, стеливсь над її загойданими щоглами.

Жерілью раз-у-раз повертався до тих неприємних слів, яких наслухався від ляйтнанта, коли той горів у передсмертній пропасниці.

— Він казав, що я вбив його,—протестував капітан.— Яке безглуздя! Адже хтось був мусів піти. Бо що ж нам робити,—тікати тільки з'являться ці прокляті мурашки, чи що?

Голройд нічого не відповів. Він думав про те, як дисципліновано переходили маленькі чорні істоти освітлені сонцем мостини палуби.

— Йому й годилося йти,—правив своє Жерілью.— Він загинув виконуючи свої обов'язки. Чого ж тут скаржитися? Убив!.. Сердешний хлопець просто... як би його висловитись... блудив словами. Він був несповна розуму. Він уже пух від отрути... Брр!..

Настала довга мовчанка.

— Ми затопимо баркаса... спалимо його.

— А потім?

Це питання розсердило Жерілью. Він підтяг угору плечі і розкинув руки.

— Що ж тут можна вдіяти?—звереснув він злісно.— Принаймні,—додав він мстиво,—я спалю живцем кожну мурашку на цій куберті.

Голройд не мав охоти розмовляти. Десь далеко заводили малпи, сповняючи задушливу ніч зловісними звуками, а коли канонерка наблизилась до чорних таємничих

берегів, до цих звуків долучилося ще тужливе квакання жаб.

— Що ж тут можна вдіяти?—вдруге сказав капітан після довгої павзи, і враз перейнявшись енерґією і люттю, вилаявсь і надумав негайно спалити «Санта Розу». Всім на канонерці цей намір припав досмаку, кожний заходився допомагати. Матроси підтягли кодолу, перетяли її, спустили човна і підпалили куберту клоччям з гасом. Незабаром вона весело затріскотіла й запалахкотіла в безмежній тропічній ночі. Голройд дививсь, як жовте полум'я здіймалося серед мороку і як синьо-багряно спалахувала блискавка над верховіттям дерев, і в цьому непевному світлі вимальовувались їх чорні силюети.

Позад Голройда стояв паровичник і теж стежив. Він був схвильований до самих надрів своїх лінґвістичних знаннів.

— Saüba трісь-трісь!—вигукував він.—Хо-хо!—і він аж сідався з реготу.

Але Голройд думав про те, що ті маленькі створіння на підпаленому баркасі теж мають очі і розум.

Усе це справляло на нього враження чогось неймовірно безглуздого і несправедливого,—та що тут можна було вдіяти? Другого дня вранці, коли канонерка нарешті добилася до Бадами, це питання ще настирливіше стало перед ними.

У містечку Бадамі, з усіма його вкритими листям і комишем будинками та хлівами, з зарослою стелюхами цукроварнею, з невеличкою тамою, збудованою з дерева і очерету, панувала того гарячого ранку велика тиша. Не видно було жадної ознаки життя. А чи були там мурашки,— з такої відстані важко було роздивитись.

— Усі мешканці повтікали,—сказав Жерілью,—проте ми можемо дещо зробити: ми будемо кричати і свистіти.

Разом з усіма і Голройд кричав і свистів.

Ніщо на березі не змінилось, і капітана опав найприкріший сумнів.

— Одно тільки можемо ми зробити,—вимовив він нарешті.

— Що саме?—спитав Голройд.

— Кричати й свистати знову.

Так вони і зробили, та й цього разу без жадного наслідку.

Капітан ходив по палубі і вимахував руками, немов розмовляв сам з собою. Видно було, що голова його напружено працювала. З уст йому вихоплювались уривані фрази, і з них можна було зрозуміти, що він звертався до якогось уявного громадського трибуналу не то по-еспанському, не то по-портуґальському. Звиклі вже до звуків чужої мови Голройдові вуха вчули щось ніби про набої. Раптом, очутившись від своїх тривожних дум, капітан вдався до нього англійською мовою.

— Любий Голройде!—вигукнув він і, враз урвавши, закінчив своїм улюбленим запитанням.—Що ж тут може зробити людина?

Узявши з собою біноклі, вони сіли в човен і підпливли ближче до берега, щоб оглянути місцевість. Уздовж краю так-сяк збудованої тами чорніла сила-силенна великих мурашок, що неначе спокійно стежили за човном. Жерілью стрельнув у них з револьвера, але без найменшого успіху. Голройдові здалося, ніби він пізнає якісь чудернацькі земляні спорудження, що тяглися між найближчими будинками,—можливо, то була праця мурашок, завойовників людських осель. Обминувши таму, дослідники побачили поблизу кістяк людини, чистий, блискучий, з пов'язкою на стегнах. Вони спинились на якийсь час, розглядаючи кістяк.

— Мені доводиться дбати про їх життя,—несподівано вимовив капітан.

Голройд обернувсь і здивовано поглянув на нього, не зрозумівши зразу, що він мав на увазі ту не дуже приємну мішанину рас, з якої складався його екіпаж.

— Послати людей на берег не можна, ніяк не можна. Вони будуть отруєні, почнуть пухнути, пороздимаються, будуть ображати мене і помруть... Ні, це зовсім неможливо. Якщо висідати, то тільки мені самому, в грубих чоботях, тримаючи своє життя у власних руках. Може я й зостанусь живий. Знов же чи не краще й мені не сходити на берег?.. Не знаю, нічогісінько не знаю.

Голройд подумав собі, що він знає, але нічого не сказав.

— Усе це,—раптом заявив Жерілью,—мов навмисне так склалось, щоб пошити мене в дурні. Все чисто, від початку до краю!

Вони об'їхали кругом те місце, де лежав чистий, білий кістяк, оглядаючи його з усіх боків, а тоді повернулись

на канонерку. Тут капітанове вагання дійшло жахливих розмірів. Було наказано розвести пару, і по півдні судно рушило далі проти води немов для того, щоб роздобути які відомості. Надвечір вернулись назад і закинули якоря. Зірвалась громовиця, пронеслася з страшною силою, а після того настала чудова ніч, прохолодна і тиха, і всі полягали спати на палубі. Тільки Жерілью не спалось, він увесь час крутився і щось бубонів. На світанку він розбудив Голройда.

— Господи!—скрикнув той.—Що там таке?

— Я вирішив,—відповів капітан.

— Що? висідати?—спитав Голройд, швидко підводячись.

— Ні!—заперечив капітан і стримано помовчав.—Я вирішив,—сказав він удруге. Голройд нетерпляче трипнувся.

— Авжеж,—вів капітан далі.—Я пальну в них з великої гармати!

Жерілью справді так і зробив. Тільки небо знає, що подумали про те мурашки, але він таки встругнув цю штуку. Він пустив у мурашок два набої, додержуючи всіх правил. Команда понапихала собі вати у вуха, і все мало такий вигляд, ніби починається неабияке діло. Перший раз гармата вдарила в стару цукроварню і розтрощила її, а другий набій зруйнував занедбаний хлів позад тами. Після того Жерілью посіла неминуча реакція.

— Погано,—сказав він до Голройда,—зовсім погано. Це не робота! Треба їхати назад... по інструкції. Та й метушня ж здійметься там з приводу цих набоїв! Чорт знає, що буде! Ви собі й уявити не можете, Голройде...

Він стояв і без міри здивовано дивився на світ.

— Та що ж інше можна було зробити?—викрикнув він.

По півдні канонерка рушила назад за водою, і ввечері частина екіпажу відвезла ляйтнантове тіло і поховала його на березі в такому місці, де ще не було нових мурашок.

IV.

Я уривками почув цю історію від Голройда, з три тижні тому.

Ці нові мурашки запали йому в голову, і він приїхав до Англії, маючи на думці, за його висловом, «підняти людей» на них, «поки ще не пізно». Він каже, що вони загрожують

Британській Ґвіяні, звідки до місць їх теперішнього поширення якихось тисячу миль, не більше,—і міністерству колоній варто було б зразу вжити заходів проти цього лиха. Він із запалом примовляє: «Адже ці мурашки обдаровані розумом! Ви тільки подумайте, що це значить!»

Безперечно, мурашки ці—серйозне лихо, і бразільський уряд добре зробив, пообіцявши п'ятсот фунтів нагороди тому, хто винайде певний спосіб винищити їх. Немає сумніву і в тому, що за ті приблизно три роки після того, як вони вперше з'явились на пагорках за Бадамою, вони дуже поширили свій терен, фактично посівши ввесь південний берег ріки Батемо на протязі майже шістдесятьох миль; вони вигнали звідти всіх людей, заволоділи всіма плянтаціями й осадами, взяли на абордаж і захопили щонайменше одно судно. Кажуть навіть, що якимсь зовсім незрозумілим способом, вони переправилися через доволі широку відногу Капуарани і сягнули вперед на багато миль у напрямку до Амазонки. Певна річ, вони багато розумніші і в них далеко краща організація, ніж в усіх відомих досі мурашиних порід. Замість жити розпорошеними громадами, вони зорганізувалися в одностайне суспільство,—по суті, в єдину націю. Найбільша їх особливість і безпосередня загроза полягають не так у цьому, як у свідомому користуванні отрутою підчас боротьби з дужчими за них ворогами. Ця їх отрута мабуть дуже подібна до гадючої; цілком імовірно, що вони сами виробляють її і що більші з них особні носять на собі гольчасті кристали цієї отрути, коли нападають на людей.

Звичайно, дуже важко дістати докладніші відомості про цих нових конкурентів людини в її боротьбі за панування на земній кулі. Жадний самовидець їх діяльности,—крім Голройда, що мав нагоду лише побіжно спостерігати її,—не пережив зустрічі з ними. На Горішній Амазонці розповсюдились найдивніші леґенди про їх відвагу і розум, і ці леґенди дедалі ширяться в міру того, як уперте просування вперед нових завойовників розпалює людську уяву страхом. Ходять чутки, ніби ці маленькі істоти користуються інструментами, ніби вони обізнані з огнем, металями і найхитрішими способами інженерної науки—останнє дивом вражає нас, північан, що ніколи не бачили таких споруджень, як от тунель, прокладений

року 1841 мурашками в районі Ріо-де-Жанейро під Параїбою в тому місці, де вона завширшки така, як Темза біля Лондонського мосту. Мало того, про них кажуть, що вони навіть мають організовану і детально розроблену методу робити записи і поширювати знання, аналогічну нашим книжкам. Досі їх активність виявлялась у тому, що вони неухильно просувалися вперед і осідали, винищуючи або примушуючи людей тікати з тих місць, куди вдиралися ці нові завойовники. Число їх швидко зростає, і Голройд цілком переконаний, що вони кінець-кінцем витіснять людей з усієї тропічної Південної Америки.

А чому б їм спинитися на тропічній Південній Америці і не піти далі? Так чи не так, тепер вони там. Якщо вони й далі просуватимуться з такою швидкістю, як просувалися досі, то року 1911 чи близько того дійдуть до Капуаранської залізниці і примусять европейських капіталістів звернути на них увагу.

У 1920 році вони будуть на половині дороги до Амазонки. В 1950 або, скажімо, в 1960 році, не пізніше,—гадаю я,—відкриють вони Европу.

ОСТРІВ ЕПІОРНІСА.

Чоловік із шрамом на обличчі перехилився через стіл і глянув на мій пакунок.

— Орхідеї?—спитав він.

— Еге, декілька,—відповів я.

— Циприпедеї?

— Здебільшого.

— Може щось нове? Хоча не може бути. Років з двадцять п'ять, а то й двадцять сім тому я все повитягав звідси, з цих островів. Коли ви знайшли щось нове, то вже справді зовсім нове. Після мене небагато лишилось.

— Я не колекціонер,—зауважив я.

— Тоді я був молодий,—провадив він далі,—і як я тоді ганяв по світі!—Він зміряв мене очима.—Я пробув два роки в Східній Індії і сім років у Бразілії. Потім поїхав на Мадаґаскар.

— Я знаю кількох дослідників на ймення,—сказав я, передчуваючи цікаве оповідання.—Для кого ви збираєте?

— Для Давсона. Чи вам доводилося коли чувати ім'я Бутчер?

— Бутчер... Бутчер?—ім'я здавалось мені ніби знайоме,—за хвилину я пригадав.—Ага!—сказав я,—то то ви позивалися з Давсоном, правили з його судом свою платню за чотири роки... потрапили на безлюдний острів...

— До ваших послуг,—промовив чоловік із шрамом, уклоняючись.—Цікавий випадок, правда? Я сидів там на острові і збивав собі копійчину, нічого не роблячи, а вони не мали змоги звільнити мене. Мене частенько дуже тішило думати про це. Я навіть підрахував, скільки мені належить,—шмат грошей!—і прикрасив цифрами ввесь той благословенний острівець.

— А як це сталося?—спитав я.—Не пам'ятаю добре всіх обставин.

— Гаразд... Ви чули про епіорнісів?

— Чув дещо. Не давніше, як місяць тому, перед самим моїм від'їздом, Ендруз казав мені, що він працює над новим видом. Вони здобули велику гомілку, здається, з ярд завдовжки. Мабуть добре було страховище.

— Залюбки вірю вам,—сказав чоловік із шрамом.— Це були страховища. Сіндбадова птиця Рок—то не що інше, як леґенда про них. А коли знайшли вони ті кості?

— Три чи чотири роки тому... Коли не помиляюся,— 91-го року. Чому ви питаєте?

— Чому? Та тому, що я знайшов їх ще мабуть перед двадцятьма роками. Якби Давсон не вклеїв тоді дурня з моєю платнею, забряжчали б в його кишені грошенята... Я нічого не міг вдіяти, коли того клятого човна понесло за водою!

Він помовчав.

— Гадаю, що це те саме місце,—щось подібне до болота за дев'ятдесят миль на північ від Антананаріво. Ви не знаєте часом? Треба плисти човном уздовж берега. Пригадуєте?

— Ні, не пригадую, але, здається, Ендруз казав мені про якесь болото.

— Мабуть те саме. На східньому березі. Там ще така дивна вода. В ній є щось таке, що не дає гнити. Тхне ніби креозотом. Мені та місцина нагадувала Трінідад... А яйця вони теж знайшли? Ті кілька яєць, що я знайшов, були півтора фути завдовжки. Бачте, болото там заломлюється коліном, відтинаючи геть увесь той клаптик землі від решти острова. Вода на болоті здебільшого теж солона... Ну, добре... Отож і часину випало мені там пережити! Я натрапив на свою знахідку зовсім випадково. Ми подалися по яйця,— я і двоє тубільців,—одною з тамтешніх подвійних пірог і наскочили на кості. З нами було харчів на чотири дні і намет. Ми напнули його в найсухішому місці. Я й тепер, як згадаю про те, неначе чую той дивний смоляний дух. Кумедна була робота. Ми ходили з залізними прутами і зондували болото. Яйця звичайно виймали розбиті. Не знаю, скільки часу минуло з тієї пори, коли в тих місцях водилися епіорніси. Як кажуть місіонери, в тубільців

збереглися леґенди про них, та сам я ніколи не чув нічого *. Але ті яйця, що ми знайшли, були зовсім цілі і свіжі, неначе щойно знесені. Свіжісінькі! Коли ми переносили їх у човен, котрийсь з моїх неґрів упустив одно, і воно розбилось на камені. Дістав же тоді той телепень пам'яткового! Яйце було зовсім свіже, без найменшого духу, а мати, що знесла його, загинула може чотириста років тому. Чорномазий виправдувався, що його вкусила стонога. Я переказую вам усе так, як воно було. Цілий день бабралися ми в болоті, повиймали ті яйця цілими і сами геть чисто вимастились в огидне чорне багно. Цілком натурально, я був злий як собака. Скільки мені відомо, ті яйця, що я знайшов, були єдині нерозбиті. Потім я ходив до музею природознавства в Лондоні. Яйця, що там зберігаються, розбиті, посклеювані мов та мозаїка, а в деяких навіть бракує кусків. Мої ж яйця були бездоганні, і я сподівався, що, повернувшись, добре зароблю на них. Отже цілком зрозуміло, що я розлютувався вкрай, коли той проклятий бевзень пустив з рук три години моєї праці. Ну, то я й напутив його трошки.

Чоловік із шрамом добув з кишені глиняну люльку. Я підсунув до його свою калитку з тютюном. Він неуважно набив люльку.

— А як же було з іншими яйцями? Довезли ви їх додому? Щось не пригадую...

— Отут починається дивовижна частина моєї історії. В мене лишилося троє яєць, троє зовсім цілих і свіжих яєць. Гаразд. Ми поклали їх у човен, і я повернувся до намету, щоб зварити собі каву, а обох своїх поган покинув на березі. Один увесь час панькався з своїм покусом, другий допомагав йому. Звісно, мені й на думку не спадало, що ці пройдисвіти можуть скористатися з мого становища і зчинити сварку зо мною. Та я гадаю, що отрута стоноги та мої стусани роздрочили його,—він взагалі був дуже лихий,—і він вплинув і на другого.

Пам'ятаю, я сидів, курив, грів окріп на спиртівці, як звичайно робив це підчас експедиції, і мимохіть милувався заходом сонця над болотом? Болото було геть чорне

---

* Не можна назвати жадного европейця, що бачив би живого епіорніса, за винятком, та й то сумнівним, Майснера, який побував на Мадаґаскарі року 1745. *Г. В.*

з кривавочервоними пасмугами,—прегарне видовище! Віддалеки, по той бік болота, рівнина підвищувалась і переходила в горби, сива й туманна на вигляд, над горбами полум'яніло небо, червоне, як челюсті в розжареній печі. Саме в той час за плечима в мене ярдів за п'ятдесят, оті двоє клятих поган змовлялися серед тиші й спокою втекти з човном і покинути мене самого з харчами на три тільки дні, з полотняним наметом та маленьким барильцем води. Я почув наче якусь метушню позаду, озирнувсь і побачив, що вони вже поралися в пірозі,—ярдів за двісті від берега. В ту ж мить я все зважив. Моя рушниця лишилась у наметі, до того ж не мав я набоїв, а тільки шріт на птахів.

Вони це знали. Але в кишені у мене лежав маленький револьвер. Я духом вихопив його і кинувся до берега.

— Назад!—крикнув я, вимахуючи револьвером.

Вони заджеркотіли щось до мене, а той, що розбив яйце, глузливо засміявся. Я націлився в другого,—він не був поранений і тримав весло,—але не влучив. Вони голосно зареготались. Проте я не піддавався. Я знав, що треба тільки не втрачати спокою, і знову націлився в нього. Він підскочив, коли його ошпарило, і більше вже не сміявся. За третім разом я влучив йому в голову. Він шубовснув у воду, і з ним разом і весло. Як на револьвера, це був дуже вдалий постріл, бо між ними і мною, гадаю, було ярдів п'ятдесят. Він зразу пішов на дно,—не знаю, чи я його забив, чи тільки приглушив пострілом. Я гукнув до другого, щоб вертався, та він тільки скоцюбивсь у пірозі і не хотів відповідати. Я повистрелював у нього всі свої патрони, але ближче до нього не став.

Можу вам сказати, що почував я себе в найдурнішому становищі. Я стояв на гнилому чорному березі, за мною тяглося рівне болото, передо мною стелилося море, холодне після заходу сонця, і чорніла маленька піроґа, щораз далі відпливаючи від берега. Я проклинав усіх Давсонів та Джемраків, музеї і все на світі. Я гукав до неґра, щоб він повернувся, аж доки мій крик не перетворився на безпорадний вереск.

Одно тільки лишалося—доганяти його вплав і випробувати своє щастя в сутичці з акулами. Рознявши свого складаного ножа, я взяв його в зуби, роздягсь і ввійшов у воду. Пливучи, я спочатку не міг бачити піроґи, але

я розрахував і взяв напрямок так, щоб перетяти їй дорогу. Той неґр, що в ній лишився, навряд чи міг керувати нею, і мабуть її зносило в тому самому напрямку. Незабаром вона вигулькнула на південному заході. Відблиск вечірньої заграви догоряв, звідусіль насувалася нічна темрява і в глибокому синьому небі почали висипати зорі. Я плив щодуху, наче на змаганні, хоч як боліли мені руки і ноги.

Дістався я до човна, коли зорі вже добре розжеврілись. Що більше темнішало, то більше займалось у воді блискучих цяток,—то фосфоресценція, ви знаєте. Часом мені навіть у голові паморочилось від того світла, і я не міг розібрати, де були зорі, а де лише світилося море, і чи я пливу головою догори, а чи ногами. Піроґа видавалася чорна, як той гріх, а вода навколо неї дзюркотіла, немов розтоплений огонь. Певна річ, з обережности я не зразу поліз в неї. Треба було подивитись, на що він був готовий. Він мабуть лежав у передній частині, згорнувшись клубком. Корма високо підносилася над водою. Пливучи за течією, піроґа поволі поверталась навколо себе,—виходило щось подібне до якогось вальсу, розумієте? Я схопився за корму і тягнув її вниз, сподіваючись, що він прокинеться. Я наготовився відбити напад і з ножем в руці поліз у піроґу. Він не рухався. Так ми вдвох, я на кормі, а він там, на носі, пливли тихим освітленим фосфоресценцією морем, а вгорі палали незліченні зорі.

Минуло чимало часу, і я нарешті окликнув його. Він не відповідав. Я був занадто стомлений, щоб зважитись підійти до його, і ми лишилися кожний на своєму місці. Здається, я навіть раз чи два задримав. Коли розвиднілося, я побачив, що він мертвий, увесь розпухлий, багровий. Моїх троє яєць і кості лежали посеред піроґи, барильце з водою, трошки кави й бісквіти загорнуті в капштадтську газету Argus, були коло його ніг, а під ним—бляшанка з метиловим спіртом. Весла не було і не було нічого, крім тієї бляшанки, що б могло замінити його, тому я вирішив плисти за водою, аж доки хтось не підбере мене. Я уважно оглянув трупа, виголосив засудний вирок гадюці, скорпіонові, чи то невідомій стонозі, а мертвяка вирядив за борт.

Після того я випив води, з'їв кілька бісквітів і почав роздивлятись навколо. Звісно, з човна не можна поба-

чити далеко, а все ж я переконався, що Мадаґаскар геть зник з очей. Ніде не видно було й натяку на землю. Генген біліли вітрила, мабуть якоїсь шкуни, що посувалась на південний захід, але корпусу її я так і не побачив. А сонце вже підбилось височенько і почало добре припікати. Господи! Від спеки мій мозок мало не кипів. Щоб хоч трохи освіжитися, я занурював голову в море. Випадково погляд мій спинився на Argus'і. Я ліг на дні і розстелив газету над собою. Дивна штука оті газети! Ні разу доти я жадної не вичитав від початку до кінця, а от тоді перечитав увесь той старенький любий нумер капштадтського Agrus'а, не менш як двадцять разів. Смола на дошках аж парувала від спеки і бралася великими пухирями.

— Так я пливза водою десять день,—сказав чоловік із шрамом на обличчі,—дурниця, коли про це розповідаєш, правда? Кожний день був точнісінько такий самий, як попередній. Тільки ранками і вечорами міг я обдивлятися море навколо себе,—так немилосердно пекло. Після перших трьох день вітрил майже не видно було, а ті, що я бачив, не помічали мене. Здається, шостої ночі, не більш як за півмилі від мене, проплив великий корабель з відчиненими ілюмінаторами, увесь в огнях, неначе якийсь велетенський блищак. На ньому грала музика. Я стояв, витягшись на ввесь зріст, кричав, верещав. Другого дня я проколов гузку одного з епіорнісових яєць і обережно, по кавалочку, облупив кругом проколу шкаралупу. На моє щастя виявилося, щò яйце можна їсти; від нього трохи тхнуло, та не гидко, і смаком нагадувало воно качаче. З одного краю на жовтку була кругленька плямочка, цалів із шість діяметром, з кривавими смужками і білою цяточкою,—наче драбинка. Мені це видалося трохи чудним, я не міг зрозуміти, щò воно таке, але вередувати, звичайно, не думав. Яйця стало на три дні. Я їв його з бісквітами, запивав водою і жував зерна кави, що дуже мені додавали духу. Друге яйце я розбив на восьмий день... і перелякався.

Чоловік із шрамом на лиці з хвилину мовчав.

— Яйце розвивалось,—заговорив він знову.—Я знаю, що вам трудно повірити цьому. Та я й сам не хотів вірити, хоч воно було перед моїми очима,—те яйце, що може триста років пролежало в холодній чорній тванюці. Але помилки

не могло бути. Там лежав,—як то він, ембріон, чи що?— з великою головою, вигнутою спиною і з серцем, що билось йому під горлом. Жовток був зморщений, по ньому і скрізь у середині яйця попротягались плівки. Отже в моїй маленькій пірозі, що пливла серед Індійського океану, вилуплювалися пташенята найбільшого птаха з тих порід, що вже давно перевелися на землі. Ото коли б старий Давсон знав це! За таку знахідку варт було би заплатити платню за чотири роки. Як ви гадаєте?

— І мені довелося з'їсти цю коштовну річ, геть чисто всю, до найменшого шматочка, хоч на смак була вона часом препаскудна. Третього яйця я не рушав. Я підіймав його проти світла, щоб роздивитися, щó там всередині, але шкаралупа була надто груба, і не можна було нічого побачити. Мені здавалося, що я чую, як всередині його б'ється кров, та можливо, що то просто мені шуміло у вухах так само, як буває, коли прикласти вухо до морської мушлі.

Аж от одної днини показався атол. Він неначе раптом упав на воду разом з першим соняшним промінням. Вода зносила мене просто на нього, але за півмилі від берега течія враз повернула вбік. Я взявся гребти руками та шматками шкаралупи і таки добився до острова. Це був звичайний атол, не більш як чотири милі навколо, з кількома деревами, з джерелом солодкої води і з ляґуною, де водилося сила-силенна риб-папуг. Я переніс яйце на берег і поклав на сонці в безпечному місці, далі за лінію прибою, тобто дав йому всі шанси, які тільки міг, а сам витяг піроґу на берег і подався на розвідку. Аж дивно, які нудні всі ці атоли. Коли я знайшов джерело, на острівці більше не лишилося нічого цікавого для мене. Малим хлопчиком я завжди уявляв собі, що не може бути нічого в світі кращого і цікавішого за пригоди Робінсона Крузо, та цей острів був такий одноманітний, як книжка з казаннями. Я обійшов його, шукаючи, чи не знайду чого їстивного, і думаючи, думаючи без кінця, і можу сказати вам, що ще не встигло смеркнути першого дня, як мені вже було нудно до смерти. Проте острівець був моїм щастям, бо тієї самої днини, як я вийшов, погода змінилася. З півдня рушилася хуртовина і крилом захопила острів. Уночі почалася злива, забушував ураган. Для моєї піроґи, ви розумієте, не з так і багато було б треба, щоб перекинутися догори дном.

Я ліг спати під нею, а яйце, на щастя, лежало в піску вище на березі. Перше, що я пам'ятаю, це страшенний гуркіт, неначе сотні камінців затарахкотіли по моєму човні, а потім цілі потоки води полилися на мене. Мені приснилося Антананаріво. Я сів, гукнув на Інтоші, питаючи її, щó це за чортовиння таке, і простяг руку до стільця, на якому звичайно лежали сірники, і лише тоді згадав, де я. Ніч була чорна, непроглядна; величезні хвилі, відсвічуючи, кидалися на берег, немов завзялися поглинути мене. Повітря виповняв безнастанний гуркіт. Хмари зависли над самою головою, дощ перішив такий, що здавалося, ніби вся твердь небесна розкрилась. Велетенський бурун, звиваючись, мов огненний змій, мчав просто на мене, але я встиг відбігти. Коли вода з шипінням відлинула, я вернувся, щоб подивитись, що сталося з моєю піроґою. Вона щезла. Згадавши про яйце, я навпомацки доліз до нього. На щастя, воно було ціле: найбільші хвилі не доходили туди, де воно лежало. Я сів поруч і притулився до нього. Та й ніч же була!

Під ранок буря вщухла. Коли почало світати, на небі не лишилося й сліду будь-якої хмарки. По всьому березі валялись уламки дощок—так би мовити, розчленована снасть моєї піроґи. В мене відразу закипіла робота. Знайшовши два дерева, що росли поруч, я за допомогою тих уламків спорудив коло них щось подібне до намету, щоб заховатись від бурі.

Того самого дня надклюнулося моє яйце. Воно надклюнулось, коли я спав, поклавши на нього голову. Вві сні почув я, неначе щось ворушиться і стукає в мене під головою. Прокинувшись раптом, я сів. Один кінець яйця був продовбаний, і чудна маленька руда голівка визирала звідти на мене. «Ага, це ви!» скрикнув я, «просимо до господи!» Пташка без особливих труднощів вилізла з яйця.

Спочатку це було славне, приязне створіння, як невеличка курка завбільшки, подібне до інших пташенят, тільки, що більше за них. Перше пір'я було бруднорудяве, вкрите неначе якимсь струпом, але той струп незабаром зліз. Пір'я було дуже рідке і більше скидалось на пухнате волосся. Не можу вам висловити, як я зрадів, побачивши пташа. Новітній Робінсон Крузо не зовсім був самотній: він мав цікаве товариство. Мій товариш дивився на мене,

кліпаючи очима, як курка, потім запищав і зразу почав шукати дзьобом їсти, так наче вилупитися з яйця на триста років пізніше, ніж треба, то була звичайна подія.

— Дуже радий вас бачити, П'ятнице!—сказав я, бо ще тоді, в пірозі, як вперше помітив у яйці життя, поклав назвати П'ятницею те, що з нього вилупиться. Тепер мене трохи турбувало, чим я буду годувати пташеня? Для спроби я дав йому кавалок сирової риби-папуги. Воно проковтнуло і знову розкрило дзьоба. Я був дуже задоволений. У моєму становищі, коли б виявилось, що воно перебирливий, мені довелося б із'їсти його самого.

Вас би вразило, яке втішне було те епіорнісеня. З самого свого народження воно ні на крок не відходило від мене. Коли я ловив рибу в ляґуні, воно стояло коло мене, спостерігало і брало свою пайку. А що вже було розумне! Там, не березі, завжди вилежувались якісь огидні зелені бородавчасті істоти, неначе мариновані огірки. Одного разу воно покуштувало було одну, але дістало від того бігунки. З того часу пташеня ніколи й не дивилось на їх.

Росло воно надзвичайно швидко. Можна було мало не спостерігати, як воно щодень більшало. Я ніколи не був дуже громадською людиною, і його спокійна приязна вдача цілком пасувала до моєї. Майже два роки ми були щасливі, як тільки можна бути щасливим на такому острові. За свої справи я не сушив собі голови, знаючи, що моє утримання в Давсона росте собі і без мене. Коли-неколи в далечині з'являвсь вітрильник, але ніколи не підпливав близько. Я розважався тим, що оздоблював острів орнаментами, складеними з морських їжаків та гарненьких різнобарвних і різноманітних мушель. Мало не по всьому острові розкидані були мої математичні обчислення, або якісь узори, чи то викладені великими літерами слова: «Острів Епіорніса», як от бувають написи з різнобарвного каміння на залізничих станціях у стародавніх містах. Часто-густо я лежав і дививсь, як моє хороше пташеня походжало навколо, як росло в мене перед очима. Я думав про свої майбутні прибутки, коли я показуватиму його, якщо коли видеруся звідти. Воно вилиняло і дедалі кращало із своїм гребенем, блакитними сережками і цілою копицею зеленого пір'я ззаду. Часом я думав собі, чи має Давсон яке право на нього, чи ні?

Коли зривалася буря, чи починалась дощова пора, ми звичайно залазили під повітку, що я зробив з рештків пірогі, і лежали там, тісно притулившись одно до одного. Я розповідав йому всякі байки про тих своїх друзів, що покинув удома. Після бурі ми завжди обходили острів, щоб подивитись, чи не викинуло чого на берег. Про наше життя можна сказати, що воно було подібне до ідилії, і якби був у мене ще й тютюн, то навіть до райської ідилії.

Та наприкінці другого року наш маленький рай минувся. П'ятниця був тоді футів з чотирнадцять заввишки, лічачи до дзьоба. Голову він мав велику, широку, формою схожу на сапу, з великими, в жовтих обводах, карими очима, що сиділи не так як у курки, а як у людини. Пір'я було надзвичайно гарне, не в такому напівжалібному стані, як у струся, а більше скидалося кольором і малюнком на пір'я казуара. Приблизно під той час почав він іноді наїжувати до мене гребінь, почав путритись і виявляти певні ознаки поганої вдачі.

Трапилося так, що кілька день поспіль мені дуже не щастило з рибальством. Він тинявся коло мене чудний і наче замислений. Я подумав, чи не наївсь він отих морських огірків, чи чогось такого, але направду це було тільки ознакою його незадоволення. Я був так само голодний, і коли мені нарешті пощастило зловити рибину, хотів залишити її собі самому. Того ранку ми обоє були в недоброму настрої. Птах дзьобнув і схопив рибу, я вдарив його по голові, щоб відігнати геть. І тоді він кинувся на мене...

— Це він зробив мені на лиці,—чоловік показав на свій шрам,—потім він хвицнув мене ногою, не згірш від доброго бендюжного коня. Я скочив і, бачачи, що цьому ще далеко не край, кинувся бігти, затуливши лице руками. Він мчав за мною на своїх незґрабних ногах швидше, ніж перегоновий кінь, раз-у-раз даючи мені копняка ногою, мов тим молотом, і дзьобаючи мене в потилицю. Я метнувсь до ляґуни і вліз у воду по саму шию. Він не терпів мочити ніг і лишився на березі. Скрегочучи подібно до пави, тільки хрипкіше, він ходив надувшись туди й сюди над водою. Мушу признатися, мені видавалося найбільшою образою дивитись, як він, цей клятий пережиток давніх давен, походжав собі немов пан, а в мене лице й голова обкипали

кров'ю; щождо всього тіла, то це були... чисті драглі з уразок.

Я вирішив переплисти ляґуну і на якийсь час, поки справа налагодиться, дати йому спокій. Забравшись на найвищу пальму, я сидів і думав про все, що сталося. Ніколи, здається, ні перед тим, ні потім ніщо мене так не боліло. Така брутальна невдячність! Я був йому більше, ніж братом, вилупив, викохав його. Він—величезний, незґрабний, допотопний птах, і я—людина, спадкоємець віків тощо!

Я сподівався, що незабаром він сам побачить становище в тому ж освітленні і буде жалкувати, що так обійшовся зо мною. Коли б мені зловити риби,—розважав я,—і ніби випадково піти і кинути йому, може б він і схаменувся. Чимало збігло часу, перш ніж я переконавсь, який сердитий і вредний може бути птах із зниклої з лиця землі породи. Скільки може він появити люті!

Не буду говорити вам про всякі маленькі хитрощі, яких я вживав, щоб утихомирити того птаха. Просто не можу. Ще й тепер, як згадаю про всі стусани та ляпаси, що я дістав від того пекельного антика, паленію з сорому. Я брався й до жорстоких способів, кидав на нього уламками коралів, зостаючись сам на безпечній відстані, та він тільки ковтав їх. Якось я шпурнув у нього своїм розкритим ножем і мало не загубив його, але, на щастя, він був надто великий, і птах не міг проковтнути його. Пробував я теж морити його голодом і переставав ловити йому рибу. Тоді він взявся полювати на гробаків, як спадала вода, і тим живився. Половину всього часу я сидів у ляґуні, по шию в воді, а решту на пальмах. Одна з них була не досить висока, і, заскочивши мене на ній, він добре попотішився моїми литками. Становище робилося нестерпним. Не знаю, чи вам доводилось коли спати на верховітті пальми? Мене щоразу мучили найжахливіші кошмари. А яка ганьба! Створіння, що належало до породи, яка давно перевелася на землі, походжало собі, немов який пиндючний герцоґ, а я не смів і ногою ступити на землю.З утоми і роздратування я часом навіть плакав. Я казав йому прямісінько в очі, що мені й на думку таке не спадало, щоб десь на пустельному острові ганявся за мною якийсь проклятий анахронізм. Я гукав на його, щоб він ішов

собі геть, а коли вже хоче когось довбати, то нехай шукає якого мореплавця ще з тих часів, коли отаким птахам, як він, належало жити. На відповідь він тільки клацав дзьобом. Препаскудне пташисько, що складалося з самих лише ніг та шиї!

Не хочу й казати, скільки часу так тривало. Безперечно, я забив би його раніше, коли б тільки знав, як це зробити. Кінець-кінцем я таки добрав способу, як мені його звести із світу. Це, власне, південноамериканська вигадка. Я взяв та позв'язував докупи все волосіння своїх вудок, кілька стеблинво морських доростів та свій одяг, і в мене вийшов доволі міцний мотузок, ярдів із дванадцять завдовжки, коли не більше. До обох кінців я поприв'язував по великому уламкові коралів. На це пішло в мене читрохи часу, бо мені раз-у-раз доводилося або залазити у воду, або видиратись на пальму,—то вже як мені більше подобалося. Коли мотузок був готовий, я закрутив його швидко-швидко над головою і пустив на птаха. Перший раз я не влучив, але за другим разом мотузок упав йому на ноги і чудово обкрутився кругом них. Птах гепнувсь додолу. Я стояв по пояс у воді, і коли він перекинувся, я вискочив з води і ножем перерізав йому горлянку.

Ще й досі неприємно мені згадувати про те. Хоч увесь я кипів гнівом, а все ж почував себе вбивцею. Коли я стояв над ним, дивлячись як кров йому з шиї цебенила на білий пісок, а його довгі прекрасні ноги і шия корчились в агонії... брр!..

Після цієї трагедії, самотність пригнітила мене, наче прокляття. Ви не можете уявити собі, як бракувало мені того птаха. Я сидів над його трупом, плакав і здригаючись дивився на свій пустельний, мовчазний острів. Мимоволі згадувалось, який він був веселий маленький, навертались на пам'ять тисячі смішних і втішних його вибриків, аж поки він не здурів. Коли б я тільки поранив його, а потім ходив за ним, то може б він став поміркованіший... Не маючи коло себе нічого, щоб викопати йому могилу в коральовій скелі, я не міг поховати його. Ввесь час у мене було таке почуття, ніби то була людина, і я навіть і думати не міг про те, щоб з'їсти його, отже я спустив його в ляґуну, де маленькі рибки геть чисто його общипали. Не зберіг я навіть пір'я.

По якійсь годині одному моєму приятелеві, що плавав своєю яхтою в тих місцях, набігло на думку поглянути, чи ще існує мій атол. Він прибув саме впору. Я майже занедужав з розпуки, тільки не знав, що краще: чи мені піти просто в море і так покласти край усьому, чи вдатись до отих огидних зелених бородавчастих штук...

Кістки я продав одному чоловікові, на ймення Вінслов,— він держить крамницю недалеко Британського музею. Він каже, що перепродав їх старому Геверзові. Та Геверз той, видимо, не зрозумів, що вони мають вийнятковий розмір, і тільки по його смерті на це звернули увагу. Як то названо цих птахів? Aepyornis...

— Aepyornis vastus,—сказав я.—Цікаво, що саме про це згадував мені мій приятель. Коли знайдено було епіорніса з гомілкою на один ярд завдовжки, то подумали, що то найбільший екземпляр і назвали його Aepyornis maximus. Потім хтось знайшов гомілку на чотири фути і шість дюймів, чи навіть більше, і дали птахові назву Aepyornis titan. Згодом, після смерти старого Геверза, в його колекції знайшли ваш екземпляр, і отак виявилось, що існував ще й Aepyornis vastissimus.

— Вінслов казав мені про це,—промовив чоловік із шрамом на обличчі.—Він гадає, що коли буде знайдено породу епіорнісів ще більших розмірів, то декому з учених спухне із зворушення мозок і полопаються жили. А правда ж, чудна пригода трапилася людині,—ви згодні?

ЦВІТІННЯ ДИВНОЇ ОРХІДЕЇ.

Купівля орхідей завжди має в собі легенький присмак спекуляції, що приємно збурює кров. Ви бачите перед собою темну поморщену грудочку переплутаного коріння, а далі вам доводиться здатись або на свою досвідченність, або на продавцеву пораду, або просто на свій талан,—то вже до чого ви більший маєте нахил. Може виявиться, що рослина напівнежива, або й зовсім мертва; але буває і навпаки, що дуже пощастить із купівлею, і витрачені гроші повернуться вам з лишком. Часом трапляється й так, що перед захопленими очима щасливого покупця поволі день по дневі, починає розгортатись якась зовсім нова відміна, нова краса, дивна лінія горішньої губи, ніжніше забарвлення, чи то несподівана мімікрія. На тендітній зеленій стеблині розцвітає краса, а з нею разом і гордість, прибуток, ба навіть безсмертя. Для всякого чуда природи потрібна назва, а яка ж може бути краща назва, як не ім'я того, хто відкрив те чудо? «Johnsmithia!» [37]. А втім бувають ще й гірші назви.

Можливо, що саме надія натрапити на таку щасливу знахідку підгонила містера Вінтер-Веддерберна відвідувати всі авкціони, де продавалися рідки рослини, а може також і те, що більше нічого в світі не цікавило його. Він був самотній, сором'язливий, досить таки нікчемний чолов'яга і мав доволі грошенят, щоб врятуватись від злиднів, та недоволі нервової енерґії, щоб підшукати собі справжню роботу. З неменшим успіхом міг би він збирати марки або монети, перекладати Горація, заводити в палітурки книжки, чи то відкривати нові відміни діятомій. Але якось воно вийшло так, що він захопився орхідеями і посідав маленьку теплицю, якою найбільше пишався.

— Мені чомусь здається,—сказав він якось за кавою,— що сьогодні за мною конче щось трапиться.—Він говорив повагом, так само як і рухався, як думав.

— О, не кажіть такого!—заперечила його економка, що заразом доводилася йому далекою кузиною. Бож як на неї «щось трапиться» було евфемізмом, що міг мати лише одне значення.

— Ви мене не зрозуміли. Я зовсім не мав на увазі чогось неприємного, хоч я й сам добре не знаю, що, власне, мав я на оці.

— Сьогодні,—провадив він далі після невеличкої павзи,—у Петерза розпродуватимуть цілу купу рослин з Андаманських островів та з Індії. Піду подивлюся, що там вони мають. Може часом натраплю на щось цікаве. Буває.

Він подав свою чашку, щоб йому налили кави.

— Чи не та це колекція, що ви мені казали цими днями,— того бідного молодого чоловіка?—спитала кузина, наливаючи йому кави.

— Авжеж, це його колекція,—відповів він і замислився над своєю грінкою.

— Зо мною ніколи нічого не трапляється,—заговорив він знову, думаючи вголос.—Не розумію чому? Іншим завжди щось трапляється. От хоч би Гарвей. Не дальше як на тому тижні—в понеділок він знайшов шість пенсів, у середу на всіх його курчат напала пошесть, у п'ятницю приїхав з Австралії його брат у перших, а в суботу він зламав собі ногу. Яка сила пригод, не те що в мене!

— А як на мене, то я залюбки відмовилась би від таких пригод,—зауважила кузина,—та й вам з них не велика була б користь.

— Мабуть, що й так,—це трохи неспокійно. Та бачите... зо мною зроду нічого не траплялось. І коли був маленьким, не зазнав жадної приключки, а як виріс, то навіть не закохався й разу. Ні разу не був одружений... Я часто собі думаю, як то почуває себе людина, коли з нею щось трапляється, щось справді надзвичайне.

— Власник тієї колекції мав усього тридцять шість років, коли помер, виходить, був молодший за мене на цілих двадцять років. А він двічі був жонатий, один раз брав шлюбну розлуку, чотири рази хворів на малярію, раз зламав собі ногу, забив одного малайця, сам був по-

ранений отруйною стрілою. Кінець-кінцем він загинув від п'явок у джунґлях. Безперечно, турбот і хвилювань випало йому чимало, але ж, розумієте, все те мабуть було дуже цікаво, за вийнятком може п'явок.

— Я певна, що з того всього не було йому найменшої користи,—переконано заперечила економка.

— Може й так,—згодився Веддерберн і глянув на годинника.—Двадцять три на дев'яту. Я поїду поїздом о дванадцятій без чверти, отже часу задосить. Мабуть одягну свою альпакову куртку,—сьогодні доволі тепло,—сивого капелюха і руді черевики.

Він глянув у вікно на ясне небо і на осяяний сонцем сад, потім нервово закинув погляд на кузину.

— А я гадаю, що коли ви їдете до Лондона, то найкраще взяти з собою паросоля на дощ,—сказала вона рішучим тоном.—Поки ви повернетеся додому, погода може змінитись.

М-р Веддерберн повернувся додому приємно зворушений. Він купив дещо. Рідко коли траплялося, щоб він не розмірковував довго, купуючи щось, а цього разу з першого погляду зважився.

— Тут є кілька екземплярів Vanda, один Dendrobium, Palaeonophis,—говорив він за обідом, сьорбаючи суп і милуючися на покупку, що лежала перед ним на бездоганно чистій скатерці. Він поволі доїдав свій обід і переказував кузині все, що стосувалося до його нового придбанку. Він мав такий звичай ще раз увечері переживати знову кожну свою подорож до Лондона, щоб розважити кузину і для власної своєї втіхи.

— Я почував, що сьогодні зо мною щось трапиться. І я взяв і купив все це. Знаєте, деякі з них, я певен, будуть знамениті. Не знаю вже чому, але цього я певен так, наче хтось сказав мені, що деякі будуть напрочуд гарні. Про оце,—сказав він, показуючи на поморщене коренище,—ніхто не міг сказати, що воно таке. Можливо, що це Palaeonophis, а може й ні. Може якийсь новий вид, а то й новий рід. Це останнє, що бідний Беттен додав до своєї колекції.

— Яке бридке на вигляд! І форма така огидна,—зауважила економка.

— А як на мене, воно й форми ніякої не має.

— Терпіти не можу безформних речей,—промовила економка.—Стирчить в усі боки.

— Завтра я заберу його і посаджу у вазон.

— Немов павук, що вдає неживого,—правила своє кузина.

Веддерберн усміхнувсь і, нахиливши голову набік, придивився до кореня.

— Звичайно, на взір ґрудочка не дуже принадна, але ніколи не можна передбачити, на що перетвориться отакий сухий корінчик. Справді, може статися, що з його розцвіте чудова орхідея... Скільки в мене праці на завтра! Сьогодні вночі я ще поміркую, щó з ним робити, а завтра зрання візьмуся до роботи.

— Бідолаху Беттена знайдено мертвого, чи напівмертвого на зарослому манґровіями болоті, я забув, де саме,— заговорив він, помовчавши.—Тіло його лежало, придушивши одну з оцих орхідей. Кілька день перед тим він нездужав,—у нього було щось подібне до тамтешньої пропасниці,—і я гадаю, він зомлів. Ті болота з манґровіями дуже шкідливі для здоров'я. Кажуть, що коли він упав, п'явки висмоктали з його геть усю кров до останньої краплі. Хто знає, чи не та це рослина, через яку він наклав життям?

— Від цього вона не здається мені краща.

— Чоловіки мусять працювати, не зважаючи на жіночі сльози,—глибокодумно сказав Веддерберн.

— Тільки уявити собі—смерть без ніяких вигод, на брудному болоті! Страшно й здумати,—пропасниця, а напохваті нема нічого крім хлородину й хініну,—коли чоловіків лишити самих, вони тільки й живуть, що хлородином та хініном. Захворій і нікогісінько навколо, крім жахливих тубільців! Кажуть, що Андаманські остров'яни наймізерніші люди. Принаймні навряд чи вони вміють доглядати хворого, бо не здобули належної науки. І все це для того, щоб кілька чоловіка в Англії мали орхідеї!

— Я так само не думаю, щоб це було дуже вигідно, але, очевидно, є люди, яким досмаку такі речі,—заперечив Веддерберн.—В усякому разі тубільці з його загону були досить цивілізовані, щоб зберігати його колекції, аж доки не повернувся його супутник, орнітолог, що блукав на той час у глибині острова. На жаль, вони не могли по-

яснити, щó це за орхідея, і не догляділи її, такщо вона засохла. Та через те справа стає ще цікавіша.

— Ще огидніша. Я боюся, чи не пристала до них малярія. А ще як подумаю, що мертве тіло лежало на цій паскудній грудці! Досі це не спадало мені на думку, а тепер... тепер я навіть обідати не можу! Кавалок поперек горла стає.

— Коли хочете, я заберу їх із столу і покладу отуди, на ослін під вікно. Звідси мені їх буде видно не згірш як тут.

Кілька днів після того м-р Веддерберн справді мав силу праці у своїй маленькій вогкій тепличці. Він запопадливо порався з вугіллям, з оцупками тикового дерева, з мохом та всякими іншими таємничими причандалами викохувача орхідей. Йому здавалось, що тепер в його житті напрочуд багато подій. Вечорами він тільки й розмовляв із приятелями що про орхідеї і раз-у-раз говорив, що чекає чогось незвичайного.

Декілька екземплярів Vanda і Dendrobium загинули, не зважаючи на всі його турботи, а невідома орхідея почала виявляти ознаки життя. Пойнятий захватом, він відірвав свою економку від роботи,—вона варила повидло,—і привів її, щоб вона помилувалась, у теплицю.

— Дивіться, ось брунька,—казав він,—з неї розів'ється листя, а отут випинаються повітряні корінчики.

— Зовсім неначе якісь маленькі білі пальці тягнуться з бурої маси. Не подобаються вони мені.

— Чому не подобаються?

— Не знаю. Вони ніби силкуються дотягтися до вас, до мене. Я не можу перемогти своєї відрази. Завжди так буває, що одно подобається, а інше викликає огиду.

— Не скажу цього напевно, але мені здається, що жадна з відомих мені орхідей не має таких самих повітряних коренів, як оці. Звичайно, це може тільки моя уява. Ви бачите, вони на кінчиках неначе трошечки приплискані?

— Не подобаються вони мені,—сказала економка і, раптом здригнувшись, відвернулася. Добре знаю, що поводжуся по-дурному, і мені дуже прикро це, особливо тому, що ви в такому захваті. Але перед очима в мене ввесь час стоїть те мертве тіло.

— Та може там була зовсім не ця рослина. Я тоді висловив лише свій власний здогад.

Кузина знизила плечима.

— Усе одно, не подобається мені ця рослина, та й годі,—правила вона своє.

Веддерберна навіть трохи образила така огида до рослини, проте це не перешкоджало йому розмовляти з економкою про орхідеї взагалі і про цю зокрема, скільки він хотів і коли хотів.

— Орхідеї мають дуже чудні властивості,—казав він їй одного разу.—Від них можна чекати всяких несподіванок. Ви знаєте, Дарвін вивчав їх обпилковування і довів, що квітка звичайної орхідеї так збудована, щоб метелики могли переносити заплідний пилок з одної рослини на одну. Гаразд. Але, здається, є багато порід таких орхідей, що їхня квітка зовсім непристосована запліднюватись таким способом. Наприклад, деякі з циприпедій. Досі ще не встановлено, яка саме комаха обпилковує їх. У декотрих навіть і насіння ніколи не знаходили.

— Тоді як же вони множаться?

— Пагінцями, памолодками, тощо. Це легко пояснити. Та от що важко зрозуміти,—навіщо їм тоді квіти?

— Скидається на те,—додав він помовчавши,—що моя орхідея з цього погляду буде щось вийняткове, і коли так, то я робитиму спостереження. Я не раз думав узятися до таких спостережень, які робив Дарвін. Та досі завжди якось так виходило, що мені або було ніколи, або щось заваджало. Вже починають розвиватись листочки. Дуже хочу, щоб ви прийшли глянути на них.

Але кузина відповіла, що в теплиці надто душно, і їй завжди починає боліти голова. Вона вже бачила раз рослину і повітряні корінці. Деякі з них були тепер з фут завтовшки і, на жаль, нагадували їй помацки; їй навіть якось снилося, що вони неймовірно швидко виросли і тяглися до неї. Вона заспокоїлася на тому, що поклала собі не ходити більше дивитися на рослину. Отже Веддербернові довелося самому втішатися листям. Воно було широке, звичайної форми, лискучозелене, побризкане й поцятковане темно-червоним аж до самої ніжки. Нічого подібного йому ще зроду не траплялося бачити. Рослина стояла на низенькому ослоні недалеко від термо-

метра, а поруч містився простий прилад для того, щоб вода капала з невеличкої трубочки на труби з гарячою водою і так, випаровуючись, підтримувала в повітрі вогкість. Тепер м-р Веддерберн гаяв увесь свій вільний час по півдні в думках і мріях про те, що незабаром орхідея зацвіте.

Велика подія, нарешті, сталася. Ввійшовши до теплиці, він ту ж мить зрозумів, що квітка розцвіла, хоч ще не бачив її, бо велика Palaeonophis Lowii заслоняла той куток, де містилася нова Веддербернова улюблениця. Повітря виповняв густий, надто солодкий аромат, побиваючи дух усіх інших квіток, що цвіли в цій маленькій теплиці.

М-р Веддерберн кинувся до орхідеї. Нарешті! На довгих, простелених зелених стеблинах здіймалися три великі китяхи квітів, і то від них розходився в повітрі солодкий запаморочливий пах. М-р Веддерберн спинився перед ними в екстазі.

Квітки були білі з золотистими жовто-гарячими смужками на пелюстках. Важка горішня губа загорталась і творила чудної форми виступ. Дивний блакитнявий пурпур мішався на ній із золотом. М-р Веддерберн відразу побачив, що перед ним зовсім нова, незнана досі порода орхідей. Але які задушливі пахощі! Та ще й так гаряче тут! Квіти попливли йому перед очима.

Зараз він перевірить, чи температура саме така, як треба. Він ступив один крок до термометра, і враз усе навколо видалося йому хистким, непевним. Цегляна підлога неначе затанцювала, підіймаючись і спускаючись під ногами. Білі квітки, зелене листя, стіни теплиці хитнулися вбік, потім кривою лінією злетіли вгору...

Було пів-на-п'яту. Завжди в цю пору вони пили чай. У кузини все було готове, але м-р Веддерберн не йшов.

— Молиться на свою жахливу орхідею,—подумала вона і почекала ще хвилин із десять. Він не приходив.

— Мабуть його годинник спинився.

Вона попростувала до теплиці і, відчинивши двері, озвала м-ра Веддерберна. Він не відповідав. Спочатку вона звернула увагу тільки на те, що повітря було дуже задушливе, напахане квітами, а потім побачила, що на цегляній підлозі між трубами з гарячою водою щось лежить.

Може з хвилину постояла вона, не рухаючись з місця.

Він лежав горілиць на підлозі біля ослона з дивовижною орхідеєю. Подібні до помацків повітряні корінці тепер не гойдалися вільно в повітрі, а, сплівшись докупи, напнулись, наче сірі мотузки, і своїми приплисканими кінчиками щільно прилипли йому до підборіддя, до шиї і рук.

Вона нічого не розуміла. Раптом вона побачила, як з-під одного помацка бризнула і потекла по щоці м-ра Веддерберна тоненька цівка крови.

Несамовито скрикнувши, економка підбігла до хазяїна і спробувала відтягти його від паростків, що присмоктались до нього, мов п'явки. Вона відірвала два помацки, і з них приснув червоний сік.

Задушливі пахощі почали впливати і на неї. Їй запаморочилось у голові. Як вони прилипли до нього! Вона не перестаючи відривала від його тіла тугі мотузки, але і він і білі квіти чимраз більше коливалися перед нею. Вона почувала, що мліє, знала, що з цим треба боротися. Покинувши м-ра Веддерберна, вона метнулась до найближчих дверей і, відчинивши їх, з хвилину дихала свіжим повітрям. Нараз їй сяйнула блискуча думка. Економка схопила якогось вазона і, жбурнувши ним у вікно в кінці теплиці, розбила його. Потім повернулась до хазяїна і з подвоєною силою знову почала тягти його нерухоме тіло. Химерна орхідея гримнулась на підлогу, проте все ще із злісною впертістю чіплялася за свою жертву. Знавісніла з переляку жінка виволокла її разом із тілом на свіже повітря.

Віддираючи один по одному присмоктані корені, вона за хвилину визволила м-ра Веддерберна і відтягла його від цього нелюдського жаху.

Він був увесь білий. Може в дванадцятьох місцях на його тілі видно було маленькі круглі плямочки, і з них точилася кров.

Саме на той час через сад ішов чоловік, якого наймали коли-не-коли на поденне. Він бачив, як розбилось вікно, і здивувався, помітив потім, як економка закривавленими руками витягла з теплиці нерухоме тіло. На хвилину в голові йому завихрилися неймовірні гадки.

— Біжіть принесіть води!—крикнула вона, і голос її відразу розвіяв його підозру. Робітник удух повернувся

з водою і побачив, що економка плакала із зворушення і, поклавши Веддербернову голову собі на коліна, обтирала йому кров з лиця.

— Що таке?—спитав Веддерберн, злегка розтуливши очі, але зараз же заплющив їх знову.

— Ідіть і негайно покличте сюди Анні, а сами миттю катайте до лікаря Геддона,—сказала вона поденному, беручи в нього воду. Побачивши, що він вагається, вона додала:—Я все розкажу, коли ви повернетесь.

Веддерберн незабаром знову розплющив очі. Помітивши, що він занепокоївся бачачи себе в такому незвичайному стані, вона пояснила йому:

— Ви зомліли в теплиці.

— А орхідея?

— Я пригляну за нею,—коротко відповіла кузина.

Веддерберн загубив багато крови, але ніяких небезпечних ушкоджень не зазнав. Йому дали горілки з м'ясним екстрактом, перенесли в будинок, на другий поверх, і поклали в ліжко. Економка уривками розповіла лікареві чудну і мало подібну до правди історію.

— Підіть сами в теплицю і подивіться,—порадила вона.

Крізь відчинені двері тягне знадвору холодним повітрям, і нездорові солодкі пахощі майже зовсім розвіялись. На цегляній підлозі серед темних кров'яних плям лежало поламане повітряне коріння, здебільшого уже пов'яле. Саме стебло зламалось, коли рослина падала на підлогу, і пелюстки квітів поблякли і потемніли з країв. Лікар нагнувсь був, щоб краще розглянути квітку, та помітив, що один з повітряних коренів ще ворушиться, і спинився.

Другого ранку дивовижна орхідея ще була в теплиці, але вся почорніла й загнила. Холодний вранішній вітер грюкав незамкненими дверима. Орхідеї м-ра Веддерберна позморщувались і посхиляли свої голівки, а сам він лежав у себе нагорі. Він увесь аж сяяв і без кінця балакав, у надмірному захваті з своєї дивної пригоди.

ДОЛИНА ПАВУКІВ.

Надпівдень троє переслідників круто об'їхали коліно потоку, і перед ними враз розгорнулась простора долина. Майже непроїзний заломистий яр, укритий рінню, що ним вони так довго гнались за втікачами, перейшов на широке похиле узгір'я, і всі троє, наче з одної спільної волі, з'їхали з стежки і попростували до невеличкого пагорка, порослого оливними деревами. На пагорку вони спинились: двоє, як їм годилося, трохи ззаду, а третій вершник, з вицяцькованою сріблом уздечкою,—попереду.

Деякий час усі троє пильно вдивлялись у широкий простір, що стелився перед ними внизу і зникав у далечині. Похмуру безрадість укритої жовтою травою долини розбивали лише розкидані де-не-де кущі висохлого терника та неясні обриси іншої, видимо, безводної яруги. Пурпурові далекості ген-ген зливалися з блакитними схилами подальших горбів,—горбів,що може були зелені,—а понад горбами, неначе висячи в блакиті, височіло снігове верхогір'я, розростаючись дедалі ширше і вільніше на північному заході, в міру того як береги долини зближалися. На захід долина тяглася вгору аж до обрію і кінчалася десь під самим небом темною плямою,—там починались ліси. Та не на захід і не на схід дивились, не відвертаючи очей, троє вершників, а тільки вниз, у долину.

Сухорлявий чоловік, з шрамом на губі, заговорив перший.

— Ніде не видно,—промовив він, розчаровано зідхнувши.—Що ж,—вони на цілий день випередили нас.

— Але вони не знають, що ми женемося за ними,—зауважив маленький чоловік на білому коні.

— В о н а, напевно, знає,—гірко сказав ватажок, більше сам до себе, ніж до інших.

— Хоч би й так, проте вони не можуть швидко посуватись,—на них на всіх усього один мул, а дівчині до того ввесь сьогоднішній день ще й кров ішла з ноги.

Вершник із срібною уздечкою люто блимнув на нього очима.

— Ви гадаєте, що я цього не помітив?—гримнув він.

— А все ж не завадить нагадати про це,—прошепотів сам до себе маленький чоловік.

Сухорлявий вершник із шрамом на губі спокійно дивився просто себе.

— Навряд чи вони встигли переїхати долину,—сказав він.—Якщо ми додамо ходу...

Він поглянув на білого коня і замовк.

— Будь вони прокляті, ті білі коні,—пробурчав вершник із срібною уздечкою і, обернувшись, скинув погляд на тварину, до якої стосувалася його лайка.

Маленький чоловік спустив очі і, дивлячись кудись униз поміж вухами свого понурого коня, промовив:

— Я зробив усе, що міг.

Двоє інших ізнов якийсь час не відводили очей від долини. Сухорлявий провів поверхнею руки по своїй покаліченій губі.

— Уперед!—раптом скомандував власник срібної уздечки.

Маленький чоловік здригнувся і напнув поводи, за ним і решта двоє, і кінські копита м'яко й дрібно зацокали по сухій траві,—вершники ізнов рушили здоганяти втікачів.

Вони обережно спустилися довгим узгір'ям, продерлись крізь гущавину покручених колючих чагарів, минули рогувате, чудної форми, гілля рослин, що стирчало поміж скелями, і опинились на рівному місці в долині. Сліди тут робилися дедалі непомітніші, бо ґрунт був сухий, неродючий,—тільки й була там припала до землі вигоріла, мертва трава. І все ж, низько понагинавшись над кінськими шиями, раз-у-раз зупиняючись і пильно приглядаючись, ці білі люди якось умудрялися не губити слідів своєї здобичі.

Часом їм траплялись витолочені місця, погнуті й поламані стебла цупкої трави, а інколи навіть доволі

помітні сліди ніг. В одному місці, де мабуть ступила дівчина, ватажок побачив темну криваву пляму, і крізь зуби вилаяв її за дурний розум.

Сухорлявий не відставав від ватажка, а маленький, поринувши в думки, скакав на своєму білому коні позаду. Так вони їхали один за одним. Вершник із срібною уздечкою показував дорогу. Ніхто не промовив і слова. Минув деякий час, і маленькому чоловікові на білому коні почало здаватися, що навколо панує надто велика тиша. Він очутився від своїх мрій. Справді тільки легкий кінський тупіт та брязкіт збруї порушували замислений спокій цієї німотної, наче намальованої долини.

Попереду їхали його господар і товариш, уважно нахиляючись ліворуч уперед і безстрасно погойдуючись у такт із ходою коней. Перед ними бігли загострені тіні, тихі, безгучні їх супутники, а ближче до нього повз по землі його власний скорчений контур. Вершник озирнувся навколо. Що змінилося? Чому така тиша? І він згадав, що коли вони їхали яром, то від його стінок відбивався луною кінський тупіт, і крім того лунав безнастанний акомпаньямент камінців, що обсипались і котилися вниз. А що ж іще?.. Ага, нема найменшого вітру. От воно що! Який пустельний, мовчазний край! Яка одноманітна полуднева дримота! Небо чисте, порожнє, тільки в горішній долині завис темний серпанок туману.

Він випростався, поторкав поводи, склав губи, щоб свиснути, але тільки зідхнув і, повернувшись на сідлі, глянув на розтвір гірської яруги, звідки вони виїхали. Голо! На узбіччях обабіч така ж пустка, жадного дерева, жадної ознаки якого порядного звіра, а що вже казати про людину! Ну й країна! Яка пустиня! І він знову прибрав свою попередню позу.

На мить відчув він утіху: крива, багряно-чорна гілка враз звинулась гадюкою і зникла в рудій траві. Все ж у цій пекельній долині було життя! І ніби, щоб протягти його радість, легкий подих торкнувся його лиця, пролинув якийсь шепіт, цупкий чорнорогий кущ, що стримів на шпилі пагорка, ледве-ледве нахилився,—то була перша призвістка вітерця. Ліниво помочивши слиною пальця, вершник підніс його догори,—і ледве встиг подати назад коня, щоб не наскочити на сухорлявого, що якраз спинився,

збившися з сліду. Застуканий на гарячому, він піймав погляд ватажка, направлений на його.

Тоді він примусив себе виявити цікавість до гонитви, а потім, коли вони знову поїхали вколосок, один за одним, почав стежити за тінню свого господаря; вона то з'являлась, то зникала за ближчими контурами сухорлявого. Вже чотири дні, як вони покинули позаду границю світу і їдуть оцим безлюдним, сливе безводним краєм, не маючи нічого, крім шматка сушеного м'яса під сідлом,—їдуть через гори, через кручі, де, напевно, крім тих утікачів досі ще ніхто не бував, і все—з а д л я ц ь о г о!

Усе це робили вони заради дівчини, простої, норовистої дитини. А тимчасом у місті повно людей—дівчат, жінок, ладних виконувати найпідліші бажання цієї людини! Чому ж з примхи пристрасти хоче він саме тієї одної?—питав сам себе маленький чоловік і хмуривсь, обурюючися проти всього світу, і облизував губи почорнілим язиком. Такий звичай у його господаря,—більше він, слуга, нічого не знав. Виходить, усе через те, що вона насмілилася втекти від нього...

Він випадково спинився поглядом на довгій смузі високого бадилля з пір'ястими верхами, що разом нахилилося до землі. Кінці шовкової хустки на шиї в його так само затрипотіли і потім ізнов обвисли. Вітер дужчав. Принаймні він зірвав з усього навкруги машкару мертвого заціпеніння. Це вже було добре.

— Галло!—крикнув сухорлявий.

Усі троє враз спинились.

— Що таке?—спитав господар.—У чому справа?

— Он там,—почав сухорлявий, показуючи вперед на долину.

— Що там?

— Там щось рухається—посувається сюди, до нас.

Ще він не договорив, як на хребті горба з'явивсь якийсь жовтий звір і почав швидко спускатися до них. То був здоровенний дикий собака. Він мчав за вітром, висолопивши язика, і на хвилину не міняючи своєї біги, з такою напруженою рішучістю, що, здавалося, навіть не помічав вершників, до яких наближався. Він біг, підвівши догори морду, і було ясно, що він не гнався за якоюсь здобиччю. Коли собака наблизився, маленький вершник намацав свою шаблю.

— Скажений,—промовив сухорлявий.

— Гукнімо,—запропонував маленький і закричав.

Собака вже порівнявся з ними. В повітрі блиснуло лезо шаблі, але собака раптом метнувся вбік і, важко дихаючи, промчав далі, повз вершників. Маленький подивився йому вслід.

— А піни нема,—зауважив він.

Чоловік з вицяцькованою сріблом уздечкою якийсь час вдивлявся в далечінь, а потім гукнув:

— Уперед! Що нам до того?—і він стиснув острогами свого коня.

Маленький не хотів сушити собі голови загадкою, чому втікав той собака, коли за ним ніхто не гнався, крім вітру, і поринув у думки про людську долю. «Вперед!» сказав він пошепки сам собі. «Чому це одній людині дано говорити: «Вперед!» і з такою силою примушувати інших виконувати її бажання? Чоловік із срібною уздечкою все своє життя говорить це слово. А що, коли б я сказав його?» розважав маленький вершник. Та люди дивувались, навіть коли хтось насмілювався не послухатись найбезглуздішого наказу свого господаря. Оцю дівчину-метиску всі вважали, та й він сам уважав за божевільну, мало не за блюзнірку.

Думки його перекинулись на сухорлявого вершника з шрамом на губі. Він такий самий дужий, як його господар, такий же відважний, якщо не відважніший за нього,—і що ж? Йому судилось тільки коритися, безсуперечно коритись в усьому...

Якесь неприємне відчуття в руках і в колінях вернуло його до дійсности. Він почував, що щось воно не так, і догнав сухорлявого.

— Ви звернули увагу на коней?—спитав він півголосом.

Сухорлявий запитливо зиркнув на нього.

— Їм не подобається цей вітер,—сказав маленький. Чоловік із срібною уздечкою озирнувся на нього, і він від'їхав назад.

— Усе гаразд,—відповів сухорлявий.

Знову якийсь час вони їхали мовчки. Передні двоє, нахилившись, пильно придивлялись до слідів, а останній стежив за туманом, що стелився пустельною долиною і насувався щораз ближче, тим часом як вітер дедалі дуж-

чав. Здалеку, ліворуч, помітив він лінію якихсь темних постатей,—може то дикі свині мчали долиною. Але він не сказав про це і слова, і так само не згадував більше, що коні зробилися неспокійні.

І враз він побачив спочатку одну, а потім дві великі білі блискучі кулі, схожі на велетенські клубки чертополохового пуху. Вони летіли за вітром впоперек їх дороги, кружляли високо в повітрі, здіймалися вгору і спускались униз, зупинялись на мить у повітрі і знов неслися вперед. Углядівши їх, коні ще більш занепокоїлися.

Незабаром він помітив, що багато,—дедалі більше,—цих летючих клубків швидко несеться через долину просто на нього.

Раптом вершники почули якийсь вереск. Їм навперерiз промчав здоровенний дикий кабан; на мить він повернув голову, глянув на них і погнався далі долиною. Вершники спинились і, попідводившись на сідлах, вдивлялись у чимраз густіший туман, що насувався на них.

— Коли б не цей пух...—заговорив ватажок.

Ярдів за двадцять летів великий клубок. Тепер можна було розглядіти, що то зовсім не гладенька куля, а щось величезне, м'яке, волокнисте, розтрипане,—неначе зв'язане за ріжки простирало. Воно летіло, перекидалось, мов якась повітряна медуза, тягнучи за собою павутинисті нитки і волокна, що коливались у повітрі.

— Це не пух,—сказав маленький вершник.

— Не подобається мені ця штука,—відказав на те сухорлявий.

Вони ззирнулися між собою.

— Будь вони прокляті!—крикнув ватажок.—Їх повно в повітрі. Як так і далі буде, ми не зможемо зрушитись з місця.

Під впливом того інстинкту, що примушує табун оленів вишиковуватися низкою, натрапивши на щось непевне, вони повернули коней проти вітру і проїхали кілька кроків, вдивляючись у білі маси клубків, що плили в повітрі і насувались на них. Клубки ті неслися за вітром з якоюсь плавною швидкістю, бузгучно підносячись і спускаючись, припадаючи до землі, відскакуючи і знову високо злітаючи,—усі враз, із спокійною, наче б то свідомою певністю.

Передові загони цієї чудної армії посувалися праворуч і ліворуч від вершників. Побачивши один з клубків, який котивсь по землі, міняючи свою форму і ліниво розгортаючись у довгі бинди та пасма, що чіплялися за все дорогою, всі троє коней сполохались і затупцювали на місці. Ватажка раптом пойняла нерозважлива нетерплячка. Він почав обкладати ці рухливі клубки прокльонами.

— Рушаймо!—гукав він.—Вперед! Що нам до цього всього? Як вони можуть стати нам на перешкоді? Назад, за слідами!

Лаючись, він пригнувсь до коня і натягнув поводи.

— Я поїду за слідами, кажу вам!—кричав він оскаженіло.—Де ж вони, де ті сліди?

Він напнув повіддя,—а кінь усе танцював на місці,—і почав шукати їх у траві. Довга, липуча нитка пристала йому до лиця, сиве пасмо обвилося навколо руки, якою він тримав повода, щось велике, багатоноге прудко пробігло йому по потилиці. Він глянув угору і побачив, що один із сірих клубків завис над ним, тримаючись на цьому павутинні, мов на кітві, і лопотів своїми краями, як лопотить вітрило, коли човен повертає,—тільки зовсім безгучно.

Йому видалося, ніби він бачить у цій масі безліч очей, скорчені тулуби, довгі багатосуглобові ноги, що чіплялися за свої кітви-нитки, щоб спустити на нього сіру масу. Якийсь час він пильно дивився вгору, стримуючи сполоханого коня інстинктовим рухом вправного їздця. Потім чиясь шабля плазом торкнулася його спини, над головою в нього блиснуло лезо; воно перетяло павутиння рухливого клубка, і визволена сіра маса знялася вгору і полетіла геть.

— Павуки!—пролунав голос сухорлявого.—В цих клубках повно величезних павуків. Гляньте сюди, господарю!

Але чоловік із срібною уздечкою, мов зачарований, стежив за тим, як летіла сіра маса.

— Погляньте ж, мій пане!

Господар отямивсь і подивився на червоного, роздушеного гада, що лежав на землі і, конаючи, безсило ворушив ногами.

Потім сухорлявий показав рукою, що на них спускається новий клубок, і господар похапцем вихопив свою шаблю. Там попереду, в долині, тепер немов клубочилась

подерта на клапті завіса туману. Ватажок силкувався зрозуміти становище.

— Геть звідси, мерщій!—крикнув маленький.—Скачіть униз долиною!

Те, що сталося потім, нагадувало зам'ятню підчас бою. Вершник із срібною уздечкою бачив, як маленький проскакав повз нього, скажено рубаючи гадане павутиння; бачив, як він з розгону наскочив на коня сухорлявого, і як той перекинувся разом з вершником. Його власний кінь метнувся вбік і промчав кроків з десять вперед, перш ніж він спромігся приборкати його. Тоді він озирнувся назад, спочатку глянувши, чи нема небезпеки, і побачив коня, що качався по землі, а коло нього стояв сухорлявий і рубав шаблею п щматовану сіру трипотливу масу, від якої тяглися довгі пасма, обволікаючи і коня, і вершника. А щільні клубки павутиння насувались суцільною лавою, мов клубки чортополохового пуху на пустці вітряної липневої днини.

Меленький вершник зліз з коня, але не наважився пустити його. Одною рукою він силкувався стримувати тварину, що рвалась і пручалась, а другою ввесь час без пуття рубав шаблею. Помацки другого клубка заплутались, потяглися вниз, і ця друга сіра маса теж поволі осіла.

Вершник зціпив зуби, напнув поводи, нахилив голову і стиснув свого коня острогами. Кінь сухорлявого все ще качався по землі. На клубах у нього була кров і якісь ворухливі тіні. Сухорлявий раптом покинув його і побіг до свого господаря, та зміг зробити не більш, як десять кроків. Ноги йому були обплутані сірим, що заважало йому бігти. Дарма розмахував він своєю шаблею—сірі пасма маяли навколо нього, а лице вкривав тонкий сірий серпанок. Лівою рукою він бив по чомусь, що сиділо на його тілі, потім враз спіткнувся і впав. Спробував був встати, але впав ізнов і раптом несамовито заголосив:

— «Ой-ой-ооі!»

Господар побачив, що по ньому і поруч його, по землі, бігали велетенські павуки.

Тим часом як господар силкувався примусити свого коня підійти ближче до цієї сірої постаті, що репетувала і борсалася в марних зусиллях підвестися, залунав тупіт копит, і маленький вершник, без шаблі, лежачи животом поперек сідла на білому коні і вхопившись йому в гриву,

як вихор промчав повз свого хазяїна. І знов липуче пасмо сірого павутиння мазнуло ватажка по лиці. Скрізь і навколо нього, і над його головою безгучно кружляли клубки павутини і насувалися ближче і ближче.

Згодом, аж до дня своєї смерти, не міг він пояснити собі, як усе те трапилось. Чи він повернув свого коня, чи той сам поскакав слідом за білим конем? Досить сказати, що в наступну мить він уже нісся вчвал униз долиною, шалено вимахуючи шаблею над головою. Вітер дедалі дужчав, і повітряні судна павуків, їх повітряні вузли і простирала немов свідомо мчали за ним навздогін.

Туп-туп-туп, цок-цок-цок—скакав вершник із срібною уздечкою, не думаючи про те, куди скаче, з переляканим лицем, позираючи то праворуч, то ліворуч і з шаблею напоготові. А попереду, за яких кілька сот ярдів, їхав маленький чоловік, усе ще не сівши як слід на сідло. Розірване павутиння довгим хвостом волочилось за ним. Очерет згинався перед ними, вітер щораз міцнішав; озираючись, господар бачив за плечима в себе клубки павутиння, що здоганяли його чимдуж...

У голові в нього була одна лише думка—втекти від цього павутиння, і тому тільки в останню мить, коли його кінь уже напружився, щоб стрибнути, помітив він, що перед ним—урвище. Ввесь час він їхав, припавши коневі до шиї, а тепер раптом вирівнявсь і відхилився назад, але було пізно.

Та хоч йому й не пощастило перескочити яр, проте він не забув, як треба падати, і відразу опанував себе, коли його кінь стрибнув уперед. Вершник тільки ушкодив собі плече, а кінь його покотився вниз, забив у корчах ногами і незабаром затих. Ватажкова шабля з розгону ввіткнулась вістрям у твердий ґрунт і переломилася надвоє, так наче доля не захотіла більше мати його за свого лицаря, а зламаний кінець, відскочивши, пролетів може на який цаль від його лиця.

Він умент зірвався на ноги і, затаївши дух, втупив погляд у клубки павутиння, що летіли за ним. Одну мить він хотів був кинутися навтіки, та згадав про яр і спинився. Метнувшись убік, щоб ухилитися від одного жахливого клубка, що летів близько нього, він почав похапцем спускатися стримкими схилами, шукаючи такого місця, де не було вітру.

Опинившись унизу під захистом крутих берегів висхлої річечки, він зможе припасти до землі і безпечно стежити за цими химерними масами, що пролітали вгорі, аж поки не стихне вітер, а тоді можна буде тікати. І-він довго лежав там, скоцюрбившись, і дививсь, як пливли вузенькою смугою неба в його над головою сірі розкошлані маси, тягнучи за собою свої довгі пасма.

Раз один павук, відбившись від інших, впав на дно яру недалечко від нього. Від кінця одної ноги до кінця другої був він із фут завдовшки, а тулуб мав завбільшки як половина долоні в людини. Постеживши якийсь час, з якою дивовижною швидкістю павук шукав здобичі і відскакував, чоловік підставив йому вкусити свою зламану шаблю, а потім підняв ногу в чоботі з залізною підковою і, лаючись, розчавив його на гамуз. Після того він довго дивився вгору і собі під ноги, чи не побачить де ще павука.

Переконавшись нарешті, що ввесь рій павуків не зможе впасти в яругу, він знайшов собі вигіднішу місцину, сів, поринув у думки і почав гризти своїм звичаєм суглоби пальців і кусати нігті. З цього стану вивело його несподіване прибуття вершника на білому коні.

Ще задовго до того, як він побачив свого служника, знав він, що той наближається, бо почув цокання копит, нетверду кінську бігу і заспокійливе нукання. Потім вигулькнула й жалюгідна постать маленького чоловіка, а за ним усе ще волочились сірі клапті павутиння. Хазяїн і наймит зустрілися мовчки, не привітались. Маленький чоловік був зморений, до краю пригнічений соромом; він зупинився перед господарем, що сидів на землі. Той злегка трипнувся під поглядом свого підлеглого.

— Ну?—сказав він нарешті без найменшого натяку на свій колишній владний тон.—Ти покинув його?

— Кінь мій зовсім сказився.

Н— Знаю. Мій так само.

—аймит похмуро всміхнувся в лице своєму господареві.

Я ж кажу: мій кінь поніс,—промовив чоловік, що мав колись срібну уздечку.

— Обоє ми боягузи,—відповів на це маленький.

Деякий час господар мовчав, в задумі кусаючи собі пальці і не відводячи очей від свого підлеглого.

— Не називай мене боягузом,—сказав він нарешті.

— Ви такий самий боягуз, як і я.

— Може й боягуз. Є межа, за якою кожній людині випадає зазнати страху. І я зазнав його нарешті, та не в такій мірі, як ти. Отут то й починається між ними різниця.

— Мені таке і не приснилось би ніколи, щоб ви могли покинути його. За дві хвилини перед тим він урятував вам життя... Та чому, власне, пануєте ви над нами?

Господар знову взявся до своїх пальців, і обличчя йому було похмуре.

— Ще ніхто не узивав мене боягузом,—мовив він,— ніхто в світі... Краще зламана шабля, ніж ніякої... Не можна сподіватись, щоб слаба на ноги коняка витримала вагу двох людей протягом чотирьох день. Я не терплю білих коней, та цього разу нічого не вдієш. Ти починаєш розуміти мене?.. Я помічаю, що на підставі того, що ти бачив і що вигадав собі, ти намислив закаляти мою добру славу. Такі, як ти, скидають королів з тронів... До того ж... ти ніколи не подобався мені...

— Мій пане!—почав благати маленький чоловік.

— Ні!—мовив хазяїн.—Ні!

Тільки наймит ворухнувся, він скочив на рівні ноги. З хвилину вони мовчки дивилися в вічі один одному. Над головами в них летіли клубки павуків. У наступну мить зашорошіло ріння під швидкими кроками, розлігся тупіт ніг, пролунав розпачливий зойк, потім—важке зідхання, удар...

Надвечір вітер ущух. Сонце заходило серед осяйного спокою, і чоловік, що мав колись срібну уздечку, нарешті обережно видерся з яру положистим схилом, та тепер він вів за собою білу коняку, що колись належала маленькому наймитові. Він був не від того, щоб повернутись до свого коня і зняти з нього срібну уздечку, але насувалася ніч, і він потерпав, щоб часом не знявся вітер і не застав його в долині; до того ж йому була огидна думка, що кінь його мабуть увесь обплутаний павутинням, а то й об'їдений доволі негоже.

І коли він подумав про те павутиння та про всі небезпеки, що він перетерпів тієї днини, і про те, як він урятувався від них, руки його мимоволі намацали маленький амулет, що висів у нього на шиї. Серце йому переповнило

почуття вдячности і він міцно стис свою святиню. В ту саму мить глянув він вниз, у долину.

— Я занадто піддався пристрасті,—сказав він.—Дівчина прийняла заслужену кару. Її супутники теж, безперечно...

Та що це? Ген-ген у другому кінці долини, подаль порослих лісом схилів, він виразно побачив у світлі заходу легенький димок, що здіймався вгору.

Вираз спокійної покори на його обличчі раптом заступили гнів і подив. Дим? Він повернув білого коня і спинився вагаючись. Трава тихенько зашелестіла під подихом вітерця. Віддалік на очереті заколивалось пошматоване сіре простирало. Він поглянув на павутиння, глянув на дим.

— Кінець-кінцем може це й не вони,—промовив він нарешті.

Але він знав, що помилки не могло бути.

Подивившись ще якийсь час на дим, він сів на білого коня.

Йому довелося прокладати собі дорогу між осілими масами павутиння. Чомусь на землі валялось багато мертвих павуків, а ті, що зостались живі, злочинно бенкетували, поїдаючи трупи своїх товаришів. На цокіт кінських копит вони розбігалися врозтіч.

Пора їх минулася. Без вітру, що міг би підняти їх з землі, без простирал їм до послуг, вони не могли заподіяти йому ніякої шкоди, не зважаючи на всю свою отруту.

Від тих, що, на його думку, надто близько підходили до нього, він відмахувався своїм поясом. А одного разу, коли кілька їх перебігало незахищеним місцем, у нього з'явилось бажання злізти з коня і потоптати їх ногами, але він переміг те бажання. Раз-у-раз повертався він на сідлі і позирав на дим.

— Павуки,—мурмотів він щохвилини.—Павуки!... Добре, добре!.. Другого разу треба буде й собі виткати павутину.

НЕТЛЯ.

Ви мабуть чули про Геплея, — не про В. Т. Геплея,-сина, а про славетного Геплея, того Геплея, що відкрив Periplaneta Hapliia, Геплея-ентомолога.

Якщо так, ви, напевно, знаєте і про велику ворожнечу між Геплеєм і професором Повкінзом, а все ж деякі з наслідків їх ворогування, можливо, будуть вам нові. Для тих, хто нічого не знає про цю ворожнечу, треба сказати на пояснення кілька попередніх слів, та коли лінивому читачеві неохота читати їх, він може лише перебігти їх очима.

Дивна річ, до якої міри поширена необізнаність з такою поправді важливою справою, як оце ворогування між Геплеєм та Повкінзом. Знов же і та полеміка, що збурила Геологічне Товариство і стала за цілу добу в науці, залишилась, я в цьому твердо переконаний, невідомою поза межами цієї корпорації. Мені навіть доводилося чувати, як люди з найкращою загальною освітою переказували про знаменні сцени, що відбувалися на зборах Товариства, немов про якісь суперечки парафіяльної громади. Але ж велика ненависть поміж англійськими й шотляндськими геологами триває вже півстоліття; вона «залишила безліч глибоких слідів у науці». А інцидент з Геплеєм та Повкінзом, хоч може в йому й більше особистого, розпалив такі ж заглибокі, якщо не глибші пристрасті. Пересічна людина і тями не має про той запал, що додає дух науковому дослідникові, не уявляє собі, яке шаленство можуть збудити в ньому чиїсь заперечення. Це odium theologicum [38] у новій формі. Є, наприклад, люди, що радо спалили б сера Рея Ленкестера із Смісфілду за його статтю про молюсків

в Енциклопедії. Це фантастичне заведення крилоніжців до відділу головоногих... Та я відбіг від своєї теми—від справи Геплея Повкінза.

Усе почалося багато років тому, коли Повкінз переглянув питання про Microlepidoptera (байдуже, що то за штука) і заперечив існування того нового виду, що його відкрив Геплей. Геплей, людина із сварливою вдачею, відповів ущипливою критикою на всю Повкінзову клясифікацію *. Повкінз у своїй «Відповіді на декілька зауважень» ** натякав на те, що Геплеїв мікроскоп так само має хиби, як і Геплеєва здатність спостерігати, і назвав свого критика «безвідповідальним дурноляпом», (На той час Геплей ще не був професором). Геплей відповів Повкінзові *** і в своїй статті згадував про «заплутаних компіляторів» і мов би побіжно назвав Повкінзову працю «чудом нездарности». Почалася смертельна боротьба. А втім читача навряд чи зможуть зацікавити подробиці того, як сварились один з одним ці два великі чоловіки та як незгода поміж ними дедалі ширилась, поки від Microlepidoptera не перейшли вони до суперечок з приводу першої-ліпшої ентомологічної проблеми. Траплялися пам'ятні події. Засідання королівського Ентомологічного Товариства іноді нагадували засідання палати депутатів. Загалом, як на мене, Повкінз більше наближався до істини, ніж Геплей. Але Геплей майстерно вмів вдаватися до риторики, посідав нечасте в людей науки почуття гумору і був обдарований надзвичайною енерґією; до того ж він дуже гостро відчув образу, коли піддали сумніву його відкриття. А тимчасом з Повкінза була людина мнихувата; він висловлювався прозаїчно, постаттю скидався на бочку і надто сумлінно ставився до видачі посвідок, у зв'язку з чим на його мали підозру, що він торгує посадами при музеї. Тому молодь групувалася навколо Геплея і плескала йому. Боротьба точилась довго. Зловісна з самаго початку, вона обернулася кінець-кінцем на нещадну ворожнечу. Чергування успіхів і невдач в кожного з обох суперників,—то Геплеє-

---

* «Декілька зауважень з приводу новітнього перегляду питання про Microlepidoptera». *Журн. Ентомол. Тов.*, 1863.

** «Відповідь на Декілька зауважень», etc., *ibid*, 1864.

*** «Ще кілька зауважень», etc., *ibid*.

вих мук з приводу будь-якого Повкінзового тріюмфу, то перемог першого над останнім,—усе це більше стосується до історії ентомології, ніж до теми нашого оповідання.

Але року 1891 Повкінз, останнім часом підупалий на силах, опублікував свою працю про «мезобласт» нетлі «Адамова голова». Що таке мезобласт нетлі «Адамова голова»—це не має значення для нашого оповідання. Та Повкінзова розвідка була набагато гірша за попередні його твори, і це розгорнуло перед Геплеєм перспективи, яких він палко очікував протягом багатьох років. Він працював мабуть і вдень і вночі, щоб якнайкраще використати свою перевагу.

У старанно розробленій доповіді він розбив Повкінза доноги,—можна собі уявити чорне скуйовджене волосся і химерний блиск у темних очах цього чоловіка, коли він нищив свого супротивника. Повкінз заперечував нерішучо, невдало, з болісними павзами, а все ж злісно. Всі розуміли, що він хоче вразити Геплея, та ніяк не спроможеться. Але майже ніхто з його слухачів—сам я не був на тому засіданні—не побачив, який він хворий.

Геплей звалив з ніг свого опонента і мав намір доконати його. Незабаром він почав брутальну атаку на Повкінза, видрукувавши дослід про розвиток нетлі взагалі,—дослід, що свідчив про силу зажитої праці, але був написаний у гостро полемічному тоні. Як видно з редакторської примітки, різкість цього тону, друкуючи розвідку, ще трохи пом'якшили. Розвідка мала примусити Повкінза згоріти з сорому. Йому не лишалося жадного порятунку; критикові арґументи були убійчі, і ввесь тон до неможливости зневажливий,—страшна річ зазнати такого людині на старости літях.

Увесь ентомологічний світ чекав, затаївши дух, на Повкінзову відповідь. Він, безперечно, спробує відповісти, бо завжди був бойовитий... Та коли вона з'явилась, ота відповідь, то всіх приголомшила. Бо заперечення Повкінзове полягало в тому, що він дістав інфлюенцу, яка перейшла в запалення легенів, і вмер.

За даних обставин то може була найкраща відповідь, і громадська думка повернулася проти Геплея. Те саме товариство, що недавно радісно плескало обом ґлядіяторам, замислилося над таким наслідком. І справді, не могло бу-

ти жадного сумніву, що хвилювання, викликане поразкою, прискорило Повкінзову смерть. Для наукової полеміки теж є межі, казали поважні люди. Ще один руїнницький напад було здано до друку, і він з'явився напередодні похорону. На мою думку, Геплей не дуже старався затримати цю другу свою статтю. Всі пригадали собі, як Геплей цькував свого супротивника, але забули про вади цього самого супротивника. Злопідступна сатира погано звучить над свіжою могилою. Стаття викликала коментарі в газетах. Саме це й примушує мене думати, що ви, напевно, чули про Геплея і цю полеміку. Та, як я згадував, наукові робітники живуть у своєму власному маленькому світі; я певен, що половина тих людей, які рік-у-рік проходять щодня по Піккаділлі повз Академію, не змогли б сказати вам, де містяться наукові товариства. Багато-котрі навіть уявляють собі науковий світ, як щось подібне до клітки з муштрованими звірми, де люди всіляких порід мирно лежать укупі.

На самоті сам з собою Геплей не міг простити Повкінзові його смерти. Поперше, то був з боку померлого ворога ганебний викрут, щоб перешкодити Геплеєві розтерти його на порох; а подруге, Повкінзова смерть залишила в Геплеєвих думках якусь дивну прогалину. Двадцять років він уперто працював, іноді до пізньої ночі, безупинно всі сім днів на тиждень порався він з мікроскопом, скальпелем, сіткою, щоб ловити комахи, та пером, і майже вся ця праця так чи так стосувалася до його боротьби з Повкінзом. Европейська слава, що її набув Геплей, була наче якимсь випадковим додатком до тієї великої його ненависти. Він крок за кроком дійшов найвищого щабля в цій останній полеміці. Вона вбила Повкінза, але й самого Геплея, так би мовити, збила з пантелику, і лікар радив йому покинути на деякий час свою працю і відпочити. Отже Геплей поїхав на село, в один затишний куточок у Кенті, і там удень і вночі тільки й думав, що про Повкінза та про ті гарні речі, яких уже не можна було сказати про нього.

Геплей почав розуміти, куди тягне його ця настирлива думка. Він вирішив боротися з нею і спробував читати побутові романи. Та йому не пощастило відвернути своїх думок від Повкінза: він бачив перед собою бліде обличчя небіжчика підчас останньої його промови, що кожне її

твердження давало Геплеєві блискучий привід до критичних зауважень. Геплей перейшов до фантастичної літератури, але ж і вона не захопила його. Він читав Стівенсонові «Розмови вночі на Острові», доки не дійшов до оповідання «Чортеня в пляшці», яке вкрай обурило його «почуття ймовірности». Тоді Геплей узявся за Кіплінґа, але виявилося, що Кіплінґ «нічого не доводить», до того ж він непочтивий і надто вульґарний,—оті учені де в чому мають дуже обмежені поняття. Нарешті Геплеєві, на його нещастя, потрапила до рук «Внутрішня Домівка» Анні Безант, і перший же розділ цієї книжки знову навів його думки на наукові товариства та Повкінза.

Після того Геплей вдався до шахів і знайшов, що вони трохи краще заспокоюють. Незабаром він опанував науку пересування фігур, головних ґамбітів і фінальних позицій, і його партнерові, вікарієві, раз-у-раз випадало зазнавати поразок. Але потім циліндрична постать ворожого короля почала нагадувати Геплеєві Повкінза, — це він, Повкінз, стояв перед ним і, задихаючись, марно боронився від мату. Геплей поклав покинути шахи.

Може студіювання якоїсь нової наукової галузі кінець-кінцем краще розважило б. Перемінити свою звичайну працю — от найліпший відпочинок. Геплей надумав поринути у вивчення діятомій і виписав з Лондона один із своїх маленьких мікроскопів разом з Гейлібетовою монографією про діятомії. Він гадав, що коли б йому пощастило завести добру суперечку з Гейлібетом, то може б він спромігся тоді почати нове життя і забути Повкінза. Невдовзі, з властивою йому завзятістю, він заходився працювати, ретельно вивчаючи мікроскопічних мешканців придорожнього ставка.

На третій день своєї праці над діятоміями Геплей відкрив новий вид у місцевій фавні. Він працював пізно ввечері з мікроскопом, і єдиним джерелом світла в кімнаті була сліпучоясна невеличка лямпа з зеленим абажуром спеціяльної форми. Як в усіх досвідчених мікроскопістів, його обидва ока були розплющені. Це єдиний засіб уникнути надмірної втоми. Одним оком він дивився в пристрій і бачив перед собою виразне й чітке округле поле, по якому поволі посувалася бура діятомія. Друге розплющене око Геплеєве ні до чого не додивлялося. В Геплея була лише

неясна свідомість, що внизу перед ним—мідна поверхня мікроскопа, освітлена частина скатерки, аркуш паперу для нотаток і ніжка лямпи, а навколо—темна кімната.

Раптом його увага зосередилася на тому, що бачило саме це друге око. Скатерка була з тієї матерії, що її крамарі звуть килимовою, доволі ясного кольору. Вона була заткана золотом з невеликою домішкою кармазину та блідої блакиті на сіруватому тлі. В одному місці узір, здавалося, трохи перемістився, і там наче б то тремтіли і пересувались фарби.

Геплей враз підвів голову і подивився обома очима. З подиву він аж рота роззявив.

На скатерці сиділа велика нетля чи ні,—метелик: крила в неї були розгорнуті, як у метелика!

Дивна річ, як це могла вона опинитись у кімнаті?—адже вікна були зачинені. Дивно було й те, що вона не привернула його уваги, коли летіла туди, де тепер сидить. Дивно, що вона своїми фарбами гармоніювала з скатеркою. Але ще більше вражало те, що йому, Геплеєві, славетному ентомологові, ця нетля була абсолютно невідома. Ні, не була вона маною. Отепер вона поволі повзла до ніжки лямпи.

— Далебі, новий рід! І в Англії!—скрикнув Геплей, втупивши в нетлю очі.

І раптом він згадав Повкінза. Ніщо не могло б більше розлютувати Повкінза... А Повкінз помер!

Щось у голові і тулубі нетлі почало нагадувати йому Повкінза саме так, як воно було з шаховим королем.

— Проклятий Повкінз!—сказав Геплей.—Але я мушу піймати її.

І роздивляючись навкруги, чи не знайде чого напохваті, щоб накрити нетлю, він поволі підвівся. Раптом нетля пурхнула, вдарилась об край абажура—Геплей почув цей звук—і щезла в тіні.

Ту ж мить Геплей скинув абажура, такщо вся кімната освітилася. Нетля десь зникла, але незабаром Геплеєве досвідчене око помітило її на шпалерах біля дверей. Він попрямував до неї з абажуром в руках, щоб накрити її. Та перш ніж він наблизився, нетля знялась угору і почала літати по кімнаті. Як і всі подібні до неї істоти, вона літала, поривчасто зупинялась і міняла напрямок, немов зникаючи

в одному місці і знов з'являючись в іншому. Одного разу Геплей був націлився на неї абажуром, та схибив; не влучив він і вдруге.

Третього разу він ударив абажуром по мікроскопі. Прилад похитнувсь, зачепив лямпу, перекинув її і гучно гримнувся на підлогу. Лямпа покотилася по столі і, на щастя, погасла. Геплей залишився в темряві. Здригнувшись, він відчув, що дивна нетля черкнулась об його обличчя.

Від цього можна було з глузду зсунутись. У нього не було світла. Якщо він відчинить двері, нетля зникне. Майже виразно бачив він у темряві Повкінза, що глузував з його. Повкінз завжди огидно сміявся. Геплей шалено вилаявсь і тупнув ногою.

Незабаром хтось боязко постукав у двері. Потім двері дуже поволі відхилились,—на один фут, не більше. Поза рожевим полум'ям свічки показалося перелякане обличчя його господині; на сивому її волоссі був нічний чепець, а плечі прикривало якесь пурпурове вбрання.

— Що це за жахливий гуркіт?—спитала вона.—Може що...

Дивна нетля з'явилася знов, пурхаючи біля прочинених дверей.

— Зачиніть двері!—гукнув Геплей і прожогом кинувся до жінки.

Вона похопилася грюкнути дверима. Геплей залишився сам у темряві. Незабаром він почув серед тиші, як його господиня щодуху бігла сходами нагору, зачиняла двері і тягла по підлозі щось важке, щоб заставити двері.

Геплей зрозумів, що його поведінка і ввесь вигляд десь певно видалися їй дивними і жахливими. А будь вона проклята, та нетля! Та й Повкінз удвох із нею! Проте йому шкода було загубити нетлю. Він навпомацки пройшов до передпокою і знайшов сірники, при чому, не помітивши свого циліндра, скинув його на землю, і той впав з таким гуркотом, немов хто забарабанив. Запаливши свічку, Геплей повернувся до вітальні. Нетлі й сліду не було. Проте якусь мить йому здавалось, ніби вона літає навколо його голови. Раптом він надумався облишити нетлю і лягти спати. Але він надто розхвилювався. Всю ніч не давали йому спати сни про нетлю, Повкінза та господиню. Двічі він уставав і встромляв голову у холодну воду.

Одна річ була йому цілком ясна: його господиня мабуть нічого не зрозуміє в цій історії з дивною нетлею, особливо тому, що він її не піймав. Ніхто крім ентомолога не зміг би зрозуміти його самопочуття. Її, напевно, налякала його поведінка, проте він і тями не мав, як би його пояснити їй, що сталося. Він вирішив зовсім не згадувати про нічну пригоду. Після сніданку він побачив господино в садку і зважився піти до неї побалакати, щоб заспокоїти її. Він розмовляв з нею про боби і картоплю, про бджоли, гусінь та ціни на садовину. Вона відповідала йому своїм звичайним тоном, але дивилась на нього трохи підозріливо і, походжаючи з ним по садку, старалася, щоб поміж ними була або грядка з квітками, або рядок бобів, чи щось подібне. Незабаром це почало його якось дивно дратувати, і, щоб не виказати своєї досади, він повернувся до хати, а потім пішов пройтися.

Підчас тієї прогулянки нетля (чи певніше, метелик), що чимсь нагадувала йому Повкінза, не сходила Геплеєві з думки, не зважаючи на всі його зусилля не думати про неї. Одного разу він зовсім виразно побачив її: вона сиділа, розправивши крила, на старому мурі вздовж західнього краю парку, але, наблизившись, Геплей побачив, що то були лише два шматочки сірого та жовтого обрісника. «От випадок зворотної мімікрії», сказав собі Геплей: «не метелик скидається на камінь, а камінь на метелика». Другого разу щось пролетіло і запурхало навколо його голови, але зусиллям волі він відігнав від себе цю ману.

Удень Геплей завітав до вікарія і почав з ним дискусію на богословські теми. Вони сиділи в маленькій альтанці, вкритій терником, курили і сперечались.

— Гляньте на цю нетлю!—раптом сказав Геплей, показуючи на край дерев'яного стола.

— Де?—спитав вікарій.

— Хіба ви не бачите нетлі на тому кінці стола?—відповів запитанням Геплей.

— Авжеж не бачу,—відказав вікарій.

Геплей сидів, наче громом ударений. Він ледве зводив дух. Вікарій визирився на нього. Ясно, що він нічого не бачив.

— Очевидно, віра бачить не краще за науку,—нескладно зауважив Геплей.

— Я не розумію вашої думки,—відповів вікарій, уважаючи Геплеєві слова за якийсь новий арґумент, що стосувався до їх розмови.

Уночі Геплей побачив, що нетля повзе по його ліжкові. Він сів в одній сорочці з краю ліжка і почав міркувати сам з собою. Невже це тільки галюцинація? Він розумів, що котиться з гори, і боровся за свій добрий розум з такою самою мовчазною енерґією, яку перше виявляв, змагаючись проти Повкінза. Психічні навички такі сталі, що йому видавалось, ніби все ще триває його боротьба з Повкінзом. Він добре розумівся на психології. Він знав, що такі зорові ілюзії бувають наслідком розумового напруження. Та в тім то й полягала справа, що він не тільки б а ч и в нетлю, а й чув, як вона стукнулась об край абажура, а потім об стінку, і відчував, як в темряві вона торкнулася його обличчя.

Геплей подивився на нетлю. Вона зовсім не скидалась на примару: в світлі свічки він цілком виразно бачив її тіло. Він бачив її волохатий тулуб і коротенькі пір'ясті вусики, членуваті лапки, навіть те місце на крилі, де стерся пилок. Раптом він сам на себе розсердився за те, що боїться маленької комашини.

Тієї ночі його господиня попросила служницю лягти спати разом з нею в її спальні, бо їй було моторошно залишитися на самоті. Крім того вона зачинила двері на ключ та ще приставила до них комоду. Полягавши, жінки якийсь час прислухались і розмовляли пошепки, але не чути було нічого такого, що могло б стурбувати їх. Близько одинадцятої години вони наважились погасити свічку і обидві задримали. Раптом вони попрокидались, попідводилися на своїх ліжках і почали прислухатися в темряві.

Вони почули, що хтось ходить у капцях туди й сюди по Геплеєвій кімнаті. Перекинувся стілець і хтось шалено стукнув чимсь м'яким у стінку. Потім упала одна з порцелянових забавок, що стояла на каміні, і розбилась об камінові ґрати. Нараз відчинилися двері, і обидві жінки почули, що Геплей вийшов з кімнати на площадку сходів. Міцно притулившись одна до одної, жінки прислухались. Він неначе танцював на сходах. То швидко збігав на три-чотири сходинки наниз, то знов здіймався вгору, а потім метнувся вниз, до передпокою. Вони почули, як перекину-

лась підставка для парасолів і розбилася шибка в дверях. Потім стукнув засув і забряжчав ланцюжок. Пожилець відчиняв двері.

Господиня і служниця підбігли мерщій до вікна. Ніч була похмурна, сіра; майже суцільний завій дощових хмар мчав по небу, затьмарюючи місяць; чорні силюети огорожі й дерев перед будинком вимальовувались на блідому тлі шляху. Жінки побачили Геплея, схожого в своїй сорочці і білих підштанках на привид; він гасав по шляху, хапаючи щось руками в повітрі. Він то зупинявся, то прожогом кидався до чогось невидного або тихенько підкрадався до нього. Нарешті він зник з очей, пропростувавши до горба. Поки обидві жінки сперечались, хто з них спуститься вниз зачинити двері, він повернувся. Йшов він дуже швидко, ввійшов навпрямець у будинок, старанно зачинив двері і тихенько пройшов до своєї спальні.

— М-с Колвіл!—озвав Геплей вранці свою господиню, стоячи вгорі на сходах,—сподіваюсь, я не налякав вас цієї ночі?

— Ви ще й питаєте!—відповіла м-с Колвіл.

— Річ у тому, що я сновида, і останні дві ночі в мене не було моєї снотворної мікстури. Вам нема чого турбуватися, запевняю вас. Я дуже шкодую, що так безглуздо поводився. Оце я йду до Шоргему і дістану якого зілля, щоб добре спати. Треба було зробити це ще вчора.

Але на півдорозі, коли він спускався з горбка, біля крейдяних ям, нетля знову з'явилась. Геплей ішов далі, силкуючись зосередити свої думки на шахових завданнях, та нічого з того не виходило. Нетля трипотіла коло самого його лиця, і він, обороняючись, ударив по ній капелюхом, і лютість, колишня лютість—та лютість, що він часто відчував до Повкінза,—знов охопила його. Він ішов уперед, підскакуючи і замахуючись на в'юнке створіння. Раптом він ступив ногою в якусь порожняву і впав сторч головою.

На якийсь час Геплей знепритомнів, а коли прийшов до пам'яті, то побачив, що сидить з підгорнутою ногою на купі каміння проти устя крейдяної ями. Дивна нетля все ще пурхала навколо його голови. Він ляснув по ній рукою і, озирнувшись, побачив, що до нього наближаються двоє. Один з них був сільській лікар. Геплей думав, що воно вийшло дуже доречі. Потім йому сяйнула надзвичайно

яскрава думка, що ніхто, крім нього, ніколи не зможе побачити дивної нетлі, отже він мусить мовчати про неї.

Та пізно ввечері, після того, як йому заправили зламану ногу, в нього почалася гарячка, і він забув про те, що надумав бути стриманим. Він лежав, розплатавшись на ліжку, і обводив очима кімнату, щоб побачити, чи нетля все ще тут. Він силувався не робити цього, але даремно. Незабаром він помітив, що вона сидить біля самої його руки, недалеко каганця, на зеленій скатерці столу. Крила нетлині трипотіли. Пойнятий нагальною люттю, він ударив по ній кулаком; доглядачка прокинулась і голосно скрикнула. Геплей не влучив.

— Ізнов та сама нетля!—промовив він і потім додав:— Мені примрілося. Пусте!

Увесь час він виразно бачив, як нетля повзала по карнізі або стрілою літала по кімнаті, і помічав також і те, що доглядачка нічого не бачить і з подивом дивиться на нього. Йому доконче треба опанувати себе. Він знав, що буде йому край, якщо він не опанує себе. Та в міру того як збігала ніч, жар усе більшав, і вже самий страх побачити нетлю примушував Геплея і справді бачити її. Близько п'ятої години, коли надворі засіріло, він спробував устати з ліжка і піймати нетлю, хоч і відчував у нозі пекучий біль. Доглядачці довелося боротися з хворим.

З цієї причини його прив'язали до ліжка. Тоді нетля посміливішала, і одного разу Геплей відчув, що вона сіла йому на голову. Він почав несамовито бити себе руками,— і йому зв'язали і руки. Після того нетля з'явилася знову. Вона лазила йому по обличчі; він плакав, лаявся, репетував, благав усіх нагнати її, але ніщо не помагало.

Лікар був дубоголовий; він лікував від усіх хвороб і нічогісінько не тямив у психіятрії. Він попросту казав, що ніякої нетлі немає. Коли б він був трохи розумніший, то може й врятував би Геплея від його лихої долі, удавши, що вірить у реальність його примари, і накривши йому лице серпанком, як того просив Геплей. Та я вже казав, що лікар був йолоп, і поки нога вигоїлась, Геплей був прив'язаний до ліжка, і примрійна нетля повзала по ньому. Вона ніколи не покидала його, коли він не спав, уві сні ж увижалась йому якимсь страхіттям. Коли він не спав, він прагнув заснути, а заснувши—прокидався з криком.

Через те Геплей доживає тепер свого віку в кімнаті, оббитій подушками, і його мучить нетля, якої ніхто крім нього не може бачити. Лікар божевільні каже, що це галюцинація. Але Геплей, у ті хвилини, коли він заспокоюється і може говорити, запевняє, що то дух Повкінза,—отже та нетля—єдиний у світі екземпляр, а тому варто доконче потурбуватись, щоб піймати її.

ПІД НОЖЕМ.

«А що як я вмру під ним?» Ця думка раз-у-раз набігала мені, коли я повертався додому від Геддона. Обходила вона самого мене. Я був позбавлений важких турбот одруженої людини і знав, що тільки дуже небагатьох з моїх близьких приятелів смерть моя засмутила б, та й то найбільше тому, що їм довелося б, виконуючи свій обов'язок, віддавати мені останню шану. Я дивом здивувався, а може відчув і деяке приниження, коли перебрав у думці своїх знайомих і побачив, як мало, десь певно, знайшлося б між ними таких, що мабуть не обмежились би самими вимогами звичайности. Йдучи Прімроз-Гіллем від Геддона, я зрозумів усе це з безщадною ясністю. Приміром, друзі моєї молодости: лише тепер переконавсь я, що наша приязнь була тільки традицією, яку нам нелегко давалася підживляти. Абож узяти от моїх супротивників, чи то помічників на дальшій моїй життьовій путі: гадаю, що з ними я був холодний або мало товариський,—можливо, це рівнозначні поняття. Та мабуть навіть здібність приятелювати залежить від фізичної природи людини. В житті моєму був час, коли я сам досить тяжко журився, втративши друга; але того дня, повертаючись додому, я був немов уві сні. Емоційний бік моєї свідомости спав. Я не відчував жалю до самого себе, ні до своїх друзів і не міг уявити собі, як вони журитимуться за мною.

Мене дуже зацікавило це змертвіння моїх почуттів,—безперечний наслідок загального фізіологічного застою, і думки мої блукали в цьому напрямку. Одного разу, за моєї палкої молодости, несподівано втратив я чимало крови і був на волосинку від смерти. Тепер я пригадав собі, що

тоді всі дружні почуття і пристрасті неначе витекли з мене разом з кров'ю, лишивши мені тільки спокійну покірливість долі, осад жалю до самого себе. Минуло багато тижнів, перш ніж колишні честолюбні прагнення, почуття симпатії і всі складні моральні переживання людини знов повернулись до мене. Тепер я вдруге був знекровлений. Уже тиждень, коли не більше, як я почав спадати з тіла. В мене навіть зовсім пропала хіть до їжі. І мені здавалось, що ця закляклість моїх почуттів була наслідком повільного відступу від насолод і страждань, зв'язаних з тваринною природою людини. Я вважаю за доведене, скільки взагалі можна щось довести в цьому світі,—вважаю за доведене, що вищі емоції, моральні почуття, навіть найтонше самовідання любови розвинулось з елементарних бажань і страхів простої тварини: в ці шори вбрано розумову незалежність людини. І можливо, що коли смерть кидає на нас свою тінь, коли зменшується наша активність, припиняється заразом і складний розвиток урівноважених жадань, нахилів та огид, що їх взаємодія керує нашими вчинками. Що ж залишається?

Загроза наштовхнутися на ношака хлопчини з м'ясної крамниці раптом повернула мене до дійсности. Я побачив, що йду мостом над каналом Ріджент-парку, рівнобіжним з мостом Зоологічного саду. Хлопчик у синьому вбранні задивився через плече на чорну баржу, що поволі посувалася каналом; її тягнув білий виснажений кінь. Через міст у саду нянька вела троє веселих діток. Дерева були яснозелені. Надії весни ще не встигли припасти літнім порохом. У воді відбивалось осяйне, безхмарне небо, лише побрижене довгими хвилями, тремтячими чорними смугами позад баржі. Повівав легкий вітерець, але він не підбадьорив мене, як це звичайно робить весняний вітер.

А може у цьому змертвінні почуттів була призвістка лиха? Чудно, що я міг виразно, як завжди, міркувати і стежити за плетивом своїх думок; так принаймні здавалося мені. Моє самопочуття більше скидалось на спокій, ніж на зацепенілість. Чи мав я які підстави вірити в передчуття смерти? Хіба смертеник починає інстинктивно виплутуватись із тенет матерії і почуттів ще перед тим, як ляже на його холодна рука смерти? Я почував себе дивно відокремленим від життя, від усього оточення і не жал-

кував за цим. Діти, що гралися на осонні, набираючись сил і досвіду для життьової боротьби, садовий сторож, що балакав з нянькою, мати, яка годувала дитину, захоплені одно одним юнак і дівчина, що пройшли повз мене, придорожні дерева, які простягали до сонця молоденьке, повне благання листя, легке ворушіння гілок,—колись і я був частиною всього цього, а тепер з цим у мене все було скінчено.

Пройшовши трохи далі головною алеєю, я відчув утому, ноги мені обважніли. Було душно, і я звернув убік, щоб сісти на одному з зелених стільців, що стояли вздовж шляху. За хвилину я закуняв, і течія думок зняла в моїй дримотній свідомості видиво повстання мертвих. Я сидів на стільці, але мені видавалось, що я вмер, зотлів, розпався на шматки, висох, а одно моє око (я бачив це) виклювали птахи. «Прокиньтесь!» почувся голос, — і відразу пил на алеї і земля під травою заворушились. Ніколи перше не траплялося мені думати про Ріджент-парк, як про кладовище, а тепер я побачив крізь дерева вкриту позападалими могилами і похиленими надгробками пласку долину, що тяглася так далеко, скільки міг я сягнути оком.

Навкруги зчинився заколот: повсталі мерці, задихаючись, силкувалися виборсатись із ям. З натуги вони обкипали кров'ю; червоне м'ясо відривалось їм від білих кісток. «Прокиньтесь!» крикнув голос; але я твердо поклав не вставати для такого жаху. «Прокиньтесь!» Мені не хотіли дати спокою. «Годі хропти!» сказав сердитий голос. Та й добірні ж вислови в цього янгола! Мене смикав продавець квитків на право сидіти на стільці, вимагаючи від мене пенні.

Я заплатив пенні, сунув квитка в кишеню, позіхнув, випростав ноги, і почуваючи себе трохи краще, підвівся і попрямував до Ленгемського майдану. Незабаром я ізнов заблудив у рухливому лабіринті думок про смерть. Переходячи Марілебон-Род, на завороті його в кінці Ленгемського майдану, я ледве встиг ухилитись від дишля кебу і пішов далі з завмерлим серцем і забитим плечем. Я думав, вражений дивом, як би воно було кумедно, коли б мої міркування про можливу завтрашню смерть призвели мене до неї сьогодні.

Але не буду більше втомляти вас оповіданням про все те, що я передумав і перечув того дня та наступного. Чимраз посідала мене більша певність, що я вмру підчас операції; проте, гадаю, інколи я був не від того, щоб похизуватися тією певністю, покрасуватись перед самим собою. Вдома я знайшов усе приготовленим для операції: з моєї кімнати винесли зайві меблі і обвішали її білими простиралами; доглядачка вже влаштувалась у мене в квартирі і навіть встигла заїстися з моєю економкою. Обидві панії вимагали, щоб я зарання поклався в ліжко. Після недовгої суперечки я скорився.

Ранком мені було ліньки будьщо робити, і хоч я прочитав газети і листи, що одержав з першою поштою, та вони дуже мало зацікавили мене. Серед кореспонденції був дружний лист від Еддісона, мого старого шкільного товариша, який звертав мою увагу на дві суперечності і одну друкарську помилку в новій моїй книжці; був ще лист від Ленґріджа, що висловлював своє незадоволення Мінтоном. Решта листів були ділові повідомлення. Я випив склянку чаю, а їсти мені не можна було нічого. Пекучий біль у боці наче б то збільшився. Я знав, що це біль, проте, якщо ви можете зрозуміти мене, він не здався мені дуже «болючим». Уночі я не спав, мені було душно, мене мучила спрага, а ранком, лежачи в ліжку, я почував себе досить вигідно. Вночі я лежав і згадував минуле; вранці я міркував у напівдримоті над питанням про безсмертя.

Геддон прийшов точно, хвилина в хвилину, з елеґантним чорним саквояжем; незабаром з'явився і Мовбрей. Їх прихід трохи розворушив мене. Я почав виявляти трохи більше цікавости до того, що робилося навколо. Геддон присунув маленького восьмикутнього столика до самого ліжка і, повернувшись до мене широкою чорною спиною, заходився виймати різні речі із свого саквояжа. Я чув легкий брязкіт криці об крицю. Отже, переконався я, моя здатність сприймати ще не зовсім завмерла.

— Ви зробите мені дуже боляче?—спитав я недбало.

— Ані трохи,—відповів Геддон через плече,—ми вас захлороформуємо. Серце у вас здорове, як у вола.

На цих словах на мене війнуло їдкою солодкістю наркотики.

Лікарі випростали мене, надали вигідної постави моєму бокові, і перш ніж я встиг довести собі до повної свідомости, щó вони роблять зо мною, почали хлороформувати. Залоскотало в ніздрях, і я відчув спочатку, що задихаюся. Я знав, що вмру, що це кінець моєї свідомости, і враз усвідомив, що я неготовий до смерти: мене посіло неясне почуття, що я невиконав важливого обов'язку, — якого саме, я не знав. Чого це я не зробив? Я ніяк не міг пригадати собі, щò я повинен був ще зробити, що недоведене до краю покидав я на землі, проте почував тепер чудну огиду до смерти. Фізичні почуття боляче гнітили. Звичайно, лікарі не знали, що збираються вбити мене. Можливо, я боровся. Потім я став нерухомий, і велика тиша, химерне мовчання і непроглядна темрява насунулись на мене.

Деякий час, кілька секунд чи хвилин, я лежав зовсім непритомний. Потім з якоюсь холодною, байдужою ясністю я зрозумів, що не вмер. Я все ще існував у своєму тілі, але вся та безліч відчувань, що йдуть від нього і творять тло свідомости, позникала, залишивши мене вільним. Ні, не зовсім вільним, бо щось прив'язувало мене ще до мізерної плоті, що непорушно лежала на ліжкові,—прив'язувало, хоч уже не так міцно, щоб я не міг почувати себе відокремленим від неї, непідлеглим їй, наміреним покинути її. Навряд чи я справді бачив, справді чув, але я сприймав усе, що діялося навкруг мене, і це було все одно, наче б я бачив і чув. Геддон нахилився надо мною, Мовбрей стояв позаду. Скальпель—то був великий скальпель—розтинав мені шкіру на боці під ребрами. Було цікаво дивитись, як мене немов сир різали, і не відчувати болю, ні навіть млости. Це моє зацікавлення мало багато спільного з тим інтересом, з яким можна стежити за шаховою грою двох сторонніх людей. Вираз на обличчі в Геддона був непохитно рішучий, і рука його рухалася впевнено. Але я з подивом спостеріг (не знаю як), що він дуже вагався щодо свого вміння провадити операцію.

Міг я так само читати і Мовбреєві думки. Мовбрей думав про те, що Геддон поводиться з надмірним апльомбом фахівця. Нові ідеї спливали, як бульбашки, в пінявій бистрині його думок і лопались одна по одній в маленькій ясній точці його свідомости. Він мусів відзначити Геддонову спритність і не міг перемогти свого захоплення нею,

дармащо мав заздрісну вдачу і нахил ґудити своїх колеґ. Я не почував себе мертвим, але дечим відрізнявся від свого живого «я». Сіра пригніченість, що важніла надо мною цілий рік, а може й більше, і забарвляла чимсь похмурим усі мої думки, зникла. Я сприймав і думав без найменшого емоційного відтінку. Мене цікавило, чи всі захлороформовані бувають в такому стані і чи забувають вони все, опритомнівши. Було б ніяково заглянути в чиюсь свідомість і потім не забути побаченого там.

Хоч я й не думав про те, що вмер, а все ж виразно відчував, що незабаром умру. Це повернуло мене до спостережень над тим, що робив Геддон. Я заглянув у його думки і побачив, що він потерпає, щоб часом не перерізати одної з відног брамної синьожили. Від дальших подробиць мою увагу відвернули цікаві зміни, що відбувались у його мозку. Його свідомість нагадувала маленьку тремтячу плямку світла, кидану дзеркальцем ґальванометра. Думки Геддонові текли під нею, мов струмок, деякі з них, що проходили крізь фокус, були ясні й чіткі, інші, в півсвітлі країв, залишалися невиразними. Оце тільки зоставалося маленьке сяйво нерухомим; та досить було найменшого руху Мовбрея, ледве чутного звука знадвору, навіть майже непомітної зміни в повільному рухові живого тіла, яке різав Геддон, щоб ясна плямка почала миготіти і тремтіти. В течію думок вдиралося нове почуттєве враження,—і диви!—свідома точка кидалася до нього швидше за перелякану рибку. Було чудно думати, що від цієї хиткої миготливої плямки залежать усі складні рухи людини, отже, протягом найближчих п'ятьох хвилин,—моє життя. А Геддон дедалі більше нервувався, роблячи свою справу. В мене було таке враження, наче маленький образ перетятої вени чимраз яскравішав, силкуючись витиснути з Геддонового мозку образ іншого, не доведеного до належного місця, розтину. Геддон боявся: його страх недорізати змагався з острахом зробити занадто великий розріз.

Раптом, як струмінь води з-під греблі, жахлива свідомість непоправної помилки затопила всі його думки і одночасно я постеріг, що вену перетято. Він відхитнувся, хрипко скрикнувши, і я побачив, як рудяво-червона кров швидко збирається в краплю і починає цебенити. Геддона посів жах. Він кинув закривавленого скальпеля на восьми-

кутній столик, і обидва лікарі метнулися до мене, невдало хапаючись запобігти лихові. «Льоду!» крикнув Мовбрей, задихаючись. Але я знав, що мене вбито, хоч тіло моє ще й чіплялось за мене.

Не буду описувати їх запізнених спроб урятувати мене, хоч я й помічав кожну подробицю. Сприймав я все в ті хвилини гостріше і швидше ніж будьколи за свого життя; думки миготіли в моєму мозку з неймовірною прудкістю, проте були цілком виразні. Їх навальний біг і незвичайну чіткість я можу порівняти лише до того стану психічної діяльности, в якому перебуває людина під впливом помірної дози опіюму. За хвилину всьому прийде край, і я буду вільний. Я знав, що я безсмертний, але не уявляв собі, що станеться зо мною далі. Чи мене, як клуб диму з гармати понесе звідсіля у вигляді напівматеріяльного тіла, в новій, перетвореній формі мого матеріяльного «я»? Чи я раптом опинюся серед незліченної безлічі мерців і впевнюсь у тому, що навкружній світ справді є мана, як воно завжди мені здавалося? А чи може я потраплю на якийсь спіритичний сеанс і там робитиму безглузді спроби вплинути на короткозорого медіюма? Я був у стані безчуттєвого зацікавлення, безбарвного очікування. Потім я відчув на собі вплив якоїсь дедалі потужнішої сили; в мене було таке почуття, наче якийсь величезний магнет тягнув мене догори з мого тіла. Притягання чимраз збільшувалось. Я почував себе атомом, за який змагалися страшні, химерні сили. На один короткий жахливий момент мені повернулась свідомість. Відчуття, що я падаю стримголов, як це буває в кошмарах, лише в тисячу разів напруженіше, і панічний жах залили бурхливим потоком мої думки. Потім обидва лікарі, оголене тіло з розрізаним боком, маленька кімната попливли з-під мене вниз, зникли, як зникають у крутежі бризки шумовиння.

Я був у повітрі. Ген-ген унизу стелився лондонський Вест-Енд [39]. Він дедалі зменшувався, бо я, видимо, швидко здіймався вгору, а він віддалявсь і відсувавсь на захід, розгортаючись немов панорама. Крізь легкий серпанок диму я бачив безліч димарів над дахами, вузькі вулиці, рябі від людей і екіпажів, маленькі плямки скверів і церковні шпилі, що мов голки підносилися над банями. Але все це зникало, в міру того, як земля поверталась навколо

своєї осі, і за кілька секунд (так мені видалось) я вже летів понад розкиданими групами будинків Ілінґа. Вузенька Темза, наче блакитна ниточка тяглась на південь, а Чілтернські пагорки і пасмо Північного Давнзу, мов криси келеха, підносилися віддалеки, оповиті туманом. Я здіймався в повітрі і спочатку ані трохи не уявляв собі, що міг означати цей запаморочливий літ угору.

Поле мого зору щохвилини ширшало, а деталі міста і ланів, пагорків і долин туманішали, блідли, розпливалися. Ясносірий колір щораз більше зливався з блакиттю горбів і зеленню розлогих лук; маленька хмарка, що цяткою низько зависла ген-ген на заході, займалась дедалі сліпучішим білим блиском. У міру того як тоншав серпанок атмосфери між мною і безповітряною просторінню, небо вгорі надо мною, що спочатку було ніжноблакитного весняного кольору, забарвлювалося ґустіш і пишніш, поволі переходило всі проміжні відтінки, поки не зробилося таке темне, як синє небо опівночі, потім чорне, як чорнина морозяної зоряної ночі, наостанку—чорніше за всяку чорнину, що мені траплялося бачити доти. Спочатку засвітилась одна зірка, потім декілька і нарешті силасиленна їх зайнялося на небі. Зір було більше, ніж їх будьколи бачив хто з людей з земної поверхні. Адже блакить неба—то розсіяне соняшне і зоряне світло. Є воно навіть на найтемнішому небі взимку, і вдень ми не бачимо зір лише через сліпуче соняшне проміння. Але тепер я бачив усе, а як—цього я не знаю,—звичайно, не очима смертного, і мене більше не сліпив той блиск. Сонце було неймовірно чудне, дивовижне. Його диск являв собою яскравобіле кружало, не жовтуватого, як видається з землі, а мертвобілого кольору з червоними пасмугами, облямоване, мов торочками, язиками червоного полум'я. Перетинаючи половину неба, обабіч сонця горіли два блискучіші за молочний шлях срібнобілі крила, надаючи йому найбільше схожости з тими крилатими колами, що я бачив на єгипетських скульптурах, ніж будь з чим іншим, на землі. Я знав, що то соняшна корона, хоч бачив її за свого земного життя лише на малюнках.

Коли мою увагу знову притягла до себе земля, я постеріг, що вона тим часом дуже далеко відійшла від мене. Ланів і міст уже давно не можна було розглядіти, а вся різно-

барвність країни злилася в одноманітний ясносірий колір. Його розбивало де-не-де тільки біле сяєво хмар, завислих клочкуватими масами над Ірляндією та західньою Англією. Тепер я міг бачити контури північної Франції й Ірляндії і всього острова Великобританії крім північної Шотляндії, що зникала за обрієм, і тих місць, де берег цілком закривали хмари. Море було тьмяносіре, темніше за землю; вся панорама поволі поверталась на схід.

Усе це сталося так швидко, що за самого себе я згадав, лише опинившися за тисячу миль від землі. Аж тоді помітив я, що не маю ні рук, ні ніг, ні інших частин тіла та органів, і що не почуваю страху, ані болю. Я зауважив, що порожнеча, яка оточувала мене (повітря вже зосталося позаду), була холодніша, ніж це може уявити собі людина, та мене те не бентежило. Соняшне проміння, нездольне світити чи гріти, поки не зустріне на своєму шляху матерії, пронизувало порожнечу. Я дивився на все із спокійним самозабуттям, так наче був богом. А там, унизу, в шаленому леті землі віддаляючись від мене на безліч миль щосекунди, отам-о, де маленька темна плямочка на сірому тлі визначала Лондон, два лікарі силкувалися повернути життя мізерній, пошматованій, зношеній оболонці, що я покинув. На цій думці відчув я таку полегкість, такий надзвичайний спокій, до яких не можу порівняти жадної з тих насолод, що мені випадало зазнати на землі.

Лише постерігши все те, збагнув я, що означає це шалене віддалення від мене землі. Проте справа була така проста, така зрозуміла, аж я здивувався, як я не спромігся передбачити того, що трапилося зо мною. Адже зненацька я відокремився від матерії; все, що мав я в собі матеріяльного, залишилося на землі, мчало геть у простір, затримане на ній її притяганням, і, беручи участь в інерції землі, оберталося в ґірлянді її епіциклів навколо сонця, разом з ним і планетами завихрене в безмірному леті крізь просторінь. А нематеріяльне не підлягає законам інерції, не відчуває впливу матерії на матерію: де воно розлучилось із своєю матеріяльною оболонкою, там воно й зостається нерухоме в просторені, бо вона більше не має для нього найменшої ваги. То н е я покинув землю, а земля покинула м е н е, і не тільки земля, а вся соняшна система потоком линула далі в простір. І навкруг мене, в просторі, не-

видимі мені, розпорошені позад землі на її шляху, десь певно перебували незчисленні душі, що подібно до мене позбулися матеріяльної оболонки, особистих пристрастей і спільних всьому родові стадної тварини почуттів,—перебував самий чистий розум істот, що мислили по-новому і з захопленням дивувались з свого раптового незвичайного визволення.

Що більше я віддалявся від чудного білого сонця на чорному небі і від великої блискучої землі, де почалося моє буття, то більше мені видавалось, ніби я якимсь незбагненним способом розширююсь, роблюся чимраз безмірніший проти того світу, що я покинув, проти окремих моментів і діб людського життя. Незабаром я побачив усю земну кулю, дещо опуклу, як місяць незадовго до повні, але дуже велику. Сріблясті контури Америки осявало тепер те південне сонце, що в його промінні, видимо, кілька хвилин тому грілася маленька Англія. Спочатку земля була величезна і сяяла на небі, виповняючи більшу частину його; та щохвилини вона меншала і віддалялася. Коли вона зовсім звузилась, великий місяць у третій кватирі визирнув з-понад краю її кружала. Я подививсь на сузір'я. Лише частини сузір'я Барана, що саме ховалась за сонцем, та Лева, якого заступала земля, не було видно. Я пізнав ізвивисту, пошарпану бинду молочного шляху з яскравою Веґою поміж сонцем і землею; Сіріюс і Косарі розкішно сяяли на непроглядночорному тлі протилежної чверти небосхилу. Над головою в мене стояла Полярна Зоря і Віз завис над земною кулею. А віддалік, понад і під осяйною соняшною короною, горіли невідомі мені сузір'я, що їх я зроду не бачив; в одному з них, схожому на меч, я пізнав Південний Хрест. Усі вони були не більші, ніж видаються з землі, з тією лише відміною, що маленькі, мало помітні на землі зірки тепер блискотіли в облямівці чорної порожнечі так яскраво, як першорядні зорі, а більші світи являли собою цятки несписанних фарб і пишноти. Альдебаран палав кривавочервоним огнем, а Сіріюс немов зосередив в одній точці сяйво незліченних сафірів. І світили всі зорі рівним світлом, не миготіли, розкішні й величні в своєму спокої. Моє враження від них було тверде і яскраве, як діямант. Навколо не було облудного туману, не було атмосфери, взагалі нічого, крім безмірної темряви,

поцяткованої міріядами чітких променистих цяток і плямок світла. Коли я знов перевів погляд на землю, маленька куля видавалася не більша за сонце. Вона крутилась, дедалі зменшувалась і за одну секунду (так мені здалося) зробилася вдвоє менша. Чимраз вона меншала й менщала. Ген-ген, у протилежному напрямку, сяяла рівним сяйвом маленька, з шпилькову голівку завбільшки, рожевувата цятка— планета Марс. Я нерухомо плавав у порожняві і без найменшого сліду жаху чи подиву стежив за тим, як линула повз мене та хмара космічного пилу, що ми її звемо всесвітом.

Раптом мені сяйнула думка, що моє уявлення про час змінилось і процес сприймання відбувався в мене не швидше, а навпаки незмірно повільніш, і поміж окремими моїми сприйманнями і враженнями минало багато днів. Я помітив, що Місяць уже обернувсь один раз кругом Землі, і виразно побачив рух Марса в його орбіті. Ба й більше, мені здавалось, що переміжки між моїми думками раз-у-раз подовжувались, доки нарешті тисячоліття не зробилося миттю в моєму уявленні.

Спочатку сузір'я непорушно сяяли на чорному тлі безмірної просторені, коли це навколо Геркулеса та Скорпіона наче б то почала скупчуватися група зір, тим часом як Косарі, Альдебаран і сусідні зорі дедалі розсипалися. Раптом з темряви вилетів рій оповитих легким променистим туманом кам'яних уламків що летіли, мов порошинки в соняшному промені. Вони кружляли навкруг мене і незабаром зникли в мерехтливій далечині. Потім я побачив трохи осторонь блискучу пляму світла. Вона швидко зростала, і я зрозумів, що то Сатурн лине назустріч. Він щоразу більшав, поглинаючи небо і з кожною хвилиною заступаючи нову безліч зір. Я розглядів приплесканий закружений диск, кружалуватий пояс і сім маленьких супутників планети. Сатурн чимраз збільшувався, зробився величезним, і тоді я поринув у безладний потік каміння, в танок порошинок і коловертні газу. На одну мить я побачив потужний потрійний пояс, немов три концентричні арки місячного світла вгорі надо мною, а чорна тінь від них падала на хаос, що клекотів унизу. Все це забрало не більш як одну десяту частину часу, потрібного, щоб розповісти про це. Планета промайнула повз мене, мов сполох блискавки; на кілька секунд вона затьмарила

сонце і незабаром обернулась на чорну закружену пляму з двома крилами обабіч, що заступала світло. Землі, цього атома, який породив мене, я більше не міг бачити.

Так з великою швидкістю, серед глибокої тиші, соняшна система відділялась від мене, наче скиданий одяг, і сонце кінець-кінцем перетворилося на звичайну зірку поміж тьми-тьмущої зір і загубилося з вихором маленьких плямок—своїх планет у невиразному блиманні далекого світла. Я вже не був жителем соняшної системи: я перейшов до зовнішнього Всесвіту і немов осягав розумом усе матеріяльне всесвіття. Навкруг того місця, де в блискучому тумані зникли Антарес і Вега дедалі швидше зближалися зорі. Що більше перетворювалась та частина неба на якийсь вир туманности, то ширше розступалася передо мною безодня чорної порожнечі, і зорі сяяли рідше та рідше. Мені видалося, ніби я наближаюсь до якоїсь точки між Поясом і Мечем Кассарів, а порожнеча навколо цього місця щосекунди ширшає,—незбагненна без дня небуття, куди я падав. Щ разу швидше мчав повз мене всесвіт,—хаос завихрених атомів, що летіли серед німотної тиші в порожняву. Чимраз яскравішали зорі, в міру того як я до них наближався; обсипані примарним сяйвом планети, що обертались навколо них, спалахували і знов зникали в небутті. Бліді комети, ґрона метеоритів, мерехтливі пасми матерії вири світлоносних цяток пролітали повз мене, котрі може за сотні мільйонів миль, котрі ближче. Вони мчали з неймовірною швидкістю, оті летючі сузір'я, наглі виблиски огню, крізь чорну безмірну ніч. Більш ніж будь на що інше скидалося це видовище на вихор пороху, освітлений соняшним промінням. Усе ширше, розлогіш і глибше розступалася беззоряна просторінь,—те порожнє тогосвіття, куди мене несло. Нарешті вже ціла чверть неба зробилася чорна й порожня, і ввесь бурхливий потік зоряної просторені зступився позад мене, мов жмут проміння у фокусі. Він віддалявся від мене, той зоряний струмінь, неначе велетенський мандрівний сгник, гонений вітром. Я опинився в пустинях просторені. Чорна порожнява ширшала й ширшала, доки нарешті юрма зір не почала видаватися лише роєм огняних цяток, що летів геть від мене, незбагненно далекий. Тьма, небуття і порожнява обступили мене звідусіль. Незабаром маленький матеріяль-

ний світ, ґроно порошинок, де почалося моє існування, присмерк, обернувся на закружене коло іскристого мерехтіння, далі—на маленьке кружальце світла. От-от він стиснеться в цятку, а там і зовсім зникне.

Нараз до мене повернулось почуття,—почуття гнітючого жаху. Мене посів невимовний страх перед темними просторищами. Разом з тим у мені прокинулась жадоба співчуття і єднання. Чи існували навколо мене в цій темряві інші душі, невидимі мені, як я їм? Невже я справді був тут сам-самісінький, такий самотній, яким я себе почував? Чи я з буття перейшов до якогось такого стану, що не був ні буттям, ні небуттям? З мене спала моя тілесна, моя матеріяльна оболонка, а з нею зникли ілюзії дружби і безпеки. Навкруги панувала темрява, панувала тиша. Я перестав існувати. Я був ніщо. І навкруг мене теж не було нічого, крім отієї безконечно малої крапки світла, що загасала в безодні. Я напружував усі свої сили, щоб почути і побачити що, але за хвилину настав такий момент, коли навколо зосталися лише безмірне мовчання, нестерпна тьма, жах і відчай.

Потім я постеріг, що круг плямки світла, в яку обернувся ввесь матеріяльний світ, мріє бліде сяйво. Обачіч його проступала з темряви туманна смужка. Мені видавалося, що я довгі віки стежу за мороком, і після нескінченного чекання туман наче б то почав ледве помітно яснішати. Потім навколо смужки з'явилась нерівна хмарка найблідішого, ясноцинамонового кольору. Мене поривала нетерплячка, та вияснювалося так поволі, що ледве можна було помітити яку зміну. Що то за світло займалось? Що могла означати ця дивна червоняста заграва світанку серед нескінченної ночі простору?

Хмарка мала якусь чудну форму: внизу—наче б то з чотирма виступами, вгорі ж вона кінчилася простою лінією. Що то була за примара? Я був певний, що вже бачив її колись, але не міг пригадати де, за яких обставин. І враз я зрозумів. Т о б у л а с т и с н у т а р у к а. Я був сам-самісінький у світовому просторі, на самоті з тією велетенською, схожою на тінь рукою, на якій мізерною порошинкою лежала вся світобудова. Мені здавалося, що я стежу за рукою безліч віків. На вказівному її пальці лелів перстень; той всесвіт, звідки я прийшов, був лише

виблиском світла на кривині цього персня. Предмет, який стискала рука, скидався на чорне жезло. Цілу вічність споглядав я ту руку з жезлом і перснем, пойнятий захопленням і жахом, безпорадно чекаючи, що може трапитися далі. Здавалося, вже більше нічого не може статися: отак я дивитимуся віки вічні і бачитиму лише цю руку та те, що вона тримає, і не розумітиму її справжнього значення. Чи не був увесь всесвіт тільки переломленим відблиском якогось потужнішого буття? Чи не були наші світи лише атомами іншого всесвіту, а той—ще іншого і так далі без кінця-краю? А чим був я? Чи справді був безплотний? Серед цього вагання в мене з'явилося неясне почуття, що я набираюся тіла. Незглибну темряву навколо руки виповнили невідчутні образи, невиразні хиткі форми.

Раптом розлігся звук, немов дзвін задзвонив,—звук ледве чутний, неначе долітав він з безмірної далечі, і приглушений, так ніби він пробивався крізь грубі завої темряви. Дзвін глухо вібрував, і після кожного його удару залягала нескінченно довгим переміжком глибока тиша. Рука, здавалося, міцніше стисла жезло. Ґен-ген над нею, там, де темрява була найгустіша, побачив я туманне фосфоричне блимання, примарне коло, звідки вихоплювались ті уривані звуки. З останнім ударом рука зникла, бо настав сподіваний час, і я почув кипучий гомін великих вод. Та чорне жезло залишилося, широкою смугою перетинаючи небо. Потім з безмежних далекостей, з найглибших глибин простору пролунав голос. Я почув слова: «Більше не буде боліти».

Тоді наринула на мене хвиля майже нестерпного щастя і світла, і я побачив ясне біле кружало, чорне блискуче жезло і багато інших речей, що чітко вимальовувалися просто мене. Кружало було циферблятом дзиґарів, а жезло—поперечкою на спинці мого ліжка. Геддон стояв у ногах, біля ліжка, з маленькими ножицями, настромленими на пальці. Стрілки моїх дзиґарів на каміні над його плечима зійшлися на цифрі дванадцять. Мовбрей щось мив у мисці на восьмикутньому столику. Бік мені тупо нив, але те відчуття навряд чи можна було назвати болем.

Операція не вбила мене. І я раптом помітив, що меланхолія, яка півроку мучила мене, зникла з моєї свідомости.

ЯБЛУКО.

— Я доконче мушу позбутись його,—несподівано промовив чоловік, що сидів у кутку купе.

М-р Гінчкліф не дочув і підвів голову. Він захоплений був радісним спогляданням прив'язаної до його портпледа корпораційної шапочки, цього зовнішнього і наочного доказу того, що він дістав науковий ступінь,—захоплений був радісним цінуванням її краси і мріями про втішне майбутнє, які збуджувала в ньому нова шапочка. Бож м-р Гінчкліф оце саме склав іспити при Лондонському університеті і їхав на посаду молодшого викладача в середній школі у Голмвуді—місце вельми завидне. Він здивовано втупив очі в свого попутника, що сидів у дальшому кутку.

— А чом би й не віддати його кому?—спитався той.— Віддати геть! Справді, чом би не віддати?

То був високий, чорнявий чоловік, з засмаглим і все ж блідим обличчям. Він сидів, склавши навхрест руки і міцно притисши їх до грудей, а ноги простягши на протилежне місце для сидіння. Він посмикував себе за кінчик чорного обвислого вуса, не відводячи очей від носків своїх черевиків.

— А чом би й не віддати?—сказав він іще раз.

М-р Гінчкліф кашлянув.

Незнайомець підвів очі—чудні, темносірі очі—і мало не хвилину неуважно дивився на м-ра Гінчкліфа. Потім обличчя йому пожвавіло.

— Так,—мовив він спроквола.—Чом би й ні? Віддати, та й по всьому.

— Боюся, що не зовсім розумію вас,—обізвався м-р Гінчкліф і знову кашлянув.

— Не зовсім розумієте мене?—машинально перепитав незнайомець, переводячи свій чудний погляд від м-ра Гінчкліфа на портплед з нарочито виставленою шапочкою і назад—на зніяковіле обличчя м-ра Гінчкліфа.

— Бачите, ви так несподівано заговорили,—виправдувався м-р Гінчкліф.

— А чом би й ні?—спитав незнайомець, думаючи про щось своє.—Ви студент?—звернувся він до м-ра Гінчкліфа.

— Так, я екстерном учуся в Лондонському університеті,—з нестримною пихою відповів м-р Гінчкліф і нервово поправив собі краватку.

— Отже, шукаєте знання,—сказав незнайомець і, несподівано спустивши ноги на підлогу, сперся руками на коліна і затопив погляд у м-ра Гінчкліфа, наче зроду не бачив студента.

— Так,—промовів він і підніс догори вказівного пальця. Потім підвівся, зняв із сітки чемодана і відчинив його. Мовчки добувши звідти щось кругле, загорнуте кілька раз у срібний папір, він розгорнув і подав м-ові Гінчкліфу... невеличке, з гладенькою шкуркою, золотистожовте яблуко.

М-р Гінчкліф здивано витріщив очі, аж рота розкрив. Він і не зрушився, щоб узяти подавану річ,—якщо тільки справді вона призначалась йому.

— Це,—почав чудний незнайомець, дуже поволі вимовляючи слова,—це яблуко з Древа Пізнання. Погляньте—воно маленьке, блискуче і дивне—Пізнання!.. і я віддаю його вам.

М-р Гінчкліф якийсь час напружено думав, і враз в голові йому сяйнула думка, що все з'ясовувала: «божевільний!» Божевільним не можна перечити. Він трохи нахилив голову набік.

— Яблуко з Древа Пізнання, он воно що!—промовив м-р Гінчкліф, дивлячись з влучно вданим зацікавленням на яблуко, а потім перевів очі на свого супутника.

— А хіба вам самому не хочеться з'їсти його? Крім того, як це ви його роздобули?

— Воно не псується. Вже третій місяць воно в мене—завжди таке ж гарне, гладеньке і спіле, таке ж спокусливе, як оце ви його бачите.—Він спустив руку на коліно і замислено подивився на яблуко. Потім знову почав загортати його в папір, так наче передумав віддавати його.

— Та як ви роздобули його?—вдруге запитав м-р Гінчкліф.—І звідки ви знаєте, що воно справді з того Древа?

— Я купив його,—почав незнайомець,—три місяці тому—за ковток води і шматочок хліба. Мені дав його,—за те, що я врятував його від смерти,—один вірменин. Вірменія! Що за чарівна країна! Найкраща країна в світі! Країна, де ще й досі цілий стоїть Ноїв ковчег, похований в льодовцях Арарата. Той чоловік, кажу я, втікаючи разом з іншими від нападу курдів у гори, опинився в пустельній місцевості,—в таких місцях, куди рідко коли заходить людина. Курди не кидали погоні, і втікачі забились на схил серед верхогір'я, порослий зеленою, гострою, як лезо ножа, травою, що безжально різала і дряпала їх. Та курди гнались за ними слідом, і вони примушені були йти серед тієї трави. Найгірше було те, що стежки, які вони протоптували ціною своєї крови, полегшували путь погоні. Втікачів усіх перебили, живий зостався лише той вірменин та ще один. Вони чули голосіння й крики своїх друзів і шелест трави під ногами в курдів,—трава була висока, вища від чоловіка. Потім розлігся ще крик, на нього відповіли інші, і коли вірменин нарешті зупинився, навколо панувала тиша. Він знову кинувся тікати, поранений і закривавлений, не розуміючи, що сталося, і біг, доки не добився до скелястої кручі над безоднею; тоді, озирнувшись, побачив він, що трава вся горіла, і дим від пожежі, мов серпанок, здіймався між ним і його ворогами.

Незнайомець спинивсь.

— Ну, і що ж?—спитав Гінчкліф.—Що ж по тому?

— Так він стояв змордований, спливаючи кров'ю, що бігла з порізів від гострої трави; скелі навколо сліпучо поломеніли проти надвечірнього сонця, все небо було як розтоплена мідь, і дим від пожежі несло прямо на нього. Зоставатися тут він не міг. Не смерти, а муки страшився він! Віддалік, по той бік димової завіси, чув він крики і зойки. Кричали жінки. І от він почав здиратися стромовиною на скелі, серед кущів із сухим віттям, що кололи його мов терня, і нарешті перехопивсь через гірський кряж і сховався за ним. Там він зустрів свого товариша, пастуха, що так само врятувався. Холод, і голод, і спрага були їм ніщо проти курдів, тому вони подалися ще вище,

до самих верховин, серед снігів і льодів. Цілих три дні блукали вони.

— На третій день примрілось їм видиво. На мою думку, з голодними це часто трапляється,—якби ж тільки не цей плід.—Він підніс догори загорнуте яблуко.— До того ж, я чув щось подібне і від інших верховинців, що знали уривками ту саму леґенду. Було це надвечір, коли на небі займалися зорі; мандрівники спустились гладенькою узбіччю скелі у велику темну долину, порослу дивними, карякуватими деревами, а на тих деревах висіли маленькі кульки, наче опуклі світлячки,—дивні, круглі, жовті огники.

— Враз, за багато миль, внизу, в долині, засвітилося золоте полум'я і почало поволі посуватися вперед через долину. На тлі його виразно вирізьбились чорні силюети дерев, а всі узгір'я і постаті двох людей облило розтопленим золотом. Чувши про гірську леґенду, вони відразу зрозуміли, що побачили Едем чи то його ворота, і мов підтяті попадали долілиць на землю.

— Коли вони зважились підвести очі, в долині якийсь час було темно, та незабаром ізнов засвітився той самий світ,—мов огненний бурштин.

— Побачивши те, пастух скочив на рівні ноги і з криком кинувся бігти вниз, назустріч огневі, а його супутника напав такий страх, що він залишився на тому ж місці.

Він стояв, дивом вражений, приголомшений і переляканий, і дививсь, як віддалялася постать його товариша. Той мчав устріч мандрівному полум'ю, та ще не відбіг він далеко, як почувся гуркіт, наче гримнув грім, зашуміли незримі крила, швидко пролітаючи над долиною, і все около пойняв найбільший жах. Тоді чоловік, що потім дав мені яблуко, завернув назад, сподіваючись врятуватися. І тут, коли він стримголов дряпався нагору, тікаючи від страшного гомону в його за плечима, наскочив він на одно з тих карякуватих дерев, і з його вітей спав йому просто в жменю спілий плід. Оцей-о плід. Зараз же після того над ним прошуміли незримі крила і розітнувся гуркіт грому. Він упав і зомлів, а коли очутився, то побачив, що лежить серед обгорілих руїн рідного села, де я разом з іншими ходив коло поранених. Галюцинація? Таж він

усе ще стискав у руці золотий плід з того дерева. Були там і інші люди, що чули про леґенду, і знали, що то міг бути за плід.—Він помовчав.—І ось він тут,—закінчив незнайомець.

Чудно було почути таке незвичайне оповідання у ваґоні третьої кляси на Сессекській залізниці. Здавалось, що реальне—то лише запона, за якою таїться фантастичне, і що фантастичне визирає з-за неї на світ.

— Це він?—тільки й спромігся вимовити м-р Гінчкліф.

— Згідно з леґендою,—вів далі незнайомець,—ті нізенькі дерева, що густо розрослися в долині, походять від яблука, яке Адам тримав у руці, коли його та Єву вигнано з раю. Він відчув щось у своїй руці, побачив напів-з'їдене яблуко і сердито шпурнув ним. І ось тепер ростуть дерева ті там, у тій пустельній долині, оточеній вічними снігами, і огненні мечі вартують їх і вартуватимуть аж до дня останнього.

— А я гадав, що все воно...—м-р Гінчкліф затнувся,—вигадка... Чи то, певніше, приповідь. Невже ви хочете сказати, що там у Вірменії?..

На це недокінчене запитання незнайомець відповів тим, що розтулив руку, в якій тримав яблуко.

— Та ви ж не знаєте,—заперечував м-р Гінчкліф,—чи справді воно з Древа Пізнання. В того вірменина могла бути, скажімо,—галюцинація. Припустіть...

— Погляньте на нього,—перебив незнайомець.

Безперечно, це була чудна на вигляд кулька, не звичайне собі, як побачив м-р Гінчкліф, яблуко; воно було якогось блискучозолотого кольору, неначе зроблене з самого світла.

Дивлячись на яблуко, м-р Гінчкліф почав ясніше уявляти собі пустельну гірську долину, огненні мечі, що охороняли її, казкову давнину допіру почутої леґенди. Він протер собі очі.

— Але ж...—почав він.

— Плід цей увесь час свіжий ось уже три місяці і кілька днів. Не висихає, не зморщується, не загниває.

— А ви сами,—спитав м-р Гінчкліф,—ви справді вірите, що це?..

— Так. Це заборонений плід.

Не було сумніву, що ця людина говорить зовсім серйозно, і що вона цілком нормальна.

— Плід пізнання,—додав незнайомець...

— Нехай і так,—помовчавши, вів далі м-р Гінчкліф, не відводячи очей від яблука.—Та все ж це не те знання, якого я шукаю,—знання іншого ґатунку. Тобто, я хочу сказати, що Адам і Єва вже скоштували його.

— Нам дісталися в спадщину їх гріхи, а не знання їхнє,—відповів незнайомець.—А це яблуко повернуло б нам його в усій його первісній ясності й свіжості. Ми змогли б заглянути в суть усього, прозирнули б наскрізь найпотаємніше значення речей.

— То чому ж ви самі не з'їсте його?—здогадався спитати м-р Гінчкліф.

— Я на те і взяв його, щоб з'їсти,—відповів незнайомець.—Людство занепало. Просто ізнов з'їсти яблуко,—це навряд чи....

— Знання—сила,—перебив м-р Гінчкліф.

— Та чи щастя ж? Я старший за вас, чи не вдвоє старший. Не один раз брав я це яблуко в руки, і серце мені стискалось на саму згадку про те, скільки можна було б знати в цьому страшному просвітленні... Припустіть, що враз все на світі стане вам немилосердно ясним.

— Гадаю, що в цілому це було б чималою перевагою,—обізвався м-р Гінчкліф.

— Уявіть собі, що ви змогли б заглянути в серця і думки всіх, хто оточає вас, в найзахованіші таємниці тих людей, що ви любите, що їх любов до вас дорога вам. Що тоді?

— Можна було б незабаром викрити всяке ошуканство,—сказав м-р Гінчкліф, вражений цією думкою.

— А ще гірше,—ви спізнали б самого себе, без ніяких прикрас, позбавленого найдорожчих вам ілюзій. Побачили б себе на належному вам місці і все те, чому ваша недолугість, ваші пристрасті не дали здійснитись. Жорстока перспектива!

— Це так само було б чудово. «Спізнай самого себе», як сказано.

— Ви молоді,—промовив незнайомець.

— Якщо ви не хочете з'їсти цей плід, і він заважає вам, то чом просто не викинете його?

— Боюсь, що і в цьому ви не зрозумієте мене. Як же можна викинути таку, чарівну, таку блискучу річ? Кому вона припала, той уже невільний. Віддати яблуко,—це щоінше! Віддати комусь такому, хто прагне знання, хто не жахається думки прозирнути....

— Та може бути й так,—роздумливо сказав м-р Гінчкліф,—що це якийсь отруйний овоч.

У цей момент погляд його спинився на якійсь непорушній речі, на кінчику білої з чорними літерами таблиці за вікном ваґона: «...мвуд»,—прочитав він. Він похапцем схопився.

— Падку мій!—скрикнув він.—Голмвуд!—і реальна дійсність витіснила з його свідомости той містичний настрій, що почав був охоплювати його.

У наступну мить він відчиняв дверки ваґона, тримаючи в руці портплед. Кондуктор уже вимахував зеленим прапорцем. М-р Гінчкліф сплигнув. «Нате!» почув він голос позад себе і, обернувшись, побачив темні блискучі очі незнайомця, що простягав йому з розчинених дверей ваґона нічим не загорнутий яснозолотий плід. М-р Гінчкліф інстинктово взяв його. Поїзд уже рушив.

— Ні!—вигукнув враз незнайомець і вихилився з дверей, так наче хотів відібрати яблуко.

— Обережно!—крикнув кондуктор, кинувшись вперед, щоб зачинити дверки ваґона.

Незнайомець висунувся з вікна і щось кричав, схвильовано розмахуючи рукою, чого м-р Гінчкліф не міг розібрати, а незабаром тінь від мосту впала на незнайомця, і він щез з очей.

М-р Гінчкліф стояв здивований, тримаючи в руці дивний плід, і дивився, як останній ваґон зникав за заворотом залізниці. Кілька хвилин він був зовсім розгублений, та потім помітив, що двоє чи троє людей на плятформі зацікавлено придивляються до нього. Таж він новопризначений викладач у тутешній середній школі! Здалеку їм могло видатися, що то він збирається підживитися помаранчею. На думку про таке наївне пояснення м-р Гінчкліф почервонів і засунув яблуко в бокову кишеню, і кишеня якнайнезґрабніше випнулась. Проте нічим не можна було зарадити, і він підійшов до тих людей і, невдало силкуючись приховати своє почуття зніяковілости, спитав,

як йому дістатися до школи і перевезти туди свій портплед та два чемодани, що стояли на плятформі. І треба ж було слухати такі небилиці!

Він довідався, що багаж йому можуть приставити візком за шість пенсів, а сам він може йти попереду пішки. Йому видалося, що відповідь звучить трохи іронічно. Він болісно відчув віддутість своєї кишені.

Дивна поважність тієї людини в ваґоні і захватна сила її оповідання, на якийсь час перебили м-ові Гінчкліфу звичайний біг його думок. Рухливе полум'я! Огненні мечі! Тепер усе це зникало, мов туман, перед турботами живої дійсности. Ще не встиг він перейти вокзалу, як тривожні думки про нове становище, про те враження, що він справить у Голмвуді взагалі і серед шкільного товариства зокрема, з новою силою охопили його і прояснили його розумовий обрій. Дивна річ, до якої міри може бути незручний вразливому юнакові, що хоче справити якнайкраще враження, такий маленький додаток, як оте м'яке і трохи блискотливозолоте яблуко, лише на яких три цалі в діяметрі. Воно жахливо віддимало йому кишеню чорного його піджака, псувало всі лінії його постаті. Дорогою він зустрів якусь літню пані в чорному вбранні і відчув, що вона відразу спинилася поглядом на цьому його нарості. Одну рукавичку він надяг, а другу тримав у руці разом з палицею, отже ніяк не міг нести відверто ще і яблуко. В одному місці, де дорога до міста здалася йому досить безлюдною, він добув завадливий предмет з кишені і спробував сховати його в капелюх. Та яблуко було завелике, капелюх смішно хитався, і саме тоді, як м-р Гінчкліф знову виймав яблуко з капелюха, з-за рогу несподівано виїхав різників хлопчина.

— Хай йому чорт!—буркнув м-р Гінчкліф.

Він може й з'їв би яблуко і тоді відразу здобув би всезнання, але йому видавалося надто кумедним входити в місто, жуючи соковитий плід, а плід був, безперечно, соковитий. Коли б він зустрів когось із учнів і той побачив таке,—це, напевне, серйозно порушило б його вчительський авторитет. До того ж від соку могло зробитись липким його обличчя або забруднились би манжети, а коли сік їдкий, приміром, як цитриновий,—хто знає, чи не взявся б ясними плямами його костюм.

І враз за поворотом на дорозі показались попереду дві гарненькі, освітлені сонцем, дівчини. Вони йшли повільно, щебечучи, в напрямку до міста. Кожну хвилину могли вони оглянутись і побачити позад себе молодика з якимсь лискучим жовтим баклажаном у руці. Напевно, поглузували б з його.

— А до біса!—промурмотів м-р Гінчкліф і швидким рухом кинув осоружне яблуко за кам'яну стіну фруктового саду край дороги. Коли воно зникло, він якийсь час пожалкував був за ним, та недовго. Він міцніше затиснув у руці палицю й рукавичку і, вирівнявшись, з почуттям власної гідности прискорив кроки, щоб обігнати дівчат.

Але серед нічної темряви м-ові Гінчкліфові приснився сон: бачив він долину і палахкотючі мечі, і карякуваті дерева, і знав, що яблуко, яке він так легковажно закинув, було справді яблуком з Древа Пізнання. І він прокинувся, почуваючи себе дуже нещасним.

Ранком жаль розвіявся, а згодом знов вернувся і повертався не раз і гнітив його,—щоправда не в ті часи, коли він був щасливий чи мав багато роботи. Нарешті, одної місячної ночі, годині об одинадцятій, коли ввесь Голмвуд мирно спав, жаль той охопив м-ра Гінчкліфа з подвоєною силою, а заразом прокинувся в йому і потяг до пригод.

М-р Гінчкліф викрався з дому, переліз через стіну коло спортивного майданчика, перейшов мовчазним містом, вийшов на дорогу до залізниці і забравсь у той фруктовий сад, куди закинув своє яблуко. Але в росяній траві, серед легких, ледве відчутних на дотик пухових голівок кульбаби не знайшов він нічого.

ЛЮДИНА, ЩО ВМІЛА ТВОРИТИ ЧУДА.

Поема в прозі.

Не можна напевно сказати, що то була питома властивість. На мою думку, вона з'явилась у його раптово. І справді, до тридцатьох років він був скептиком і не визнавав чудодійних сил. Тут мені найзручніше згадати, що то був невисокий на зріст чоловічок з огнистими карими очима, рудим волоссям насторч, з підкрученими догори вусами і з обличчям у ластовинні. Звався він Джордж Мак-Вертер Фосерінґей—аж ніяк не таке ім'я, щоб від його власника можна було сподіватися чуда—і служив за клерка в Ґомшота. Відмінною його рисою було те, що думки свої він любив висловлювати в безапеляційній формі. Одного разу, саме тоді, коли він категорично запевняв, що чуд не буває, відчув він уперше в собі надприродну силу. Розмова провадилась у шинку «Довгий Дракон», і за супротивника мав він Тодді Біміша, що на всі докази вперто відповідав лише одно: «Це ви так кажете», через що м-ові Фосерінґею мало не вривався терпець.

Крім їх обох, були там ще такі особи: дуже запорошений вельосипедист, шинкар Кокс і міс Мейбрідж, надзвичайно поважна і трохи дебела служниця «Дракона». Міс Мейбрідж стояла плечима до м-ра Фосерінґея і мила склянки; інші присутні дивились на нього, більше чи менше глузуючи з недолужности його арґументів. Нарешті, розпалений поводженням м-ра Біміша, що нагадувало тактику Веллінґтона за оборони Торрес-Ведрас [40], м-р Фосерінґей надумав ужити незвичайного риторичного засобу.

— Слухайте, м-ре Бімішу,—мовив він.—Давайте з'ясуємо, що таке чудо. Це щось супротивне природі, викли-

кане силою волі, дещо таке, що не може трапитися без втручання хотіння.

— Це ви так кажете,—заперечив Біміш.

М-р Фосерінґей звернувся до вельосипедиста, що досі лише мовчки слухав, і той погодився з ним, нерішучо кахикнувши та скинувши оком на м-ра Біміша. Шинкар відмовився висловити свої думки, і м-р Фосерінґей знов повернувся до м-ра Біміша, який несподівано погодився з його визначенням чуда.

— Наприклад,—провадив далі підбадьорений м-р Фосерінґей,—ось що було б чудом. За законами природи ця лямпа не може горіти, якщо її перевернуто, адже так, Бімішу?

— Ви кажете, що не може,—відповів Біміш.

— А ви?—спитав Фосерінґей.—Ви гадаєте, що вона може горіти, га?

— Ні,—неохоче відказав Біміш.—Ні, не може.

— Чудово,—підхопив м-р Фосерінґей.—Припустімо тепер, що приходить хтось,—я, наприклад,—стає на цьому місці і каже лямпі отак, як я можу сказати, напруживши всю силу волі: «перевернись, не розбившись, і гори далі», і... Агов!

Тут кожен скрикнув би: «Агов!» Неможливе, неймовірне сталося перед очима в усіх. Лямпа висіла в повітрі догори низом і спокійно горіла собі далі з перевернутим донизу гострим омахом. Безперечно, це була та сама міцна, як завжди, лямпа, звичайна прозаїчна лямпа харчівні «Довгий Дракон».

М-р Фосерінґей стояв, витягши вказівного пальця і насупивши брови, немов чекав катастрофічного вибуху. Вельосипедист, що сидів близько лямпи, втягнув голову в плечі і перескочив шинквас. Усі посхоплювались із своїх місць. Міс Мейбрідж обернулась і скрикнула. Секунд зо три лямпа спокійно горіла донизу полум'ям, потім з уст м-ра Фосерінґея вихопився тихий розпачливий викрик: «Я не можу більше тримати її». Похитнувшись, він подався назад, а перевернута лямпа раптом спалахнула, впала на край шинквасу, зслизнула, гримнулась на підлогу і погасла.

На щастя, резервуар був металевий, а то ввесь будинок зайнявся б. М-ові Коксу першому повернувся дар

розмови і, не прикрашаючи зайвими словами своєї думки, він зауважив, що Фосерінґей дурень. Фосерінґей не мав сили відказати навіть на таке ґрунтовне твердження. Він був надмірно здивований з того, що трапилось. Дальша розмова і трохи світла не навела на всю подію, скільки вона стосувалась до Фосерінґея; всі не тільки приєднались до м-ра Кокса, а й палко підтримували його. Кожен нападав на Фосерінґея за його безглузду витівку і доводив, що він своєю дурістю може порушити загальний спокій та небезпеку. Самому Фосерінґеєві запаморочилася голова, і він ладен був погодитись з усіма і дуже мляво заперечував, коли йому запропонували забратися геть.

Він ішов додому із спаленілим, червоним обличчям, його комірчик зім'явся, в очах йому пекло, вуха пашіли. Проходячи повз вуличні ліхтарі, він нервово позирав на них. Лише опинившись на самоті в своїй маленькій спочивальні на Черч-Ров, спромігся він серйозно зробити лад своїм спогадам за подію і спитати себе: «Що, власне сталося?»

Він скинув сюртука і чоботи і, сидячи на ліжку з засунутими в кишені штанів руками, принаймні вдвадцяте переказував те, що говорив у шинку собі на оборону: «Я зовсім не хотів, щоб ця триклята штука перекинулась»,—коли це йому спало на думку, що саме тієї миті, як він вимовив свого наказа лямпі, він несвідомо пожадав, щоб його слова здійснились, а потім, побачивши лямпу в повітрі, відчув, що від нього залежить затримати її в такому стані, хоч і не тямив, як це може статися. Розум у його не визначався дуже складним мисленням, а то він спинився б думками на цьому «несвідомо пожадав», що стосувалось до одної з найтемніших проблем питання про незалежну волю. Отже ця ідея лише невиразно майнула в його голові, і тому мабуть, не зробивши з неї жадного логічного висновку, поклав він перевірити її на досвіді.

Він рішучо простяг руку до свічки і зосередив думки, хоч і відчував, що робить дурницю. «Піднесись угору», сказав він. Але наступної хвилі сумнів його розвіявся. Свічка піднеслася, повисіла одну мить у повітрі, а коли м-р Фосерінґей звів дух, упала з грюкотом на туалетний столик, залишивши м-ра Фосерінґея в майже цілковитій темряві перед ґнотиком, що блимнув і погас.

Якийсь час м-р Фосерінґей сидів у темряві непорушно.

— Таки воно сталося,—сказав він.—Але як його пояснити,—цього я не знаю.

Він важко зідхнув і почав шукати в кишенях сірника. Не знайшовши, він підвівсь і полапав по туалетному столику.

— Де б його взяти сірника?—мовив він.

Він подивився в сюртуку, але й там не було; тоді спало йому на думку, чи не може і з сірниками трапитися чудо: Він простяг руку і похмуро глянув на неї в темряві.

— Нехай у цій руці буде сірник,—сказав він.

Він відчув, як якийсь легкий предмет упав йому на долоню, і його пальці стиснули сірника.

По кількох марних спробах запалити сірник Фосерінґей догадався, що це був безпечний шведський сірник. Він кинув його і тоді згадав, що міг би побажати, щоб сірник запалився сам. Він побажав цього і побачив, що сірник горить на килимі перед туалетним столиком. Фосерінґей швидко схопив сірник, але він погас. Віра Фосерінґеєва в свою силу збільшилася, він намацав свічку і встромив її в свічник.

— Ану, засвітись!—сказав він; свічка негайно спалахнула, і Фосерінґей побачив на килимі чорну дірочку і димок, що виходив з неї. Якийсь час він дивився то на цю дірочку, то на маленький огник, потім підвів очі і натрапив на власний відбиток у люстрі. Кілька хвилин він мовчки дивився на себе в дзеркалі, і думав.

— А що ти тепер скажеш про чуда?—звернувся він нарешті до свого відбитка.

Наступні міркування м-ра Фосерінґея, хоч і дуже напружені, були проте зовсім плутані. Він бачив, що все залежить від його волі. Перша спроба відохотила його від дальших експериментів, за вийнятком якнайобережніших. А все ж він примусив аркуш паперу злетіти вгору, воду в склянці зробив спочатку рожевою, потім зеленою, утворив слимака і чудесним способом знищив його, нарешті так же чудесно зробив собі нову зубну щіточку. Вже пізньої ночі зрозумів він, що має незвичайну, разючу силу волі,—факт, який він і перше помічав, лише не був певний цього. До первісного страху і збентеження перед цим винаходом долучились тепер городивита свідомість

своєї вийнятковости і невиразне почуття можливої через те користи. Тут він почув, що дзиґарі на дзвіниці вибили першу, а як м-ові Фосіренґею не спала на думку спроможність позбутись чудесним способом своїх щоденних обов'язків у Ґомшота, то він почав роздягатися, щоб негайно лягти в ліжко. Він заходився стягати сорочку через голову, коли це йому сяйнула блискуча думка.

— Нехай я буду в ліжку,—сказав він, і це сталося.— Роздягнений,—скомандував він далі і, знайшовши простирала холодними, швидко додав:—і в моїй нічній сорочці,— ні, в гарній, м'якій, вовняній сорочці.—Ах!—зідхнув він з безмірною насолодою.—А тепер нехай я спокійно засну...

Він прокинувся звичайного часу; снідав він замислений, питаючи сам себе, чи не були його вчорашні експерименти лише на диво живим сном. Нарешті він зважився зробити декілька обачливих спроб. Наприклад, він мав три яйця на сніданок; два принесла йому хазяйка,—то були добрі, але куповані яйця,—а третє—чудове, свіже, гусяче яйце Фосерінґей дістав, зварив і подав собі за допомогою своєї незвичайної волі. Він поспішився до Ґомшотової контори глибоко схвильований, ховаючи свої почуття, і згадав за шкаралупу третього яйця лише ввечері, коли про неї заговорила хазяйка. Ввесь день не міг він працювати; йому заваджали думки про його нове, незвичайне «я», та це не пошкодило йому, бо він зробив усю працю чудесним способом в останні десять хвилин.

Минали години, і його подив поволі заступила пиха, хоч і не дуже приємно було йому згадувати про те, як його попросили вийти з «Довгого Дракона»; крім того про всю історію в перекрученому вигляді дізналися його товариші і жартували з нього. Очевидно, він повинен обережніше поводитися з крихкими речами; але з другого боку, що більше він обмірковував усе, то більше користи бачив у своєму таланті. Між іншим він вирішив збільшити своє особисте майно, непомітно творячи всяку всячину. Отак він зробив собі пару прегарних діямантових шпоньок, але похопився знищити їх, коли молодий Ґомшот проходив конторою до свого бюрка. Він боявся, щоб молодий Ґомшот не зацікавився, звідки він їх узяв. Взагалі Фосерінґей виразно бачив, що використовувати свій чудодійний хист треба дуже обережно, та на його думку,

то було не важче, ніж навчитися їздити вельосипедом, а з цією наукою йому вже траплялося мати справу. Мабуть згадка про це, а може й передчуття того, що він не буде бажаним гостем у «Довгому Драконі», примусили його піти по вечері на прохідку на вуличку позад газового заводу, щоб зробити на самоті ще кілька своїх чуд.

Можливо, що його експериментам бракувало своєрідности, бо крім сили волі м-р Фосерінґей нічим не визначався. Він пригадав собі чудо з Мойсеєвим жезлом, але ніч була темна, і через те він навряд чи зміг би легко справитись з великими чудесними зміями. Тоді він пригадав собі чудо з «Тангойзера», про яке прочитав колись на звороті програми Філармонічного концерту. Таке чудо видалося йому дуже привадним і безпечним. Він устромив палицю з гарного пуна-пенанґового дерева в дерник, що облямовував стежку, і наказав сухому дереву зацвісти. Повітря відразу сповнилося пахом троянд, і, запаливши сірника, Фосерінґей побачив, що це прекрасне чудо справді здійснилось. Його вдоволення порушили чиїсь кроки. Злякавшись, щоб передчасно не дізналися про його силу, він швидко сказав розквітлій палиці: «Назад!» Власне, хотів він сказати: «Зробись яка була», та переплутав, бо був збентежений. З великою швидкістю палиця рушила назад, і одночасно залунали сердитий крик і лайка чоловіка, що наближався.

— Який це йолоп кидається терником?—крикнув голос.—Він влучив мені в ногу.

— Мені дуже прикро, голубе,—відповів м-р Фосерінґей і, помітивши невдалість цього пояснення, нервово почав крутити свої вуса. До нього наближався Вінч, один з трьох констеблів міста Іммерінґа.

— Що це значить?—спитав констебл.—Еге! То це ви, що розбили-сьте лямпу в «Довгому Драконі»!

— Нічого не значить,—відказав м-р Фосерінґей.—Абсолютно нічого.

— Навіщо ж ви це зробили?

— Чого ви причепились!—відповів м-р Фосерінґей.

— Як це так причепився? Ви ж знаєте, що палиця може поранити? Нащо ви це зробили, га?

Розгубившись, м-р Фосерінґей ніяк не міг вигадати жадного пояснення. Його мовчання, здавалось, дратувало м-ра Вінча.

— Цього разу ви вчинили напад на поліцію, хлопче. Ось що ви зробили!

— Слухайте, м-ре Вінче,—сказав м-р Фосерінґей, роздратований і збентежений.—Мені дуже шкода. Справа в тому...

— Ну, в чому?

Нічого крім правди м-р Фосерінґей не міг вигадати.

— Я творив чудо.—Він силкувався говорити байдужим тоном, але це йому не вдавалося.

— Творили чу!... Слухайте, буде теревенити. Творив чудо,—от так маєш! Чудо! Сміх та й годі! Та ж ви той самий парубчина, що не вірить у чуда... Виходить, це ще один з ваших поганих жартів, ось воно що, кажу вам...

Та м-р Фосерінґей так ніколи й не почув, що хотів сказати йому м-р Вінч. Він зрозумів, що сам виказав себе, звірився з своїм неоціненним секретом усьому світові. Вибух шаленого гніву підштовхнув його до активних учинків. Він люто напавсь на констебла.

— Годі,—сказав він,—це вже мені остогидло! Я вам покажу погані жарти, побачите. Згиньте в пеклі! Геть!

Він був на самоті.

Тієї ночі м-р Фосерінґей більше не творив чуд, навіть не подивився, що сталося з його розквітлою палицею. Переляканий, принишклий, він попростував до міста і, повернувшись додому, пройшов до опочивальні.

— Господи!—сказав він,—який потужний талант, яка надзвичайна сила! Я аж ніяк не гадав цього. Справді, ні... А цікаво було б знати, яке воно те пекло!

Він сів на ліжку і почав скидати чоботи. В його з'явилась щаслива думка, і він переселив констебла з пекла до Сан-Франсіска. Не порушуючи більше нормального причинного зв'язку явищ, він розсудливо ліг спати. Вночі йому приснилось, як сердився Вінч.

Другого дня м-р Фосерінґей почув дві цікаві новини. Хтось посадив розкішну витку троянду проти будинка м-ра Ґомшота—старшого на Леллабороському шосе, а в річці аж до Равлінґового млина шукатимуть неводом тіло констебла Вінча.

Увесь той день м-р Фосерінґей був неуважний і задуманий, він не творив більше чуд, тільки подбав про харчі для Вінча та справно скінчив свою працю в конторі,

хоч в голові йому бренів цілий рій думок. На його незвичайну неуважність та лагідність звернули увагу і жартували з того. Майже ввесь час він думав про Вінча.

У неділю ввечері він пішов до церкви і—дивна річ!—м-р Мейдіґ, що трохи цікавився окультизмом, у своєму казанні говорив про «надприродні сили». М-р Фосерінґей рідко ходив до церкви, але його система категоричного скептицизму, що про неї ми вже згадували, тепер похитнулася. Казання по-новому освітлювало його дивний хист, і він раптом поклав піти порадитись з м-ром Мейдіґом, лише скінчиться відправа. Надумавши це, він сам здивувався, чом не зробив цього передніше.

М-ра Мейдіґа, худорляву, нервову людину, з надто довгими руками і такою ж шиєю, дуже потішило бажання м-ра Фосерінґея приватно з ним поговорити,—адже байдужість цього юнака до релігії звертала на себе увагу всього міста. Скінчивши всі справи, він вийшов з церкви і провів гостя до свого кабінету в плебанії, що була поблизу, вигідно посадовив його, став перед весело розжеврілим каміном—величезна, немов Родоський колос, тінь від його ніг лягла на протилежній стіні —і попросив м-ра Фосерінґея розповісти, в чому справа.

Спочатку м-р Фосерінґей трохи бентежився і не знав, як його почати розмову. «Боюся, вам важко буде пойняти мені віри, м-ре Мейдіґу», не міг він якийсь час вимовити нічого путнішого. Нарешті він зважився і спитав м-ра Мейдіґа, щó він думає про чуда.

Не встиг м-р Мейдіґ дуже розсудливим тоном вимовити: «Бачте», як м-р Фосерінґей перебив його:

— Ви, напевно, не повірите, що якась звичайна людина,—я, наприклад,—сидячи отак проти вас, зненацька зможе відчути в собі таку силу, що з одної лише волі спроможеться робити, що захоче.

— Це можливо,—мовив м-р Мейдіґ.—Мабуть щось подібне можливе.

— Якщо ви дозволите мені трохи тут поорудовати, я покажу вам дещо на ділі,—сказав м-р Фосерінґей.—Гляньте ось на цю тавлинку, що стоїть на столі. Я хотів би знати, чи буде чудом те, що я зараз зроблю з нею. Почекайте, будь ласка, півхвилинки, м-ре Мейдіґу.

Він нахмурив брови, простяг руку до тавлинки і сказав:

— Зробись вазою з фіялками!

Тавлинка виконала наказа.

М-р Мейдіґ аж здригнувся. Він не зрушився з місця і стояв, переводячи очі з чудотворця на вазу з квітками, але й пари з уст не пустив. Потім наважився нахилитися над столом і понюхати фіялки; то були чудові, тільки но зірвані фіялки. Тоді він знову пильно глянув на м-ра Фосерінґея.

— Як ви зробили це?—спитав він.

М-р Фосерінґей покрутив вуса.

— Я сказав, і воно сталося. Що воно таке—чудо, чи чорна магія, чи ще щось інше? Як на вашу думку, що це таке зо мною? Саме про це я й хотів спитати вас.

— Це зовсім незвичайне явище.

— Рівно тиждень тому, минулої неділі, я не більше від вас знав, що вмію робити такі речі. Це сталося раптом. Я бачу, що з моєю волею скоїлося щось дивне, а більше я нічого не знаю.

— Ви могли б ще зробити що, чи тільки це?

— Господи боже мій, авжеж!—скрикнув м-р Фосерінґей.—Усе, що хочете.—Він подумав і враз згадав одного фокуса, що бачив колись.—Дивіться!—він простяг руку.—Обернись на вазу з рибами—ні, не так!—обернись на скляну вазу, повну води, з золотими рибками. Отак краще. Бачите, м-ре Мейдіґу?

— Дивовижно! Неймовірно! Або ви найнезвичайніша... Але...

— Я можу перетворити її на що хочете,—сказав м-р Фосерінґей.—На що завгодно. Ей! Зробись голубом, чуєш?

Ту ж мить по кімнаті почав кружляти сизий голуб, примушуючи м-ра Мейдіґа нагинати голову щоразу, як пролітав біля нього.

— Зупинись, чуєш ти?—звелів м-р Фосерінґей, і голуб завис непорушно в повітрі.—Я можу знов обернути його у вазу з квітками,—сказав м-р Фосерінґей, і перемістивши голуба на стіл, зробив це чудо. Потім зауважив:—Мабуть ви хочете запалити вашу люльку?—і на столі знову з'явилася тавлинка.

М-р Мейдіґ стежив за всіма цими змінами якось побожно, не мовлячи й слова. Він зиркнув з-під лоба на

м-ра Фосерінґея, взяв обережно тавлинку, оглянув її і поставив знов на стіл. «Так!» промовив він і більше нічим не виявив своїх почуттів.

— Тепер мені легше буде пояснити, чого я прийшов,— сказав м-р Фосерінґей; і він почав довго і плутано розповідати про всі свої дивні експерименти, починаючи з лямпи в «Довгому Драконі»; своє оповідання він пересипав натяками на м-ра Вінча. Поки він говорив, викликане здивуванням м-ра Мейдіґа почуття гордости, що раптом охопило було його, поволі зникло; він знов зробився звичайним м-ром Фосерінґеєм з його повсякденними манерами. М-р Мейдіґ уважно слухав, тримаючи в руці тавлинку, і вираз на його обличчі раз-у-раз мінявся підчас оповідання. Коли м-р Фосерінґей заговорив про чудо з третім яйцем, панотець перебив оповідача, замахавши простягнутою рукою.

— Можливо,—сказав він,—цілком можливо! Звичайно, це річ дивовижна, але вона розв'язує безліч заплутаних питань. Сила творити чудеса—це хист, особлива властивість, така сама, як і геній або ясновидіння; досі зустрічали її дуже рідко і лише у вийняткових людей. Та в цьому випадку... Мене завжди дивували чудеса Мохаммеда, і йоґів[41], і пані Блаватської[42]. Але, звичайно... Так, це просто хист. І це чудово стверджує міркування великого мислителя—м-р Мейдіґ знизив голос—його ясновельможности герцоґа Арґайльського[43]. Тут ми стоїмо перед глибоким законом, глибшим, ніж звичайні закони природи. Так, так. Прошу далі, далі!

М-р Фосерінґей почав розповідати про свою пригоду з Вінчем, а м-р Мейдіґ, отямившись від свого переляку, знову дістав здібність рухати руками й ногами і час від часу перебивав оповідача здивованими вигуками.

— Оце мене найбільше бентежить,—вів далі м-р Фосерінґей.—Тому я й прийшов до вас порадитися; правда, він у Сан-Франсіско—де вже там воно є, те Сан-Франсіско,—та бачте, все це дуже прикро нам обом, м-ре Мейдіґу! Звісно, він не може збагнути, що з ним трапилось, і я певний того, що він перелякався і жахливо сердиться на мене, може гадає добратись до мене. Напевно, він пробує повернутися сюди. Раз-у-раз, кожні кілька годин, я згадую про це і за допомогою чуда відсилаю його назад.

Цього він, звичайно, не може зрозуміти, і мабуть уже вкрай роздратований; а якщо він бере щоразу квитка, це ж коштує йому шмат грошей. Я роблю все, що можу для нього, та, дійсно, йому важко зрозуміти моє становище. Мені спало на думку, що його одяг десь певно обсмалився, перш ніж я встиг переселити його звідти, якщо пекло справді таке, як гадають. Отак він міг і до в'язниці потрапити в Сан-Франсіско. Тільки подумав я про те, то негайно наказав, щоб у нього був новий одяг. Тепер ви самі бачите, в яку чортову плутанину я вже вскочив...

М-р Мейдіґ набрав серйозного вигляду.

— Справді, плутанина. Так, дуже скрутне становище. Як ви з цього виплутаєтесь...—Він зробився велемовним, але його слова мало переконували.

— Проте, облишмо покищо Вінча і обміркуймо важливіші речі. Я не думаю, щоб це була чорна магія або щось подібне. Злочину в цьому теж немає, м-ре Фосерінґею, ані трошки, якщо ви не затаїли істотних фактів. Ні, це чуда, чистісінькі чуда,—сказати б, чудеса найвищого ґатунку.

Він ходив туди сюди по килиму перед каміном і махав руками, а тим часом м-р Фосерінґей сидів, поклавши руки на стіл і спустивши на них голову, і мав змучений вигляд.

— Я не уявляю собі, що мені робити з Вінчем,—сказав він.

— З вашим хистом творити чуда,—як видно, з потужним хистом,—зауважив м-р Мейдіґ,—ви знайдете спосіб полагодити справу з Вінчем, не турбуйтесь про це. Любий пане, ви знаменита людина,—людина з подиву гідними можливостями. Наприклад, ви можете бути за доказ нечуваних речей. З другого боку, те, що ви можете зробити...

— Так, я вже надумав дещо,—сказав м-р Фосерінґей. Та деякі речі виходять якось навпаки. Ви бачили, як було з рибками спочатку? І ваза не така і риби не зовсім такі. З приводу цього я й хотів порадитись.

— Справедливе бажання,—відказав м-р Мейдіґ,—слушна думка.—Він зупинивсь і подивився на м-ра Фосерінґея.—Дар творити чуда—по суті необмежений. Давайте спробуємо ваші сили. Чи вони справді... чи вони справді такі, якими здаються.

І от, хоч як це неймовірно, в кабінеті маленького будинка біля церкви конґреґаціоністів, увечері в неділю 10 листопада 1896 року м-р Фосерінґей, під'южений словами м-ра Мейдіґа, почав творити чуда. Прошу читача звернути особливу увагу на цю дату. Може він скаже, а може навіть уже й сказав, що в цій історії дещо зовсім неправдоподібне, бо якби щось таке справді сталося, то про це тоді ж таки написали б в усіх часописах. Тим подробицям, про які зараз буде мова, найважче пойняти віри, і саме тому, що природним наслідком переказаної тут події між іншим було б те, що читач або читачка вже багато років тому загинули б жахливою, нечуваною смертю. Але ж усяке чудо неймовірне,—на те воно й чудо,—і читач направду був убитий жахливим, нечуваним способом ще 1896 року. В дальшій частині нашого оповідання це стане цілком ясним, цілком переконливим для кожного розсудливого і розумного читача. Та тут не місце кінчати оповідання, що ледве перейшло за першу половину.

Спочатку чуда, що їх робив м-р Фосерінґей, були маленькі, несміливі чуда—незначні штучки з чашками та всякими дрібними речами, такі самі мізерні, як і чуда теософів; але, не зважаючи на їх нікчемність, його колеґа дивився на них з побожним страхом. М-ра Форесінґея дуже кортіло якнайшвидше розв'язати справу з Вінчем, та м-р Мейдіґ усе заваджав йому. Але ж коли вони зробили з тузінь таких дрібних хатніх чуд, їх свідомість власної сили зросла, уява їхня піднеслася і честолюбство збільшилось.

Першу спробу ширшого маштабу підказали голод та недбальство м-с Мінчін, економки м-ра Мейдіґа. Вечеря, до якої запросив панотець свого гостя, була погана і видалася несмачною обом чудотворцям, що добре попрацювали. Проте вони все ж сіли до столу, і м-р Мейдіґ, не так сердито, як журливо, почав говорити про несправність своєї економки. Він просторікав, доки м-ові Фосерінґею не спало на думку використати цю нагоду.

— Як ви гадаєте, м-ре Мейдіґу,—спитав він,—чи не буде це надто сміливо, якщо я...

— Любий мій м-ре Фосерінґею! Звичайно, ні! Я зовсім цього не думаю.

М-р Фосерінґей повів рукою.

— Що ми замовимо?—спитав він тоном щедрого хазяїна, і на замовлення м-ра Мейдіґа старанно перелічив усі страви, що мали з'явитись.

— Щодо мене, — сказав він, оглянувши страви, які вибрав собі м-р Мейдіґ,—то мені завжди досмаку кухоль портеру та добрі грінки з сиром,—оце я й замовлю собі. До бурґундського я не дуже охочий.—І перед ним у ту ж мить з'явилися портер і грінка з сиром.

Хазяїн і гість довго сиділи за вечерею, розмовляючи, немов рівні, як це здивовано, з захопленням постеріг м-р Фосерінґей, про всі ті чуда, що вони оце творитимуть.

— Доречі, м-ре Мейдіґу, — сказав м-р Фосерінґей,— чи не можу я допомогти вам у ваших хатніх справах?

— Я щось не розумію,—відповів м-р Мейдіґ, наливаючи собі склянку чудового старого бурґундського.

М-р Фосерінґей здобув собі з просторені другу грінку і відкусив шматок.

— Гадаю,—вимовив він,—що я можу (цям, цям) зробити (цям, цям) чудо з м-с Мінчін (цям, цям), зробити її справжнішою.

М-р Мейдіґ поставив склянку і недовірливо глянув на нього.

— Вона... Вона, треба вам знати, дуже не любить, як хто втручається в її справи, м-ре Фосерінґею. Та крім того тепер, понад одинадцяту, вона мабуть уже лягла й спить. Чи не думаєте ви взагалі...

М-р Фосерінґей обміркував це заперечення і промовив:

— А чом би не зробити цього, коли вона спить?

М-р Мейдіґ спочатку запротестував проти такої ідеї, але нарешті погодився. М-р Фосерінґей вимовив наказа, і обидва вечеряли далі, хоч трошки й були занепокоєні. М-р Мейдіґ розводився на тему про зміни в поводженні економки, яких можна було сподіватись назавтра, з таким оптимізмом, що навіть м-ові Фосерінґею, уже трохи підпилому, той оптимізм видався дещо прибільшеним. Саме в цю хвилину згори донісся якийсь гуркіт. Вони запитливо подивились один на одного, і м-р Мейдіґ швидко вийшов з кімнати. М-р Фосерінґей чув, як він кликав свою економку, а потім майже нечутними кроками знявся до неї нагору.

Незабаром панотець повернувся; він ішов легкою ходою, а лице його сяло.

— Дивна річ!—вигукнув він.—І як зворушливо! Надзвичайно зворушливо!

Він почав ходити по килиму перед каміном.

— Каяття, найзворушливіше каяття, висловлене крізь щілину в дверях. Бідна жінка! Яка дивна зміна! Вона встала. Мабуть зразу встала. Прокинулась і підвелася з ліжка, щоб розбити пляшку горілки, заховану в неї в скринці. І призналася в цьому!.. Та ж це дає нам... це розгортає перед нами безмежні перспективи. Якщо ми змогли викликати в ній таку чудову зміну...

— Здається, і справді тут необмежені можливості,— сказав м-р Фосерінґей.—А щодо м-ра Вінча...

— Абсолютно необмежені,—потвердив м-р Мейдіґ. І, одним змахом руки ухилившись від труднощів питання про м-ра Вінча, він висунув цілу низку диву гідних пропозицій, що спадали йому на думку в міру того, як він ходив туди й сюди по килиму.

Які то були пропозиції,—це не має значення для нашої історії. Досить згадати, що вони визначались безмірною доброзичливістю, тією доброзичливістю, що з'являється, як відомо, після доброї страви. Проте питання про Вінча залишилося нерозв'язаним. Так само нема рації спинятись і на тому, які саме з м-ра Мейдіґових пропозицій було виконано. Скажемо лише, що сталися предивні зміни. Пізньої ночі м-р Мейдіґ і м-р Фосерінґей блукали базарною площею в спокійному місячному сяйві, не помічаючи холоду, в якомусь екстазі чародійства; м-р Мейдіґ був увесь—порив і рух, поруч ішов м-р Фосерінґей, низенький, кошлатий, уже більше не бентежачись з своєї величі. Вони виправили всіх п'яниць своєї виборчої округи, перетворили все пиво й спірт на воду (в цьому пункті м-р Мейдіґ переважив м-ра Фосерінґея); потім значно поліпшили місцеве залізничне сполучення, висушили Фліндерське болото, поліпшили ґрунт на «Горбі з Деревом» і витравили бородавку у вікарія. І тепер вони йшли подивитися, що можна було зробити з підгнилим биком Південного Моста.

— Нашого міста,—задихався з захвату м-р Мейдіґ,— завтра не можна буде пізнати. Як усі дивуватимуться, як дякуватимуть нам!

Саме в цю хвилину дзиґарі на дзвіниці вибили третю годину.

— Що це?—скрикнув м-р Фосерінґей,—вже третя година! Я мушу додому. О восьмій мені треба бути на службі. Крім того м-с Вімз...

— Ми тільки но починаємо,—відказав м-р Мейдіґ, повний солодкого почуття безмежної могутности.—Ми тільки починаємо. Подумайте про все добро, що ми можемо зробити. Коли люди попрокидаються...

— Але...—почав був м-р Фосерінґей.

М-р Мейдіґ раптом схопив його за руку. Очі йому нестямно блищали.

— Любий друже,—сказав він,—нема чого квапитись. Гляньте!—показав він на місяць у зеніті.—Ісус Навін.

— Ісус Навін?—спитав м-р Фосерінґей.

— Авжеж,—відповів м-р Мейдіґ.—Чом ні? Зупиніть!

М-р Фосерінґей подивився на місяць.

— Це трохи зависоко,—сказав він, помовчавши.

— Чому?—спитав м-р Мейдіґ.—Звичайно, не місяць повинен зупинитися. Ви спините повертання землі, ось що. Тоді спиниться час. Нікому від цього не буде лиха.

— Гм!—промимрив м-р Фосерінґей.—Добре,—зідхнув він,—я спробую. Ну!..

Він застебнув пальто і звернувся до нашої залюдненої земної кулі з усією вірою в свою силу, на яку був здатний.

— Ану, годі кружляти, чуєш?—сказав м-р Фосерінґей.

Ту ж мить він полетів перевертом у повітрі з швидкістю не одного десятка миль на хвилину. Не зважаючи на безліч кругів, що він пролітав кожної хвилі, він міг міркувати; бо думки—річ химерна: іноді вони течуть повільно, мов смола, а часом линуть швидше за світло. Фосерінґей думав з секунду, потім побажав:

— Нехай я спущуся на землю цілий і здоровий. Хоч би що там ще трапилося, хай я цілий і здоровий опинюсь на землі.

Висловив він це побажання саме вчасно, бо одежа на йому, нагрівшись з шаленого лету в повітрі, вже почала тліти. Він добре таки бебехнувся, але не забився, бо потрапив наче б то на кучу недавно скопаної землі. Якась велика маса металю і каменю, дуже схожа на дзвіницю з дзиґарями, що стояла серед базарної площі, гримнулася додолу біля м-ра Фосерінґея, відскочила від землі

і розпалася, мов вибухла бомба, на каміння, цеглу та цемент. На один з найбільших уламків нанесло корову, і вона розбилась об нього, як яйце. Розлігся такий гуркіт, що проти його найоглушливіший грім, який м-ові Фосерінґею доводилося чути на землі, видававсь не гучнішим за шелест пороху; після того почулося ще кілька тихших відлунків. Над землею бушував борвій, м-р Фосерінґей ледве зміг підвести голову, щоб подивитися навкруги. Він був такий задиханий і очманілий, що не міг відразу второпати, де він і щó сталося. Першим ділом він помацав собі голову і впевнився, що розмаяне вітром волосся — то справді його власне волосся.

— Господи боже мій!—прохрипів м-р Фосерінґей, через вітер насилу розтуливши рота.—Отож ускочив! Що це зіпсувалось? Буря і грім! А всього хвилину тому була чудова погода. То Мейдіґ призвів мене на це. Який вітер! Якщо я й далі робитиму такі нісенітниці, зо мною, напевно, трапиться найгірше лихо...

— Де ж той Мейдіґ?

— Що за чортів гармидер!

Він розглянувся навколо, скільки це дозволяло його пальто, що загорнулось йому на голову. Світ справді мав напрочуд химерний вигляд.

— А втім небо лишилося на своєму місці,—зауважив м-р Фосерінґей.—Тільки саме небо не зрушилося з свого місця. Проте навіть воно має такий вигляд, немов от-от налетить страшна хуртовина. А над головою сяє місяць. Зовсім так, як було колись. Видно, неначе опівдні. А щодо решти... Де місто? Де... де все? І звідки взявся цей шалений вітер? Я не замовляв вітру.

М-р Фосерінґей спробував був стати на ноги, але йому не пощастило підвестися. Він упав і силкувався хоч рачки триматися землі. Повернувшись плечима до вітру, він дивився на світ, заллятий місячним сяйвом, а поли його пальта трипались у нього над головою.

— Таки щось добре попсувалося,—сказав м-р Фосерінґей,—а що саме,—один бог знає.

Навкруги, в блідому місячному сяйві, крізь хмари пороху, які гнала завиваючи буря, не видно було нічого крім брил землі, що розсипалися, та куп безформних уламків; не було ні дерев, ні будинків, ні звичних предметів—

нічого крім безмежного хаосу, що поволі губився в темряві серед смерчів і вихорів, у блискавках і гуркотнечі дедалі потужнішої хуртовини. Близько м-ра Фосерінґея мертвобліде сяйво освітлювало якийсь предмет. Колись то може був берест, а тепер від нього лишилася тільки купа трісок, що здвигалась від верху до низу; подаль з іншої купи уламків стирчали покручені залізні бантини—видимо, рештки зруйнованого віядука.

Справа в тому, що коли м-р Фосерінґей спинив обертання землі, він забув звеліти, щоб зупинилися і різні дрібні речі, що містяться на її поверхні. А земля крутилася так швидко, що її поверхня на екваторі пролітає понад тисячі миль на годину, а в наших ширинах близько половини цього.

Тому і місто, і м-р Мейдіґ, і м-р Фосерінґей, все і всі миттю полетіли вперед з швидкістю майже дев'ять миль на секунду, тобто значно швидше, ніж коли б ними стрельнули з гармати. Отже всі люди, всі живі істоти, всі будинки, всі дерева, ввесь видимий світ,—усе неслося вперед, трощилось і руйнувалося дощенту. Отак стояла справа.

Звісно, м-р Фосерінґей був нездатний зрозуміти все це як слід. Але він бачив, що з його чудом трапилась якась помилка, і його охопила незмірна огида до будь-яких чуд. Тепер навколо його стало темно, бо хмари скупчились і зовсім затулили місячне сяйво; в повітрі пролітали буйні хвилі граду; жахливий рев вітру й води виповняв небо і землю. Прикривши очі рукою, крізь пил і сніг з дощем м-р Фосерінґей побачив у блискавичному світлі велетенський бурун, що насувався просто на нього.

— Мейдіґу!—пролунав здушений голос м-ра Фосерінґея серед розбурханих стихій.—Сюди! Мейдіґу!

— Стій!—крикнув м-р Фосерінґей воді, що наближалась.—Богом тебе заклинаю, стій!

— Одну хвилину!—звернувся він до грома і блискавки.—Зупиніться на одну хвилину, поки я зберу думки... Що ж його робити тепер?—питав він.—Що мені робити? Господи! Хоч би Мейдіґ був тут!

— Знаю,—промовив м-р Фосерінґей.—Господи, дай, щоб ц ь о г о р а з у вийшло добре!

Він і тепер стояв рачки плечима до вітру, зосереджений на одній думці, щоб усе полагадити.

— Ах!—сказав він.—Нехай жеден з моїх наказів не здійснюється, поки я не скажу: «Гайда»!.. Боже світе! і чому з самого початку це не спало мені на думку!

Він підвів свій здушений голос і кричав дедалі голосніше, марно бажаючи почути самого себе серед шаленої хуртовини.

— Отже, я починаю! Пам'ятайте добре, щò я допіру сказав. Поперше, коли все, що я звелю, здійсниться, нехай зникне моя чудодійна сила, нехай моя воля стане така, як в усіх людей, а всім небезпечним чудам буде край. Вони мені недовподоби. Краще б я їх і не творив. Буде з мене! Це поперше. А подруге—нехай я опинюся знову там, де я був перед тим, як почалися чуда; нехай усе зостанеться так, як було, перш ніж перекинулася та проклята лямпа. Це справа серйозна, але остання. Зрозуміло? Жадних чуд, усе по-старому, я знов у «Довгому Драконі» перед своєю півпінтою пива. Це все! Так.

Він уп'явся пальцями в землю, заплющив очі і вимовив:

— Гайда!

Усе вщухло. Він помітив, що стоїть на ногах.

— Це ви так кажете,—промовив чийсь голос.

Фосерінґей розплющив очі. Він був у шинку «Довгий Дракон» і сперечався з Тодді Бімішем про чуда. Невиразна думка про щось важливе, але забуте, майнула була в його і зразу зникла. Ви розумієте, за вийнятком того, що він утратив свою чудодійну силу, все лишилося по-старому, отже розум і пам'ять у м-ра Фосерінґея були такі самі, як на початку цієї історії. А тому він абсолютно нічого не знав з того, про що ми тут розповідали, не знає й досі. І між іншим, певна річ, він і досі не вірить у чуда.

— Кажу вам, що справжніх чуд не буває,—сказав він,—хоч би що там ви говорили. Я ладен навести вам безперечні докази.

— Це ви так думаєте,—сказав Тодді Біміш.—Доведіть, якщо можете.

— Слухайте, м-ре Бімішу,—сказав м-р Фосерінґей.—Давайте з'ясуємо, що таке чудо. Це щось супротивне природі, викликане силою волі...

ПРАВДА ПРО ПАЙКРАФТА.

Він сидить не далі як за десять ярдів від мене. Обернувшись, я можу бачити його, і коли я зустрічаюсь із ним очима (а це трапляється часто), я помічаю в його погляді вираз...

У цьому погляді переважає благальний вираз, але є в ньому і певна домішка підозріливости.

Та чорт із нею, з тією підозріливістю! Вже коли б я схотів, то давно розказав би про нього. А я мовчу, справді, мовчу, і він би повинен був почувати себе зовсім добре— якщо така товста, опасиста істота може почувати себе добре! Та хто б мені повірив, якби я й розказав?

Бідолаха Пайкрафт! Величезна, незґрабна драговина! Найтовщий клюбмен у Лондоні!

Он він сидить за одним із клюбних столиків у великій ніші біля каміна і все щось там жує. Чим це він напихається? Придивившись, я ловлю його на тому, як він відкушує шматок гарячого, намащеного маслом печива до чаю, не зводячи з мене очей. Та чорт із ним і з його очима, що стежать за мною!

Ну, Пайкрафте, я зваживсь! Як вам кортить бути поганцем, як ви поводитись так, наче не маєте мене за чесну людину, то я отут-о, під самими вашими запливлими салом очима, спишу геть усе—усю щирісіньку правду напишу про вас, Пайкрафте! Людина, якій я допоміг, яку я підтримав, віддячила мені тим, що через неї клюб мені остогид, остобісів; а все від цього вічного плачливого благання: «Не зрадьте!»—що я читаю в його погляді.

І потім, навіщо він завжди їсть та їсть безперестанку?

Отже тут буде сама правда, щира правда, нічого більше, крім правди.

Пайкрафт!.. Я познайомився з ним в оцій самій кімнаті, де палять сигари члени клюбу. Я був тоді ще молодий, недосвідчений член клюбу, і він це запримітив. Я сидів соб самотою, шкодуючи, що в мене так мало знайомих з межи членів клюбу; коли це раптом підійшов він,— оця-о величезна, мандрівна фасада з цілої серії підборіддів і живота,—підійшов, рохнув і сів у крісло поруч мене. Після того він ще довго сопів, довго витирав сірника і вже по тому, як запалив сигару, завів зо мною мову. Що він тоді сказав, не пригадаю,—здається, щось про сірники, що зле запалюються, бо він і потім раз-у-раз спиняв льокаїв, що проходили повз його, і вичитував їм за сірники отим своїм тоненьким співучим голосом. Так чи не так,—одно слово, ми почали розмовляти.

Він говорив про всяку всячину, дійшов до спорту, а звідти перейшов до моєї постаті та кольору мого обличчя. «З вас мусить бути гарний крикетист», сказав він. Згоден, я дуже, дуже тонкий, аж дехто вважає мене за сухорлявого; не заперечую й того, що я трохи смуглявий, проте... Ні, ні! я зовсім не соромлюсь, що моя прабабка була індуска, але ж, з усім тим, я аж ніяк не бажаю, щоб кожний перехожий з одного погляду прозирав її крізь моє обличчя. Ось чому я з самого початку настроївся вороже проти Пайкрафта.

А він заговорив про мене з одною лише метою—звести мову на самого себе.

— Я гадаю,—сказав він врешті,—ви віддаєте на моціон не більше часу, ніж я, і, можна думати, їсте теж не менш від мене (як усі надміру огрядні люди, він собі думав, що мало їсть), а отже,—і він усміхнувся, скривившись,— між нами є різниця.

І от він почав без кінця-краю розповідати, який він товстючий,—і що він робив, щоб схуднути, і що він далі збирається робити, щоб схуднути, і що йому радять зробити, щоб спасти з тіла, і що роблять, за його відомостями, в таких випадках подібні до нього товстуни. «A priori», сказав він, «можна гадати, що харчування реґулюється дієтою, а міра засвоювання—медикаментами». Від усього цього можна було задихнутися. В мене ввесь час було таке враження, наче я перейвся пудинґу. Я почував, що пухну, слухаючи його.

У кожному клюбі такі зустрічі і розмови неминучі. Та настав час, коли мені видалось одного разу, що я вже забагато терплю від них. Він справді надто помітно в'язнув до мене.

Тільки я входив до курильні, Пайкрафт відразу ж перехильцем сунувся мені назустріч, а коли я снідав, він частенько підходив і починав обжиратися навколо чи побіч мене. Часом мені видавалось, що він липне до мене, як смола. Він був докучний і разом з тим не такий боязкий, щоб додержувати певних меж у стосунках зо мною. З першої зустрічі я помітив у його поводженні щось особливе. Він наче б то був переконаний, що я щось м о ж у, що в мені є для нього якась далека виключна можливість, котрої ні в кого більше не було.

— Усе чисто віддав би я, щоб спала ця сить,—говорив він,—усе чисто.—І при цьому він позирав на мене поверх своїх товстезних щік та живота.

Бідолаха Пайкрафт! От він ізнов подзвонив,—напевно, замовить собі ще печива до чаю!

А одного разу він приступив навпрямки до справи.

— Нашої фармакопеї,—почав він,—нашої західньої фармакопеї ніяк не можна назвати останнім словом медицини. На Сході, мені казали...

Він замовк і затопив у мене свої риб'ячі очі, ну, справді, наче якась потвора з акваріюму.

Я знечев'я розсердивсь на нього.

— Слухайте,—сказав я,—хто це вам роздзвонив про рецепти моєї прабабки?

— А хіба що?—спробував він виправдатись.

— Кожної зустрічі з вами на цьому тижні,—провадив я далі,—а зустрічалися ми таки частенько,—ви все натякаєте мені на цю мою маленьку таємницю.

— Ну, гаразд,—відповів він,—коли вже шило виткнулось із мішка, я признаюсь: справді, так воно і є. Я чув...

— Від Петтісона?

— Не безпосередньо,—відповів він.

Гадаю, що тут Пайкрафт збрехав.

— Петтісон зажив того зілля,—зауважив я,—на свій власний риск.

Він затис губи і схилив голову.

— З рецептами моєї прабабки, — сказав я, — треба вміти поводитись. Мій батько за малим не примусив мене дати йому обітницю...

— А все ж не примусив?

— Ні, не примусив. Але він застеріг мене. Він і сам одного разу був спробував...

— А!.. А як ви гадаєте?.. Припустімо... припустімо, що поміж ними знайдеться один...

— Це дуже цікаві документи,—зауважив я.—Вже одно те, як вони пахнуть... Ні!

Та Пайкрафт, зайшовши так далеко, наважився доконче примусити мене, щоб я пішов ще далі. Я завжди трохи боявся занадто дратувати його, щоб він часом несподівано не звалився на мене і не роздушив мене. Мушу признатися, мені не стало мужности. Та й Пайкрафт цей остогид мені. Я дійшов нарешті до такого стану, що ладен був сказати йому: «Що ж, зважтеся!» Незначна пригода з Петтісоном, що на неї я натякнув, була зовсім інша. Зараз вона нам нецікава, але ж в усякому разі, я знав тоді, що той рецепт, якого я вжив, зовсім безпечний. Про решту рецептів я знав менше і був у мене певний сумнів щодо їх безпечности.

А навіть хоч би Пайкрафт і отруївся?

Не можу не признатися, що отруїння Пайкрафта видалося мені ґрандіозним заповзяттям.

Того ж вечора видобув я із своєї заповітної скриньки оту дивовижну, сандалового дерева, шкатулку, від якої тхнуло таким чудним духом, і переглянув у ній сухі, лопотючі пергаменти. Той добродій, що писав рецепти для моєї прабабки, видимо, любив пергаменти різного походження і писав над усяку міру нерозбірно. Деяких рецептів зовсім не можна було вчитати, не зважаючи на те, що моя родина з покоління в покоління служила в Індії і тому не забувала мови гиндустані [44]; правду кажучи, тут взагалі, не було жадного манускрипта, що давався б прочитати до кінця. А втім, я досить швидко знайшов потрібний мені рецепт, і потім довго просидів на підлозі коло скрині, розбираючи його.

— Дивіться,—сказав я другого дня Пайкрафтові, не даючи його жадібним рукам вихопити в мене клаптик пергаменту.

— Скільки можу розібрати, це і є рецепт на ліки, щоб позбутись ваги. («А!» зідхнув Пайкрафт). Я не зовсім певен, що це якраз він. І як хочете послухатися моєї поради, забудьте про нього. Бо треба вам знати,—задля вас, Пайкрафте, я плямую свою кров!—мої індійські предки, як я собі їх уявляю, були досить таки непевні жартуни. Розумієте?

— Дайте, я спробую,—сказав Пайкрафт.

Я відкинувся на спинку крісла.

Моя уява порвалась була зробити величезне зусилля і безсило впала.

— В ім'я боже!—скрикнув я.—Пайкрафте, ви уявляєте собі, який ви будете на вигляд, коли схуднете?

Та ніякі розумні доводи не могли пройняти його. Я лише примусив його дати мені обітницю, що при мені, хоч би що там трапилося, він і слова більше не промовить про свою огидну огрядність, і віддав йому після того маленький клаптик пергаменту.

— Мерзосвітня штука,—сказав я.

— Дарма!—відповів він і взяв.

Він так і вп'явся очима в шкураток.

— Але ж... але ж...—вимовив він.

Він саме побачив, що рецепта написано не по-англійському.

— Коли здолаю,—сказав я,—я вам його перекладу.

І я зробив це, як міг.

Після того ми не розмовляли тижнів зо два. Тільки він наближався до мене, я хмуривсь і відмахувався, і він додержувався нашої угоди; все ж під кінець другого тижня був він такий же гладкий, як завжди.

І тоді вінзаговорив.

— Я мушу поговорити з вами,—сказав він.—Це не діло. Тут щось не так. Воно зовсім мені не помогло. Ви не шануєте пам'яті вашої прапрабабки.

— Де рецепт?

Він обережно видобув пергамента з кишенькового записника.

Я нашвидку перебіг очами всі пункти рецепта.

— А яйце ви взяли тухле?

— Ні. Та хіба доконче треба було тухле?

— Обов'язково—відповів я.—Це само собою передбачається в усіх рецептах моєї любої сердешної прабабки. Коли якісь умови чи якість складової частини точно не визначено, треба брати найгірші. Її ліки або діють дуже сильно, або зовсім нічого не допомагають. І в цьому рецепті можлива одна чи дві альтернативи для деяких складових частин ліку. Ви дістали свіжої отрути гадюки-гримучки?

— Я роздобув гримучку в зоологічній крамниці Джемрака. Це мені коштує...

— То вже ваша особиста справа. А остання складова частина...

— Я знаю людину, що...

— Так. Гм... Гаразд, я запишу вам, як треба вибирати складові частини. Скільки я розумію по-гиндустанському, зготувати як слід це зілля особливо важко. Доречі, собака, що тут про його згадано, мабуть повинен належати парієві [45].

Цілий місяць після того Пайкрафт реґулярно відвідував клюб, і був він такий, як і завжди, гладкий та заклопотаний. Але він додержувався нашої угоди і тільки коли-не-коли порушував її тим, що безнадійно хитав головою. Якось у роздягальні він був почав:

— Ваша прапрабабка...

— Ні слова про неї!—перебив я, і він занімів.

Я вже ладен був уважати, що він зрікся своєї спроби. Одного разу я навіть побачив, як він розмовляв з трьома новими членами клюбу про свою огрядність з таким виглядом, наче шукав іншого рецепту,—коли це зовсім несподівано одержав я від нього телеграму.

— Містре Формаліне!—гукнув під самим моїм вухом хлопчина-розсильний. Я взяв телеграму і відразу ж розпечатав її:

«Бога ради, негайно приходьте—Пайкрафт».

— Гм!—вихопилось у мене, і я, признатись, так зрадів, що моя прабабка, очевидно, себе зреабілітувала (бо, певно, саме це мала ствердити телеграма), що поснідав у найкращому настрої.

Про адресу Пайкрафтову я довідався у швайцара. Пайкрафт мешкав в горішній частині будинка в Блюм-

збері, і я пішов туди, тільки допив кофе з лікером. Я навіть не дозволив собі докурити сигару.

— Містер Пайкрафт дома?—спитав я коло парадних дверей.

Мені відповіли, що він хворий; він уже два дні не виходив з помешкання.

— Він чекає на мене,—сказав я, і мені показали дорогу до нього.

Я поздвонив коло ґратчастих дверей на площадці.

«Йому все ж таки не варто було робити цієї спроби», подумав я. «Людина, що їсть, як свиня, мусить і вигляд свинячий мати».

Поважна на погляд жінка з заклопотаним обличчям, у недбало надітому чепчикові, підійшла до дверей і дивилась на мене крізь ґрати.

Я сказав, хто я такий, і вона впустила мене, помітно вагаючись.

— Ну?—спитав я, коли ми спинилися в коридорі.

— Вони казали впустити вас, як ви прийдете,—промовила жінка, і все дивилась на мене, не роблячи найменшого руху, щоб показати куди мені йти. І потім додала конфіденціяльним тоном:

— Вони замкнулися, пане.

— Замкнулись?

— Замкнулися вчора вранці, пане, і нікого з того часу не пускають до себе. І все тільки лаються. От лихо!

Я глянув на двері, куди вона показувала очима.

— Там?—спитав я.

— Там, пане.

— Що ж таке трапилося?

Вона сумно похитала головою.

— Вони вимагають увесь час їжі, і все щоб таке щось важке. Я роздобула їм, що могла. Свинини, солодкого пудинґу, сосисок, свіжого хліба. Отакі от речі. Просять залишати все це біля дверей, а самій відійти. Та й їдять же вони, пане, аж страх бере!

З-за дверей почувся пискливий голос.

— Це Формалін?

— То ви, Пайкрафте?—обізвавсь я і постукав у двері.

— Скажіть їй, щоб вона собі йшла.

Я так і зробив.

Потім я почув якесь чудне шарудіння, наче хтось у темряві шукав навпомацки ручку дверей, і відоме мені Пайкрафтове рохкання.

— Усе гаразд,—сказав я.—Вона пішла.

Та двері ще довго не відчинялись.

Я почув, як повертається ключ. Потім Пайкрафтів голос промовив: «Заходьте!»

Я повернув ручку і відчинив двері. Звичайно, я сподівався побачити Пайкрафта.

Та, уявіть собі, його там не було!

Ніколи ще в житті не доводилося мені зазнати такого зворушення. В кабінеті панував неймовірний розгардіяш,— тарілки і блюда перемішались з книжками та писемним приладдям, кілька стільців стояло догори ногами, а сам Пайкрафт...

— Ну, буде, буде, зачиніть, голубе, двері!—сказав він, і тоді я побачив його.

Він висів угорі, саме надо мною, притиснутий до карніза біля дверей, неначе хто приліпив його до стелі. Обличчя в його було збентежене і сердите. Він важко дихав і вимахував руками.

— Зачиніть двері,—сказав він.—Коли ця жінка довідається...

Я зачинив двері, відійшов від них і зупинився, витріщивши на Пайкрафта очі.

— Коли там щось увірветься, і ви впадете додолу,— сказав я,—ви звернете собі в'язи, Пайкрафте.

— Та я б не від того,—засопів він.

— Людині вашого віку й комплекції дійти до такої хлоп'ячої акробатики...

— Цитьте,—перебив він; у нього був такий вигляд, наче він кінчається.—Ця клята прабабка ваша...

— Балакайте обережніше, чоловіче!—застеріг я.

— Я вам усе розкажу,—мовив він і знов почав жестикулювати.

— Сто чортів!—сказав я,—за що ви там учепились?

І тоді я враз усе зрозумів: він ні за що не вчепився, а завис у повітрі, точнісінько так, як висів би надутий газом пухир.

Він почав трипатися, щоб відірватись від стелі і сповзти до мене вниз по стіні,

— Це все отой ваш рецепт,—сопів він коло цієї роботою.—Ваша пра... пра...

— Припніть язика!—крикнув я.

Він необережно вхопився за ряму ґравюри; ґравюра зірвалась, і Пайкрафт знов пурхнув під стелю, а картина впала на канапу. Він стукнувся об стелю, і я зрозумів тоді, чому найбільш випнуті опуклості і кути його персони були аж білі від глини. Він знову спробував, уже обережніше, спуститися вниз за допомогою каміна.

З цього здоровенного, гладкого, апоплексичного на вигляд чоловіка, що висів сторч головою і силкувався спуститись із стелі на підлогу, справді, будо найнезвичайніше видовище.

— Той ваш рецепт,—сказав він,—занадто вже допомагає.

— Як це так?

— А так, що я тепер майже зовсім позбувся ваги.

І тоді, звичайно, я все зрозумів.

— Далебі, Пайкрафте,—сказав я,—вам потрібні були ліки від огрядности! Але ж ви завжди звали її вагою. Ви ж звали її вагою!

Та хоч би там що, мене це дуже потішило. Я навіть полюбив Пайкрафта на якийсь час.

— Дозвольте мені допомогти вам!—сказав я і, схопивши його за руку, потягнув униз. Він брикався на всі боки, силкуючись обпертись на щось ногами. В мене було таке відчуття, наче я тримаю прапора проти вітру.

— Отой-о стіл,—сказав він, показуючи пальцем,—з міцного червоного дерева і дуже важкий. Коли б ви змогли підсунути мене під нього...

Я запхнув його під стіл, і він гойдався там, мов той аеростат на прив'язку, а я стояв на маленькому килимку біля каміна і розмовляв з його власником.

Я запалив сигару і спитав:

— Розкажіть мені, що таке трапилось.

— Я випив його,—відповів він.

— Яке воно було на смак?

— Ой, гидке!

— На мою думку, всі ліки моєї прабабки й повинні бути такі на смак. Як їх складові частини чи то вся сумішка, так і можливі наслідки їх видаються мені щонайменше непривабливими. Щодо мене...

— Я спершу лише покуштував їх.

— Ну?

— Через годину мені трохи полегшало, і я зважився випити всю мікстуру.

— Любий мій Пайкрафте!

— Я затулив собі носа,—пояснював він,—і почав пити її, відчуваючи, що чимраз стаю легший і безпорадніший,— ви розумієте?

Тут він вибухнув гнівом і палко викрикнув:

— Скажіть же мені бога ради, що його тепер робити?

— В усьому цьому я розумію лише одно,—відповів я,—а саме—чого вам не можна робити. Якщо ви вийдете за двері, ви почнете здійматися все вище та вище.—Я помахав рукою догори.—Доведеться послати за вами наздогін Сантос-Дюмона [46], щоб він піймав вас.

— Але ж, сподіваюсь, воно минеться?

Я похитав головою.

— Навряд чи можна цього сподіватись.

Він ізнов спалахнув гнівом, почав хвицати ногами стільці біля столу, грюкати кулаком в підлогу. Він поводився саме так, як і можна було сподіватись від здоровенної, огрядної, дуже поблажливої до себе людини, що опинилась у скрутному становищі, тобто, кажучи коротко,—дуже зле поводився. Він висловлювався про мене і про мою прабабку в високій мірі неделікатно.

— Я ніколи не вмовляв вас пробувати ці ліки,—сказав я.

І великодушно, іґноруючи образи, що ними він обкладав мене, я сів у його крісло і заговорив з ним розсудливо, дружнім тоном.

Я нагадав йому, що він сам накликав на себе це лихо, і що воно є йому, так би мовити, поетичною карою. Навіщо він так багато їв?

З цим він не згодився, і якийсь час ми сперечалися на цю тему.

Він почав бешкетувати і сердитись, отже я мусів відмовитись від свого погляду на кару, що впала на нього.

— А потім,—сказав я,—ви согрішили ще тим, що допустилися евфемізму. Ви називали те не Жиром, що було б справедливо, хоч і безславно, а Вагою. Ви...

Він перебив мене, кажучи, що з цим він згоджується. Але що ж йому тепер робити?

Я порадив йому пристосуватися до нових обставин. Так ми підійшли до справді дражливого питання. Я натякнув, що Пайкрафтові не важко буде навчитися ходити по стелі руками.

— Таж я не можу спати!—заперечив він.

Зарадити цьому було не дуже важко. Я відповів, що цілком можливо постелити йому постіль під дротяною сіткою, підв'язати її поворозками, а простирала й ліжник пристьобувати з обох боків до ліжка. Я сказав, що він мусить звіритися на свою економку, і після деякого вагання він на це пристав.

Згодом я з щирим захопленням стежив за чудовою діловитістю, з якою ця добряча жінка поставилася до всіх тих дивовижних новозаведень. Треба буде ще, радив я, щоб у його кімнаті стояла бібліотечна драбина, і всі страви ставили зверху на книжковій шахві. Ми вигадали теж цікавий спосіб, як Пайкрафтові, коли він схоче, спускатися на підлогу. Спосіб той полягав просто в тому, щоб на горішню відкриту книжкову полицю поставили Британську Енциклопедію (десяте видання). Витягши яких два томи і не пускаючи їх з рук, він відразу спускався вниз. Ми ще надумали, що вздовж панелі на стінах треба буде зробити залізні скоби, щоб він міг за них триматися, коли схоче обійти кімнату низом.

Що більше ми заглиблялися в подробиці, то цікавіша робилась мені вся ця пригода. То я покликав економку і пояснив їй, у чому справа; так само я ж таки брав головну участь, коли ми влаштовували перевернуте догори ліжко. Фактично я пробув у його помешканні два дні. Аби лише до рук мені потрапив який струмент, то вже з мене буде вправний хлопець, майстер на все. Отак я вимудрував для Пайкрафта силу всякого дотепного приладдя: провів дзвоник так, щоб він був у нього напохваті, перевернув догори всі електричні лямпи в його кімнаті тощо. Все це вельми мене цікавило, і я відчував щире задоволення, уявляючи собі, як Пайкрафт лазитиме, наче величезна товста муха-гнійниця, по стелі і повзатиме по одвірках з кімнати в кімнату. Ніколи, ніколи, ніколи не зможе вже він прийти до клюбу...

Та, бачте, моя фатальна винахідливість злісно насміялася з мене. Одного разу, коли я сидів біля його каміна,

попиваючи його віскі, а він висів угорі, на звичному своєму місці, коло карніза, і прибивав до стелі турецький килим, мене раптом вразила одна думка:

— А їй-богу, Пайкрафте!—сказав я,—все це зовсім зайве.

І, не зваживши всіх можливих наслідків своєї вигадки, я взяв та й бовкнув йому: «Олив'яна білизна»—і непоправне сталося.

Пайкрафт прийняв мою пораду майже з слізьми на очах.

— Знову зробитись, як усі люди!...—вимовив він схвильовано.

Я виклав йому всього секрета, перш ніж встиг зміркувати, як це відіб'ється на мені.

— Купіть листового олива,—сказав я,—наріжте з нього шматків і попришивайте їх до своєї білизни. Справте собі черевики з олив'яними підошвами, візьміть у руки важкого олив'яного чемодана,—і ви станете людиною! Замість сидіти в оцій неволі, ви зможете знову поїхати закордон, ви зможете, Пайкрафте, подорожувати.

Мені зринула в голові ще блискучіша ідея:

— Тепер вам навіть нема чого боятись, як ваш корабель загине. Вам треба буде тільки скинути з себе частину чи всю одежу, взяти в руки потрібний багаж,—і ви плаватимете в повітрі.

З хвилювання Пайкрафт пустив з рук молотка, що, між іншим, пролетів за який цаль від моєї голови.

— Далебі!—вигукнув Пайкрафт,—я знову могтиму вернутись до клюбу.

Я аж підскочив.

— Далебі!—повторив я приголомшено.—Еге, звичайно... могтимете вернутись.

І він вернувся. Він ходить до клюбу. Он він сидить позад мене, вминаючи—їй-богу, не брешу!—вже третю порцію печива до чаю. І ніхто в усьому світі не знає,—крім мене та його економки,—що він направду нічого не важить, що він—тільки докучлива маса засвоєної матерії, так би мовити,—хмара в одежі, niente, nefas [47], найменший між людьми. Он він сидить і стежить за мною, коли я кінчу писати. А потім, якщо йому пощастить, він підстереже мене. Перехильцем причалапає до мене...

Він знов перекаже мені все те саме: що він почуває і чого не почуває, як йому часом здається, що це вже поволі минає. І завжди десь серед тієї словесної зливи він говорить: «А таємницю ви бережете, га? Якби хто довідався, мені було б так соромно... Розумієте, воно надає людині такого йолопського вигляду... оте повзання по стелі і таке інше...»

А тепер, за всяку ціну, треба обминути Пайкрафта, хоч він і займає чудову стратегічну позицію між мною і дверима.

СТРАШНИЙ СУД.

I.

— Бру-а-а а!

Я слухав і не міг зрозуміти.

— Ва-ра-ра-ра!

— Боже світе!—промовив я напівпрокинувшись.—Що це за пекельний гуркіт?

— Ра-ра-ра-ра-ра-ра-ра-ра-ра! Та-ра-рра-ра!

— Годі,—сказав я,—треба прокинутись...—і остовпів.

— Де це я опинився?

— Та-рра-рара!—щораз голосніше.

— Це вже або якийсь новий винахід, або...

— Тура-тура-тура!—Аж в ухах лящить!

— Ні!—крикнув я на ввесь голос, щоб почути себе самого.—Це сурма страшного суду.

— Туу-рраа.

II.

З останньою нотою мене викинуло з могили, як того пічкура, зловленого на гачок.

І я побачив свій надгробок (доволі поганенький—цікаво, хто це такого мені поставив?), і старого береста, і море, що зникало в далечині, мов клуби туману. А навколо—незліченна юрба—різні народи, язики, племена, держави—діти всіх віків. Усе це розташувалось амфітеатром на величезному, широкому, як склепіння небесне, просторі. І саме проти нас, на престолі з сліпучобілої хмари сидів господь бог, а з ним усе військо його янголів. Я пізнав темну постать Азраїла, і Михаїла з мечем, і того здорового янгола, що сурмив у сурму і ще тримав її в підведеній догори руці.

III.

— Спритно!—обізвався поруч мене маленький чоловічок.—Дуже спритно! Бачите, вже і янгол із книгою?— Він нахиляв і повертав голову на всі боки, щоб не проминути нічого навколо, щоб побачити геть усі душі, що товпились навкруг нас.

— Усі тут,—сказав він,—чисто всі. Тепер дізнаємось...

— А ось і Дарвін—перебив він сам себе.—Дістане ж він тепер пам'яткового! А он бачите? Отой високий, ставний чолов'яга, що намагається піймати божий погляд?— Це герцоґ. Але тут є сила-силенна людей, мені невідомих.

— О, і Пріґлз тут! Пріґлз, видавець. Я завжди дивувався на друкарів. Пріґлз був хлопець голінний... Пождіть, тепер ми довідаємось навіть про його.

— Та й забава ж буде мені! Я все це почую... Адже моє прізвище починається з С.

Він крізь зуби вдихнув у себе повітря.

— Історичні особи також,—бачите? Ото—Генріх Восьмий. Цікавий буде свідок. Сто чортів! Таж він Тьюдор [48].

Він притишив голос.

— Погляньте на того хлопця просто нас, що геть заріс волоссям. Він з палеолітичної доби, розумієте? А ондечки...

Але я не слухав його, бо дивився на господа бога.

IV.

— Це всі?—спитав бог.

Янгол з книгою,—то був один з незчисленних томів, подібний до каталога в читальні Британського Музею,— зиркнув на нас і, здавалось, умить полічив.

— Усі,—відповів він і додав:—це була, о боже, дуже невелика планета.

Божі очі оглянули нас.

— Ну, починаймо,—сказав бог.

V.

Янгол розгорнув книгу і прочитав одно ім'я. Воно складалося майже з самих звуків *а*, і луна відбила його

на найдальших кінцях усього простору. Я не розібрав добре того ім'я, бо маленький чоловічок, мій сусіда, враз шарпонувсь і вдався до мене з запитанням:

— Хто такий?

Мені почулося наче б то Ахав. Та навряд, щоб то був той Агав, про якого говориться в святому письмі.

У ту ж мить невеличка чорна постать піднялась на пухнату хмарку біля самих божих ніг. То була цупка маленька постать, у пишних чужоземських шатах, з короною на голові, із скрижеными на грудях руками і похмурим поглядом.

— Ну?—сказав бог, дивлячись на неї згори.

Ми стояли у вигідному місці, та й акустика тут була чудова, отже чули кожне слово.

— Визнаю себе винним,—вимовила маленька постать.

— Розкажи усім, що ти зробив,—звелів бог.

— Я був король,—сказала маленька постать,—великий король. Я був хтивий, гордий, жорстокий. Я воював, пустошив землі, будував палаци, і цементом до них була людська кров. Ти чуєш, господи, скарги на мене волають до тебе про помсту! Сотні й тисячі скарг!—Він показав руками на нас.—Та ще гірше! Я захопив пророка, одного з твоїх пророків...

— Одного з моїх пророків,—промовив бог.

— Він не хотів скоритися мені, і я катував його чотирі дні і чотирі ночі, доки не закатував на смерть. І ще тяжчий, господи, маю я гріх перед тобою: я богохулив! Я привластив належну тобі, боже, хвалу.

— Привластив належну мені хвалу,—сказав бог.

— Я примушував, щоб замість тобі служити служили мені! Не було такої кривди, якої б я не чинив, не було такої жорстокости якою б не заплямував свою душу! Нарешті ти покарав мене, господи!

Бог злегка підвів брови.

— І я загинув в бою. Тепер я стою перед тобою, і на мене чекає твоє пекло. Перед твоєю славою не смію брехати, не смію боронитись,—можу тільки розповісти перед усім родом людським щиру правду про всі свої кривди.

Він замовк. Я добре бачив його лице, і воно видавалось мені і блідим, і страшним, і гордим, і дивно благородним. Я згадав Мільтонового Сатану.

— Більшу частину цього взято з Обеліска,—сказав янгол-літописець, показуючи пальцем на сторінку книги.

— Так,—ствердив тиран трохи здивовано.

Тоді враз бог нахилився вперед, узяв цього чоловіка в руку, підняв і поставив собі на долоню, немов хотів краще його роздивитись. Посеред божої долоні він видавався маленькою темною рисочкою.

— Він справді зробив усе це?—спитав бог.

Янгол-літописець розгладив рукою сторінки книги.

— До певної міри,—відповів він недбало.

Я знову глянув на маленького чоловічка і зауважив, що його обличчя напрочуд змінилось. Він дивився на янгола-літописця з якимсь переляканим виразом, і його рука, що він притис до рота, тремтіла. Один рух м'яза— і вся його зухвалість зникла.

— Читай,—наказав бог.

І янгол почав читати, ретельно й докладно пояснюючи всі лиходійства цього злочинця. Слухати той запис було справжньою духовою насолодою, хоч подекуди траплялись у ньому дещо «сміливі» місця, але, звичайно, небо має свої привілеї.

VI.

Усі сміялись. Навіть пророк господній, що його закатував злочинець, і той посміхався. Злочинець був справді зовсім нікчемний, безглуздий чолов'яга.

— А одного разу,—читав янгол-літописець з усмішкою, що запалювала всіх нас,—коли він був трохи роздратований, переївшись, він...

— О, ні! Тільки не це!—закричав злочинець.—Ніхто в світі не знає про це!

— Цього не було!—лементував він.—Я був паскудний-препаскудний, раз-у-раз грішив. Але такого безглуздя, такого цілковитого недоумства не було.

Янгол читав далі.

— О, господи!—кричав злочинець,—не попусти, щоб вони дізнались про це. Я покаюсь! Я спокутую...

Злочинець почав голосити й скакати на божій долоні. Раптом його опав сором. Він кинувся, щоб зіскочити з божого мизинця, та бог спритно повернув руку і спинив його. Тоді він метнувся до щілини між долонею і великим

пальцем, але великий палець притисся щільніш. А янгол читав і читав. Злочинець шибався по божій долоні, а тоді враз повернувсь і гулькнув богові в рукава.

Я сподівався, що бог витрусить його звідти, але милосерця господнє безмежне.

Янгол спинився.

— Ну?—спитав він.

— Другий,—сказав бог, і не встиг ще янгол викликати на ім'я, як якесь патлате створіння в брудному лахмітті вже стояло на божій долоні.

VII.

— Та невже ж уготоване пекло для грішників у бога в рукаві?—вдався до мене мій маленький сусіда.

— Хіба там пекло?—спитав я.

— Як ви бачите,—відповів він, зазираючи вперед поміж ногами високих янголів,—тут нема ніяких вказівок щодо пляну небесної оселі.

— Шш...—сердито зашипіла маленька жінка біля нас,—слухайте блаженного святого.

VIII.

— Він був владар землі, а я—пророк отця небесного,—галасував святий,—і всіх вражали мої пророцтва. Бо я, боже, знав про райську славу! Ні тортури, ні утиски, ні рани від ножа та загнані під нігті скабки, ні здерті паси м'яса,—ніщо не лякало мене: я зносив усе для слави і хвали божої!

Бог усміхнувся.

—І нарешті пішов я в своєму лахмітті, ввесь у болячках, смердючий у своєму святому стражданні...

Гавриїл пирснув зо сміху.

— І ліг коло його воріт, як знамення, як чудо...

— Як справжня зараза,—вкинув янгол-літописець і почав читати, не звертаючи уваги на те, що святий усе розводився про всякі достохвальні і малоприємні речі, які він робив, щоб заслужити царство небесне.

І от виявилося, що звіт про святого в книзі діянь теж був розкриттям нікому незнаних, аж ніяк не вартих хвали вчинків, несподіваним чудом.

Не минуло, здається, і десять секунд, як святий так само почав кидатися туди-сюди по широкій божій долоні. І десять секунд не минуло! Нарешті він теж заверещав приголомшений немилосердним і цинічним переліком його вчинків, і кінець-кінцем утік і собі в захисток божого рукава. І нам дозволено було зазирнути в той рукав. Ми побачили, як вони вдвох, Злочинець і Святий, сиділи собі поруч, мов рідні брати, під захистом шат божого милосердя.

Туди втік і я, коли прийшла моя черга.

IX.

— А тепер,—сказав бог, витрусивши нас усіх з рукава на ту планету, де звелів нам знову жити,—на планету, що оберталася навколо зеленого Сіріюса, як Земля навколо Сонця,—тепер, коли ви трохи краще зрозуміли одно одного, спробуйте знову.

Потім він і його величні янголи повернулись і раптом зникли.

Зник і престол.

Навкруг мене простягалася прекрасна країна, прекрасніша за всі країни, що я бачив доти,—пустельна, сувора і дивна. І скрізь навколо були осяйні людські душі в нових чистих тілах.

ПРИМІТКИ.

1. Вікторія — королева Англії з 1837-го до 1901-го року. Добу королеви Вікторії, позначену найбільшим зовнішнім розцвітом Британської імперії, англійські буржуазні учені люблять називати вікторіянською ерою.

2. «The Times»—популярна в буржуазних колах англійська газета з консервативним напрямом, заснована в 1785-му році.

3. Королева Анна правила Англією з 1702-го до 1714-го р.

4. Анрі-Жорж Бловіц (1825 — 1903) — англо-французький журналіст, з 1873-го року — головний паризький кореспондент гезети «The Times», автор багатьох сенсаційних статтей.

5. Пімліко — квартал і вулиця в центрі Лондону.

6. Вікторія—один з найголовніших лондонських вокзалів, поблизу Пімліко, і центральна вулиця.

7. Піккаділлі — одна з найкращих центральних лондонських вулиць.

8. Нова Англія — Північно-Американські Сполучені Штати. Звичайно Новою Англією звуть лише шість східніх штатів Північної Америки, що до 1783-го року були англійською колонією.

9. Вімблдон — південно-західнє передмістя Лондону.

10. Іст-Енд — східня частина Лондону, на лівому березі Темзи, заселена найбіднішою людністю англійської столиці.

11. Вайтчепел — один з кварталів Іст-Енду. У Вайтчепелі мешкає переважно єврейська біднота.

12. Вей, Моль і Вендл — допливи Темзи.

13. Давнзькі горби (North Downs) — пасмо пагорків на південь від Лондону.

14. Сплячий Власник — герой Велзового соціяльно-фантастичного романа «Сплячий прокидається», написаного в тому ж 1899-му році, що й «Повість про дні майбутні». Дія і в цьому романі відбувається в Лондоні 22-го віку.

15. Аватар — санскритське слово із спеціяльним значенням «зішестя бога на землю» (в образі людини або якої іншої істоти). Тут — «втілення».

16. Антимакасар — покривало на спинку крісла, канапи.

17. Боадісея — старобританська королева, сучасниця римського імператора Нерона (I ст.), символ жіночої відваги. Після смерти Боадісеїного чоловіка, короля Прасутаґа, римляни, що на той час володіли Британією, захопили його королівство. Боадісея і її підданці зняли проти них повстання. Римський правитель у Британії Светоній Павлін кінець-кінцем переміг бунтівників і підкорив Римові їх країну. Мужня і горда Боадісея отруїлася.

18. Англіканська церква — одна з відмін протестантської, виникла в 16-му віці і панує донині в Англії.

19. Cloaca maxima (по-латинському) — головна підземна труба для відвертання міського бруду.

20. Есотеричний — призначений для небагатьох вибраних, а не для широких кіл; таємний.

21. Яґо — ночліжний дім у Лондоні.

22. Стиль рококо панував в архітектурі і декоративному мистецтві 18-го віку спочатку у Франції, а потім і в інших европейських країнах. Його характерні ознаки — відраза до симетричности та простих ліній, і пишний, вигадливий орнамент.

33. «Трістан і Ізольда» — опера славнозвісного німецького композитора Ріхарда Ваґнера (1813 — 83).

25. Серрей — англійська провинція на південь від Лондону. Її перетинають з заходу на схід горби Північного Давнзу (див. прим. 13).

25. Уйя — герой Велзового «Оповідання про кам'яну добу» (1899 р.), ватажок первісного плем'я, що кочувало в південній Англії за п'ятдесят тисяч років перед нашим часом.

26. Стюарти — династія шотляндських (з кінця 14-го віку), а згодом, у 17-му віці, і англійських королів.

27. Ґінєя — золота монета, що була грошовою одиницею в Англії до 1816-го р. Вартість ґінеї — двадцять один шилінґ (на один шилінґ менше ніж фунт стерлінґів — сучасна англійська грошова одиниця), тобто близько десятьох з половиною карбованців на наші гроші.

28. Таксидермія — майстерність набивати маняки.

29. Bric-à-brac (французьке слово) — різні старі речі, переважно дрібнички, що продаються в антикварних крамницях.

30. Лоджія (італійське слово) — тераса, відкрита ґалерія.

31. Макс Нордав — німецький письменник, автор кількох дуже популярних у кінці 19-го віку філософсько-психологічних творів.

32. Бадама, Батемо, Ґварамадема — вигадані географічні назви.

33. th віддає в англійському письмі характерний приголосний звук англійської мови, дещо схожий на наше шепеляве «с». Засвоїти його вимову чужинцеві дуже важко.

34. Ранчо (еспанське слово) — фарма.

35. Casa (еспанське слово) — дім, хата.

36. Caramba! — еспанська лайка.

37. Johnsmithia — назва рослини, утворена від англ. ім'я і прізвища John Smith, таких же банальних для англійця, як для росіянина «Иван Иванович Иванов».

38. Odium theologicum (по-латинському) — «богословська ненависть», взаємна ненависть між богословами різних християнських визнань.

39. Вест-Єнд,—західня, аристократична, частина Лондону.

40. Герцог Артур Веллінґтон (1769 — 1852)—славетний англійський полководець, переміг Наполеона під Ватерльоо. Торрес Ведрас — місто в Португалії, кілометрів за 50 на північний захід від Лісбони. Року 1810, командуючи англо-португальським військом підчас війни з Наполеоном, Веллінґтон оборонив обережною, хитрою тактикою Торрес-Ведраську укріплену позицію і примусив французького маршала Массену відступити.

41. Йоґ — послідовник індійської релігійно-філософської системи йоґи, що ставить своїм адептам завдання досягти злиття душі з божеством за допомогою певних благочестивих вправ і приборкування плотських бажань.

42. Є. П. Блаватська (1831—91)—російська письменниця, засновниця інтернаціонального теософічного товариства, що мало на меті об'єднати все людство в одній релігії, досліджувати нез'ясовне в природі і розвивати надпочуттеві сили людини. Чуда, які творила Блаватська для пропаґанди своїх ідей, користуючись цілковитою довірою теософів, були звичайнісіньким шахрайством.

43. Герцоґ Арґайльський (Argyll, 1823 — 1900) — англійський політичний діяч, письменник і учений; він намагався в своїх творах поєднати релігію з наукою.

44. Гіндустані — найпоширеніша з-поміж новоїндійських мов; нею користуються понад сто мільйонів людей у центральній Індії.

45. Парій — представник одної з найнижчих і найбідніших суспільних верств у південній Індії.

46. Сантос-Дюмон,—відомий бразільський аеронавт.

47. Niente (італ. слово) — ніщо, нічого. Nefas (лат. слово) — щось протиприродне, нечуване, небувале.

48. Тьюдори — англійська королівська династія з 1485-го до 1603-го року. Прізвище Генріха VIII — Тьюдор, а героєве починається з літери «с», отже він не почує, як допитуватимуть Генріха.

З М І С Т

Стор.

Герберт Велз. Літературно-критичний нарис *М. Калиновича* . V

Повість про дні майбутні. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* . 3

Кришталеве яйце. Переклад *Оксани Ґордон* 94

Зоря. Переклад *М. Калиновича* 112

Армаґеддон. Переклад *Наталії Горової* 124

Плятнерова пригода. Переклад *Оксани Ґордон* 151

Держава мурашок. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* . . . 172

Острів Епіорніса. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* 190

Цвітіння дивної орхідеї. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* . 203

Долина павуків. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* 212

Нетля. Переклад *Оксани Ґордон* 224

Під ножем. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* 236

Яблуко. Переклад *А. Гордені* 250

Людина, що вміла творити чуда. Переклад *Оксани Ґордон* . . 259

Правда про Пайкрафта. Переклад *А. Гордені* 277

Страшний суд. Переклад *В. Гладкої і К. Корякіної* 290

Примітки 296

75 к.

Ціна 1 крб. 50 коп.